

HRVATSKI RESTAURATORSKI ZAVOD

SLUŽBA ZA NEPOKRETNU BAŠTINU

KNIN
KNINSKA TVRĐAVA

KONZERVATORSKI ELABORAT

Ravnateljica:

dr. sc. Tajana Pleše

Zagreb, prosinac 2018.

Nike Grškovića 23, 10 000 Zagreb

telefon: +385 1 468 45 99, fax: +385 1 468 32 89, email: uprava@h-r-z.hr

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Voditelj programa:

Daria Škarpa Dubreta, konzervator – povjesničar umjetnosti

Stručni tim:

Duško Čikara, konzervator savjetnik – povjesničar umjetnosti

Anka Ćurić d.i.a., viši konzervator - arhitekt

izv. prof. dr. sc. Hrvoje Kekez, vanjski suradnik (Povijesna studija o razvoju kninske tvrđave)

Fotodokumentacija:

Jovan Kliska, viši konzervator-fotograf

SADRŽAJ:

1. UVOD	4
2. POVIJESNA STUDIJA O RAZVOJU KNINSKE TVRĐAVE.....	5
1. Uvod	5
2. Smještaj i naseljenost u antici	11
3. Knin u ranom srednjem vijeku	14
3.1. Knin u 9. i 10. stoljeću	14
3.2. Knin u doba kralja Zvonimira	20
3.3. Kralj Petar i Knin	25
4. Knin u ranom razvijenom i kasnom srednjem vijeku	28
4.1. Povijesni razvoj Knina u 12., 13. i 14. stoljeću	28
4.2. Kninska tvrđava i njezino podgrađe u razvijenom i kasnom srednjem vijeku	34
4.3. Kninska tvrđava u vrijeme osmanske ugroze	40
5. Knin i kninska tvrđava u novom vijeku	46
5.1. Osmanska vlast (1522. – 1688.).....	46
5.2. Kninska tvrđava pod mletačkom, francuskom i austrijskom vojnomo vlašću (1688. – 1889.).....	53
6. Zaključna razmatranja	58
7. Popis izvora i literature	61
Kratice	61
7.1. Izvori	61
7.2. Literatura	64
8. Arhivska istraživanja	69
3. POVIJESNE FAZE NASTANKA KNINSKE TVRĐAVE.....	241
4. IZVEDENI KONZERVATORSKI ZAHVATI	283
5. POSTOJEĆE STANJE	292
6. ANALIZA PROSTORNO - PLANSKE DOKUMENTACIJE I RAZVOJNIH DOKUMENATA GRADA.....	357

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

7. PRIJEDLOG KONZERVATORSKIH SMJERNICA ZA OBNOVU TVRĐAVE.....	367
8. KOMPARATIVNI PRIMJERI ZA PROJEKT UREĐENJA TVRĐAVE	375
9. TLOCRTNA SHEMA KNINSKE TVRĐAVE	

1. UVOD

Temeljem ugovora U-227/18, sklopljenog sa Gradom Kninom, od 7. lipnja 2018. godine te Aneksom Ugovora U-247/18, od 22. kolovoza 2018., osigurana su financijska sredstva u iznosu 149.300,00 kn za izradu konzervatorske studije o Kninskoj tvrđavi.

Tijekom izrade ovoga rada analizirali smo objavljenu literaturu te dostupnu arhivsku građu i fotodokumentaciju.

Konzervatorska studija je izrađena s ciljem sumiranja do sada, temeljem provedenih povijesnih, arheoloških i konzervatorskih istraživanja, poznatih podataka o kninskoj tvrđavi, valorizacije te donošenja prijedloga smjernica za njezinu revitalizaciju i obnovu.

2. POVIJESNA STUDIJA O RAZVOJU KNINSKE TVRĐAVE

1. Uvod

Boraveći u Kninu hrvatsko-dalmatinski kralj Zvonimir je 1078. godine potvrdio raniju darovnicu kralja Krešimira kojom je isti poklonio zemlju u Tokinju¹ zadarskom samostanu Sv. Marije.² Iako nije sačuvana u originalu već kao prijepis u Kartularu zadarskog samostana Sv. Marije, te iako je obujmom vrlo kratka, ova srednjovjekovna isprava izuzetno je važna kako za povijest Knina i tamošnje tvrđave, tako i za hrvatsku povijest jer se iz nje može iščitati nekoliko vrlo zanimljivih podataka. Kao prvo da je riječ o vladarskoj javno-pravnoj ispravi koja je sastavljena u Kninu,³ potom da ju je dao sastaviti vladar koji je nosio kraljevsku titulu – hrvatsko-dalmatinski kralj Zvonimir.⁴ Uistinu, da je Knin bio izuzetno važan za kralja Zvonimira ne svjedoči samo činjenica, zapisana u ovoj ispravi, da je upravo u tome gradu Zvonimir potvrdio darovnicu svoga prethodnika na prijestolju, kralja Petra Krešimira IV., već i činjenica da su tom prigodom u njegovoj pratnji bili brojni uglednici, kao što su splitski nadbiskup Lovre, potom Ivan, opat samostana Sv. Bartula.⁵ Štoviše, prisutnost kraljevskog kapelana Andrije i tepčice Dominika, visokog uglednika na kraljevskom dvoru,⁶ zabilježena tom prigodom, ukazuje da je Knin bar u tom konkretnom povijesnom trenutku i kontekstu povijesne zbilje, bio sjedište Hrvatsko-Dalmatinskog Kraljevstva. U svakom slučaju može se kazati kako je i kratka isprava svjedočanstvo kako o povijesti Knina, tako i kninske utvrde u kojoj se ovaj događaj morao odigrati te daleke 1078. godine. S druge pak strane, ovo je samo jedno od razmjerno brojnih svjedočanstava o povijesnom značenju, a donekle i razvoju kninske tvrđave u višestoljetnoj povijesti njezina postojanja i razvoja, što je i glavna tema ova studije.

Osnovni cilj ove stručne studije je prikazati povijesni razvoj i mijene značaja kninske tvrđave u razdoblju od prvih spomena Knina u prvoj polovici 10. stoljeća sve do početka 19. stoljeća, kada je ovo utvrđenje izgubilo svoje vojno-strateško značenje. Pri tome će najveća pažnja biti posvećena razdoblju ranoga srednjega vijeka, o možda najznačajnijem periodu povijesnog razvitka kninskog utvrđenja, tj. periodu od 10. do izmaka 11. stoljeća, kada je isto bilo jedno od značajnih sjedišta kraljevske vlasti, i to poglavito u doba vladavine hrvatsko-

¹ Danas Turanj (Tukljača) kod Sv. Filipa i Jakova, tj. Biograda na moru (Stipe GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica-historica-topographica II“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 7 (1960.), str. 22, bilj. 29).

² Jakov STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALović (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (dalje: CD), sv. 1 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.), dok. 103, str. 167.

³ ...*Hoc actum est in Teneno...*, CD 1, dok. 103, str. 167.

⁴ ...*Ego Suinimir, rex Chroatie atque Dalmatie...*, CD 1, dok. 103, str. 167.

⁵ ...*Laurnetio archiepiscopo et Iohanne, abbate sancti Bartholomei ... et Crenia iuppano...*, CD 1, dok. 103, str. 167.

⁶ ...*et Andrea, nostro capellano, et Dominico tepize...*, CD 1, dok. 103, str. 167.

dalmatinskog kralja Zvonimira. Štoviše, potrebno je napomenuti kako je u fokusu ove studije kninski fortifikacijski sustav smješten na vrhovima i obroncima brda Spas, no ipak će u određenoj mjeri ova povijesna studija zahvatiti i ostale elemente kninske urbane aglomeracije kao što su kninsko podgrađe ili pak obližnji sakralni kompleks na lokalitetu „Kapitul“, i to u onoj mjeri koliko je potrebno kako bi se rasvijetlilo značenje i funkcioniranje kninske tvrđave u promatranom povijesnom razdoblju.

U ovoj studiji biti će otvoren niz istraživačkih pitanja koja će biti podijeljena u nekoliko poglavlja. Tako će prvo biti riječi o smještaju kninske tvrđave razmatrajući pri tome njezinu mikro-lokaciju, ali i makro-lokaciju tj. razmotrit će se geostrateški smještaj Knina u širom kontekstu važnih srednjovjekovnih prometnica na hrvatskim povijesnim prostorima. Potom će se proučiti značaj Knina i tamošnjeg utvrđenja u razdoblju ranoga srednjega vijeka, preciznije u periodu od 9. do izmaka 11. stoljeća, razdoblju koji je u starijoj hrvatskoj historiografiji često bio zvan „doba narodne dinastije“. Pri tome će se razmotriti sačuvana pisana povijesna vrela ali i epigrafički spomenici koji svjedoče o postupnom rastu političke i geostrateške važnosti Knina sve do svoga vrhunca u doba vladavine kralja Dmitra Zvonimira. Treća cjelina biti će posvećena povijesnom razvoju kninskog utvrđenja u periodu razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka, tj. razdoblju mijene geostrateške važnosti kninske tvrđave, ali i periodu kada su u istoj stolovali kako dalmatinsko-hrvatski banovi, tako i podbanovi, a tamo je i djelovala banska kancelarija. U ovoj cjelini pažnja će biti dana i postojanju dvaju kninskih utvrđenja – Tin i Lab, ali i funkcioniranju kninske urbane aglomeracije, njenom strateškom položaju na najvažnijoj srednjovjekovnoj prometnici (*via Colomani regis*), ali i počecima osmanske ugroze i rastu iste tijekom 15. i početkom 16. stoljeća, tj. razdoblju u kojemu je Knin bio ključna točka obrane južne Hrvatske, a posljedično i Dalmacije. Četvrto biti će posvećeno razdoblju osmanske vlasti nad Kninom te periodu nakon mletačkog preuzimanja istoga, tj. do početka 19. stoljeća.

Kako bi se postavljeni cilj studije ostvario, tj. kako bi se na definirana istraživačka pitanja dali odgovori upotrijebljeno je nekoliko uobičajenih historiografskih metoda. U prvom redu riječ je o deskriptivnoj metodi kojom su prepoznate i prenesene vijesti sačuvane u pisanim povijesnim izvorima, te potom metodom analize i dedukcije kojom su iste vrednovane. Potom su iste komparativnom metodom kontekstualizirane sa ciljem ispravnog vrednovanja istih, tj. davanja sudova kako o pojedinim aspektima razvoja i povijesne zbilje kninske tvrđave, tako i značaju čitavog perioda njezinog postojanja i obrambenog funkcioniranja.

Studija se temelji na različitim diplomatskim, epigrafičkim i narativnim izvorima iz razdoblja ranoga, razvijenog i kasnoga srednjega vijeka, te ranoga novoga vijeka. Pri tome su korištene temeljne objavljene

zbirke diplomatskih izvora sa prostora hrvatskih povijesnih zemalja u srednjem vijeku poput onih što su ih sastavili Augustino Theiner,⁷ Šime Ljubić,⁸ Franjo Rački,⁹ Radoslav Lopašić,¹⁰ Ivan Kukuljević Sakcinski,¹¹ Tadej Smičiklas,¹² Ferdo Šišić,¹³ Nada Klaić,¹⁴ Lajos Thallóczy i Samu Barabás,¹⁵ potom Lajos Thallóczy i Antal Hodinka,¹⁶ pa Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović,¹⁷ Mirko Zajić,¹⁸ te Viktor Novak i Petar Skok,¹⁹ ali objavljene zbirke diplomatskih izvora iz ranoga novoga vijeka, kao što su zbirke što su uredili i objavili Karlo Horvat,²⁰ Ferdo Šišić,²¹ Emilij Laszowski²² i Ivan Bojničić.²³ S druge strane, vijesti o Kninu i kninskoj tvrđavi ima u različitim narativnim izvorima iz srednjega i ranoga novoga vijeka, počevši od prvog spominjanja Knina u djelu *De administrando imperio* bizantskoga cara-pisca Konstantina VII. Porfirogenata, potom *Historia Salonitana* splitskog arhidakona Tome,²⁴ ali i dnevnicima mletačkog povjesničara Marina Sanuda,²⁵ ali i u različitim drugim

⁷ Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, sv. 2 (Roma: Typis Vaticanis, 1860.); Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, sv. 2 (Roma: Typis Vaticanis, 1863.); Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia. A Clemente VII: usque ad Pium VII. (1524-1800)*, sv. 2 (Zagrabiae: Ex officina Societatis Typographicae, 1872.).

⁸ Šime LJUBIĆ (ur.), *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke republike. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, sv. 1, 2 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1868., 1870.).

⁹ Franjo RAČKI (ur.), *Documenta historiae Croatiae periodum antiquum illustrantia* (Zagreb: Južnoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1877.).

¹⁰ Radoslav LOPAŠIĆ, „Spomenici Tržačkih Frankopana“, *Starine JAZU* 25 (1892.), str. 201-332.

¹¹ Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI (ur.), *Regesta documentorum Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII* (Zagreb: Typis officinae Societatis typographicae, 1896.).

¹² Tadej SMIČIKLAS (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatski zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 2, 8, 9 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904., 1910., 1911.).

¹³ Ferdo ŠIŠIĆ, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496) s „dodatkom“ (1491-1498)“, *Starine* 38 (1937.), str. 1-181.

¹⁴ Nada KLAJČ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.).

¹⁵ Lajos THALLÓCZY i Samu BARABÁS (ur.), *Codex diplomaticus Comitum de Frangepanibus. A Frangepán család oklevéltára* (dalje: CDCF), sv. 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910.).

¹⁶ Lajos THALLÓCZY i Antal HODINKA (ur.), *Monumenta Hungariae historica. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1903.).

¹⁷ Jakov STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatski zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 1 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.).

¹⁸ Mirko ZAJIĆ, „Spisi šibenskoga notara Slavogosta“, *Starine JAZU* 44 (1952.), str. 201-274.

¹⁹ Viktor NOVAK i Petar SKOK, *Supetarski kartular* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1952.).

²⁰ Karlo HORVAT, „Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia. Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu* 21 (1909.), str. 1-104, 313-424, 505-518.

²¹ Ferdo ŠIŠIĆ (ur.), *Hrvatski saborski spisi* (dalje: HSS) sv. 1 (Zagreb: Knjižara Dioničke tiskare, 1912.).

²² Emilij LASZOWSKI (ur.), *Habsburški spomenici*, sv. 1 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1914.).

²³ Ivan BOJNIČIĆ, „Izješća o kretnjama turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XVI. vijeka“, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 16 (1914.), str. 60-102.

²⁴ Olga PERIĆ (ur.), *Toma Arhidakon: Historia Salonitana – povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (Split: Književni krug, 2003.).

²⁵ Marino SANUDO, „Rapporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali brani tratti dei idarj manoscritti di Marino Sanudo: 1496-1533“, *Akhiv za poviestnicu jugoslavenski* 5 (1859.), str. 1-100; Marino SANUDO, „Rapporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali brani tratti dei idarj manoscritti di Marino Sanudo (continuazione) 1501-1517“, *Akhiv za poviestnicu jugoslavenski* 6 (1863.)

putopisima i kronikama.²⁶ Štoviše, studija se temelji i na različitim i razmjerno brojnim epigrafičkim spomenicima sa prostora hrvatskih povijesnih zemalja iz razdoblja ranoga srednjega vijeka, što ih je prikupila i na jednom mjestu objavila Vedrana Delonga.²⁷

U pogledu dosadašnje historiografije o povijesnom razvoju kako kninske tvrđave, tako i čitavoga Knina potrebno je kazati kako su isti bili predmetom brojnih studija, kao i u određenoj mjeri arheoloških iskapanja, te je današnji fundus znanja o prošlosti kninske tvrđave dostatan kako bi se izradila jedna povijesna stručna studija. Pri tome je potrebno kazati kako se historiografska literatura o Kninu može ugrubo podijeliti u ona djela kojima je tema istraživanja bila čitava kninska urbana aglomeracija, potom na ona kojima je u fokusu bila analiza povijesnog razvoja fortifikacijskih sklopova kninske tvrđave, te na sintetska djela o povijesti Knina. Naravno, za potrebe ove studije u određenoj su mjeri korišteni do sada publicirani rezultati arheoloških istraživanja. U svakom slučaju, zbog obilnosti dostupne literature na ovome mjestu biti će prikazani samo ona historiografska djela u kojima su autori učinili određeni, a često i značajni iskorak, pri istraživanju kninske prošlosti, ali i druga temeljna djela o povijesti Knina.

U svakom slučaju iako je Knin i njegova tvrđava bila predmetom značajnih istraživanja pa samim time i historiografskim pisanjima, na početku ovoga pregleda potrebno je ukazati na radove Stjepana Gunjače koji se istraživanjem kninske prošlosti bavio niz desetljeća, te u tome smislu njegova studija „Tiniensia archaeologica-historica-topographica II“ predstavlja temeljnu povijesnu studiju o prošlosti Knina i njegove okolice.²⁸ Gunjačinu studiju, koja je izuzetno važna zbog detaljnog pregleda političke događajnice, na određeni način nadopunili su Nikola Jakšić koji se bavio srednjovjekovnom topografijom Knina,²⁹ potom Franjo Smiljanić koji je razmatrao problematiku nastanka i razvoja srednjovjekovnog Knina,³⁰ te Mladen Ančić koji je dao prikaz Knina u

str. 161-476; Franjo RAČKI, „Izvori za jugoslavensku povijest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526-1533“, *Starine JAZU* 21 (1889.), str. 133-183.

²⁶ Johann Georg von SCHWANDNER (ur.), *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini*, sv. III (Vindobonae: Impensis Ioannis Pauli Kraus, 1748.); Franjo RAČKI, „Opis bosanskog pašalika iz XVII veka“, *Starine JAZU* 14 (1882.), 175-190; Boško DESNICA (ur.), *Istorija kotarskih uskoka 1646-1684*, sv. I i II (Beograd: Naučna knjiga, 1950. i 1951.); Evlija ČELEBIJA, *Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama* (Sarajevo: Svjetlost, 1954.);

²⁷ Vedrana DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.).

²⁸ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 7-142.

²⁹ Nikola JAKŠIĆ, „Iz srednjovjekovne topografije Knina“, *Radovi (Filozofski fakultetu Zadru Sveučilišta u Splitu. Razdio za povijesne znanosti)* 20 (1980./1981.), str. 43-53; Nikola JAKŠIĆ, „Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina“, *Izdanja HAD-a* 15 (1990.), str. 122-130.

³⁰ Franjo SMILJANIĆ, „Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina“, *Radovi (Filozofski fakultetu Zadru Sveučilišta u Splitu. Razdio za povijesne znanosti)* 24 (1984./1985.), str. 119-132.

razvijenom i kasnom srednjem vijeku kroz prizmu središnjih funkcija naselja,³¹ ali i Stjepan Antoljak koji je razmatrao značaj Knina u doba hrvatskih ranosrednjovjekovnih vladara.³² S druge strane, još je 1928. godine Vjekoslav Klaić objavio studiju o Kninu i tamošnjoj tvrđavi u doba osmanske vlasti.³³ Kao svojevrsna nadopuna ove Klaićeve studije, i to poglavito korištenjem osmanskih izvora jest novija studija Kornelije Jurin Starčević.³⁴

S druge strane, nastanak i razvoj fortifikacijskih sustava kninske tvrđave, što uključuje i postojanje dvaju utvrđenja tijekom razvijenog srednjega vijeka, bilo je predmet zasebnih studija od kojih na ovome mjestu treba izdvojiti radove Stjepana Gunjače,³⁵ Bosiljke Bezić³⁶ i Petra Živkovića,³⁷ Mirele Slukan Altić,³⁸ te u novije vrijeme Krešimira Regana.³⁹ Na ovom mjestu također treba ukazati na znanstvene radove korištene u ovome radu kojih je tematika usko vezana uz Knin, ali ne nužno uz kninsku tvrđavu. Riječ je o radovima čiji su se autori primjerice bavili kninskom crkvenom poviješću i sakralnom baštinom,⁴⁰ ubikacijom srednjovjekovnog Laba,⁴¹ ili su pak dali za ovu studiju važne rezultate arheoloških istraživanja.⁴² I na kraju treba navesti u ovoj studij korištene monografije koje daju povijesni pregled razvoja Knina. Riječ je o monografijama Nikole Jakšića i Paška Paića.⁴³

³¹ Mladen ANČIĆ, „Knin u razvijenom i srednjem vijeku“, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 38 (1996.), str. 53-95.

³² Stjepan ANTOLJAK, „Knin u doba hrvatskih narodnih vladara“, *Kninski zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 1993.), str. 51-67.

³³ Vjekoslav KLAJĆ, „Knin za turskog vladanja (1522-1688)“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 15/1 (1928.), str. 257-262.

³⁴ Kornelija JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin (1522.-1688.)“, *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja* (Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske - Galerija Klovićevi dvori, 2007.), str. 649-659.

³⁵ Stjepan GUNJAČA, „Prinosi istraživanju kninske tvrđave“, *Napredak. Hrvatski narodni kalendar. 1937. Godina dvadeset i sedma* (Sarajevo: HKD „Napredak“, 1936.), str. 137-141.

³⁶ Bosiljka BEZIĆ, „Prilozi poznavanju kninske tvrđave“, *Prilozi za povijest umjestnosti Dalmacije (Fiskovićev zbornik 2)* 22 (1980.), str. 137-150.

³⁷ Petar ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske tvrđave i grada do godine 1918.“, *Kninski zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 1993.), str. 96-123.

³⁸ Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna geografija rijeke Krke – kartografska svjedočanstva* (Šibenik: Javna ustanova Nacionalni park Krka, 2007.).

³⁹ Krešimir REGAN, „Gornji grad kninske tvrđave“, *Ascendere historiam Zbornik u čast Milana Kruheka* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.), str. 463-495.

⁴⁰ Lovre KATIĆ, „Ban Emerik otimlje dobra kninske biskupije (1368)“, *Croatia sacra* 3 (1932.), str. 1-12; Stjepan GUNJAČA, „O položaju kninske katedrale“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 1 (1949.), str. 38-86; Nikola JAKŠIĆ, „O katedralama hrvatske i kninske biskupije“, *Radovi (Filozofski fakultetu Zadru Sveučilišta u Splitu. Razdio za povijesne znanosti)* 20 (1980./1981.), str. 115-133; Josip BARBARIĆ, „Kninski biskupi i njihova biskupija (o. 1050 – 1490) u svjetlu novijih arhivskih istraživanja“, *Kninski zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 1993.), str. 68-95.

⁴¹ Ferdo ŠIŠIĆ, „O srednjovječnom hrvatskom gradu Labu“, *Bulićev zbornik. Naučni prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja* (Zagreb-Split: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1925.), str. 557-585.

⁴² Dušan JELOVINA, „Spas – Knin starohrvatsko naselje“, *Arheološki pregled* 21 (1980.), str. 171-181.

⁴³ Nikola JAKŠIĆ, *Knin. Hrvatska srednjovjekovna prijestolnica* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.); Paško PAIĆ, *Knin. Hrvatski kraljevski grad (povijest – kninska tvrđava – kninska varoš – kulturno-povijesni spomenici)* (Šibenik: Poglavarstvo grada Knina – Matica hrvatska Knin, 1998.)

I na kraju, kako bi se dobila što bolje vremenska i prostorna kontekstualizacija postanka i razvoja kninske tvrđave u ovoj studiji korištene su relevantne sinteze kako hrvatske povijesti,⁴⁴ tako i okolnih zemalja, i to u prvom redu u mnogočemu još nenadmašena sinteza mađarskog povjesničara Pála Engela,⁴⁵ ali i brojne druge pojedinačne znanstvene studije koje se ili bave pojedinim razdobljem hrvatske povijesti ili pak pojedinim fenomenom prošle zbilje, a koje na ovome mjestu nije potrebno pojedinačno navoditi, već će to biti učinjeno prilikom prvog referiranja na iste.

⁴⁴ Neven BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.); Lovorka ČORALIĆ (ur.), *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 2013.); Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek* (Zagreb: Novi Liber, 1995.); Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest* (Zagreb: Novi Liber, 2003.); Nada KLAJČ, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* (Zagreb: Školska knjiga, 1976.); Nada KLAJČ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku* (Zagreb: Globus, 1990.); Vjekoslav KLAJČ, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća* sv. 2 (Zagreb: Tisak i naklada L. Hartmana, 1900.); Zrinka NIKOLIĆ JAKUS (ur.), *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (Zagreb: Matica hrvatska, 2015.); Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb: Školska knjiga, 1925.); Vlasta ŠVOGER i Jasna TURKALJ (ur.), *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 2016.)

⁴⁵ Pál ENGEL, *The Realm of St Stephen* (London - New York: I. B. Tauris, 2001.).

2. Smještaj i naseljenost u antici

Iako se na prvi pogled na arhitekturu gornjega grada kninske tvrđave može zaključiti da je riječ o tipičnom primjeru fortifikacijskog sustava baroknoga vojnog graditeljstva, no ukoliko se obrati pozornost na obrambene zidove i njihove različite strukture vrlo lagano se može zaključiti da je riječ o kompleksu koji se izgrađivao stoljećima.⁴⁶ I uistinu, današnja kninska tvrđava smještena je po vrhovima brda Spas okruženim vodotokom rijeke Krke, i to poglavito na njoj zapadnoj strani. Riječ je o značajnom fortifikacijskom sustavu čiji perimetar iznosi više od 1000 metara, te je riječ o vrlo dominantnoj poziciji jer se brdo Spas od svoga podnožja uzdiže i više od 100 metara.⁴⁷ Dakle, sa pozicije vrhova brda Spas u prošlosti se nije samo mogao kontrolirati promet rijekom Krkom, već je ona pružala zaštitu stanovništvu mnogo šireg prostora nego li je to bilo samo kninsko podgrađe (*suburbium*).

S druge pak strane, Knin je smješten na vrlo važnom prometnom čvorištu na kojemu su se skupljale srednjojadranske prometnice usmjerene prema srednjoj Europi, ali i prema Balkanu.⁴⁸ Još od antike upravo kod Knina sastajali su se prometni pravci koji su vodili od Salone (Solin), Jadera (Zadar) i Skardone (Skradin), ali i z Teluriuma (Trilj) gdje je bio smješten važan vojni logor na Gardunu.⁴⁹ Štoviše, važna rimska cesta koja je povezivala antičku Salonu sa Siscijom (Sisak) od Burnuma je preko Knina i *Mons Ulicrusa* (pokraj današnje Strmice) vodila je na sjever.⁵⁰ Stoga se može kazati da je prostor budućeg Knina bio svojevrsno prometno čvorište već i u antici.

Istu važnost prometnog čvorišta Knin je zadržao i tijekom srednjega vijeka. Naime, manje ili više najvažniji antički prometni pravci korišteni su i u srednjem vijeku, te je pri tome jedan od najvažnijih pravaca bila „cesta kralja Kolomana“ (*via Colomani regis*), tj. prometni pravac koji je spajao srednjovjekovnu Ugarsku sa Hrvatskom i Dalmacijom, a vodio je preko Križevaca, Dugog Sela, Zagreba i Topuskog do doline Une, te potom uzvodno Unom od Bihaća prema Strmici i dalje do Knina. Upravo kod Knina račvali su se putovi koji su vodili prema najvažnijim dalmatinskim komunama – Splitu, Šibeniku i Zadru.⁵¹

⁴⁶ REGAN, „Gornji grad“, str. 463.

⁴⁷ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 97.

⁴⁸ JAKŠIĆ, *Knin. Hrvatska srednjovjekovna*, str. 6.

⁴⁹ JAKŠIĆ, *Knin. Hrvatska srednjovjekovna*, str. 7.

⁵⁰ Vidi: karta IV „Dolabelina cesta *Ad imum montem Ditionum Ulicrum* i njen nastavak prema Savi (*Siscia*)“, u: Ivo BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.), iza str. 277.

⁵¹ O srednjovjekovnim prometnim pravcima vidi: Lovorka ČORALIĆ, *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama* (Zagreb: AGM, 1997.).

Uzevši u obzir izuzetno prometno značenje, baš kao i odlične obrambene osobitosti brda Spas na kojemu je smještena kninska tvrđava, svakako ne čudi da je ova lokacija bila naseljena već u doba eneolitika što je svojim iskapanjima provedenima 1932. godine dokazao Werner Buttler, koji je tada izveo pokusno iskapanje na sjeveroistočnom dijelu brda Spas te je tom prigodom utvrdio da je gradina bila opasana prapovijesnim bedemima.⁵² Dosadašnja istraživanja upućuju da je središte naselja u funkcionalnom smislu kao mjesto sastajališta i obavljanja društvenih djelatnosti, bilo na ravnom uzvišenju sjeverozapadnog dijela gradine. No, zbog današnjeg stanja gradine visinu fortifikacije nije moguće definirati.⁵³

S druge strane, iako su stariji autori poput Daniella Farlatija ili Luigija Mascheka na brdu Spas pokušali ubicirati antičku Ardubu što je u svome djelu spominje rimski pisac Dion Kasije,⁵⁴ Gunjača je ovo odbacio jer je isto ranije učinio Alberto Fortis.⁵⁵ Štoviše, Gunjača je napomenuo da je unatoč činjenici da su na lokalitetu „Kapitul“ na sutoku rječice Kosovčice i Krke, baš kao i u samom Kninu, pronađeni nalazi rimskih spomenika, ipak ostao pri stajalištu da na prostoru Knina nije postojalo značajnije naselje u doba rimske vlasti, te je kao tumačenje uzroka naveo da je kninski prostor vrlo vjerojatno tada bio izrazito močvaran kraj.⁵⁶

Ipak, novije povijesne spoznaje idu u smjeru da je u antičko doba na brdu Spas postojalo neko naselje ili barem značajnije utvrđenje na što ukazuju nalazi antičkih tegula,⁵⁷ dok je na spomenutom lokalitetu „Kapitul“ pronađeno mnoštvo rimskih spomenika povezanih sa prisutnošću legionara XI. legije iz Burnuma, što ukazuje na mogućnost da su u prvim desetljećima 1. stoljeća pr. Kr. na brdu Spas boravili rimski legionari zbog kontrole strateškog položaja.⁵⁸ Stoga danas postoji određeno suglasje da je upravo na brdu Spas u antičko doba stajalo naselje Ninia što ga je u svome djelu spomenuo Strabon uz još pedesetak delmatskih naselja.⁵⁹ Pri tome je potrebno naglasiti da točan položaj Ninie ipak nije točno utvrđen, baš kao je li u doba rimske vlasti na kninskom

⁵² Werner BUTTLER, „Bergwälle in Norddalmatien“, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission XXI*, (Frankfurt an der Mein, 1932.), str. 187-188.

⁵³ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 97.

⁵⁴ Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, sv. IV. (Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1769.), str. 280; Luigi MASCHEK, *Manuale del regno di Dalmazia*, sv. III (Zara: Fratelli Battara, 1873.), str. 86.

⁵⁵ Alberto FORTIS, *Viaggio in Dalmazia*, sv. I (Venezia: presso Alvise Milocco, all'Apolline, 1774.), str. 112; GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 19.

⁵⁶ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 19.

⁵⁷ JELOVINA, „Spas – Knin starohrvatsko“, str. 177-188.

⁵⁸ Marin ZANINOVIĆ, „Kninsko područje u antici“, *Arheološki radovi i rasprave VIII* (1974.), str. 306-307.

⁵⁹ Marin ZANINOVIĆ, „Od Ninije do Promone“, *Izdanja HAD-a (Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini)* 15 (1990.), str. 33-34; Dušan JELOVINA, „Starohrvatska nekropola na brdu Spas kod Knina“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 19 (1991.), str. 121; ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 96-98; REGAN, „Gornji grad“, str. 475.

prostoru Ninia bila selo (*pagus*), tj. naselje ruralnoga tipa ili pak utvrda (*castellum*) koja se zbog svoga ruralnog karaktera ipak ne može smatrati gradskim centrom.⁶⁰

Na samom izmaku 5. stoljeća osvojivši rimsku provinciju Dalmaciju Ostrogoti su naselili i kasnoantičku Niniu, što potvrđuje velika nasebinska nekropola „Greblje“ na istočnoj padini brda Spas koju je moguće datirati u 6. stoljeće.⁶¹ Ova nekropola se koristila kroz čitavo 6. stoljeće do provala Slavena i Avara kada je u jednom od njihovih seobenih valova nestala i antička Ninia.⁶² Štoviše, prilikom iskapanja starohrvatske nekropole na najsjevernijem platou brda Spasa, Jelovina je detektirao u temeljnim ostacima arhitekturu iz rimskog razdoblja, te je zaključio da je riječ o antičkoj Niniji.⁶³

⁶⁰ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 97-98.

⁶¹ Zdenko VINSKI, „Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 19 (1991.), str. str. 5-73.

⁶² ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 98-99.

⁶³ JELOVINA, „Starohrvatska nekropola“, str. 125.

3. Knin u ranom srednjem vijeku

3.1. Knin u 9. i 10. stoljeću

Kako je Knin i širi kninski prostor smješten na izuzetnom prometnom položaju, tj. ima vrlo važnu stratešku poziciju, ne čudi što je taj prostor imao određeno značenje već u 9. stoljeću u vremenu nastanka i stasanja hrvatske ranosrednjovjekovne kneževine čiji su centri u to doba bili neposredno zaleđe dalmatinskih gradova u bizantskoj vlasti, i to prvenstveno zaleđe Zadra i Splita. Naime, najraniji pisani spomenici, poput poznate Trpimirove darovnice, svjedoče da je jedan od prvih centara hrvatske ranosrednjovjekovne kneževine bio Klis. U toj darovnici spominje se kako je knez Trpimir potvrdio darovanje crkvice Sv. Juraja u Putalju Splitskoj crkvi što ga je učinio njegov prethodnik na prijestolju, knez Mislav. Štoviše, tom prigodom spominje se da je knez Mislav imao dvor (*curtis*) u Klisu.⁶⁴ Njegovi nasljednici, poput knezova Branimira i Domagoja, bili su izrazito jadranski orijentirani, pa je tako knez Domagoj sudjelovao 871./872. sa svojim brodom u franačkoj opsadi talijanskoga Barija, tada pod vlašću Arapa.⁶⁵ Ipak, potrebno je kazati kako postoje ranosrednjovjekovni izvori iz 9. stoljeća koji jasno ukazuju da se vlast hrvatskoga vladara, tj. kneza, prostirala daleko u unutrašnjost. Tako se u „Geografiji“ engleskog kralja Alfreda Velikog (871.-899.) spominje da se prostor vlasti kneza Branimira prostirao daleko na sjever, čak do Dunava.⁶⁶ Iako ovaj podatak treba uzeti sa određenom dozom sumnje zbog naravi povijesnoga izvora u kojemu je sačuvan, ipak je neupitno da se vlast hrvatskog kneza osjećala i dalje od uskog pojasa zaleđa dalmatinskih komuna.

Uzevši u obzir prirodne osobitosti kninskoga kraja, kao i činjenicu da je Knin smješten na izuzetnom geoprometnom položaju, ne čudi da je taj kraj bio značajno naseljen već u 9. stoljeću, o čemu pak svjedoče razmjerno brojni nalazi sa nekoliko lokaliteta. Tu svakako iznimno mjesto zauzimaju sakralni objekti u Kosovu polju pokraj Knina („Pet crkvi“),⁶⁷ i to u prvom redu bazilika Sv. Marije u Biskupiji kraj Knina sagrađena u 9. stoljeću, o čijem posvećenju svjedoči natpis iz toga vremena, ali i izuzetno važni nalazi pronađeni u tamošnjim grobovima (karolinški mačevi, konjska oprema, nakit...) koji dodatno ukazuju na mogućnost da je bila riječ o

⁶⁴ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 45.

⁶⁵ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 48.

⁶⁶ Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL i Vladimir SOKOL, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira* (Zagreb : Hrvatski studiji Sveučilišta, 2005.), str. 18-32.

⁶⁷ Stipe GUNJAČA, „Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina“, *Rad JAZU* 288 (1952.), str. 286-296.

crkvi u kojoj su se možda ukapali ranosrednjovjekovni hrvatski vladari.⁶⁸ No, i na drugim lokalitetima u okolini Knina pronađeni su brojni nalazi iz 9. stoljeća, poput zabata oltarne pregrade i pluteja iz Koljana koje je moguće datirati u 9. stoljeće,⁶⁹ ili pak desetak natpisa koje se moguće datirati u drugu polovici 9. i u prvu polovicu 10. stoljeća.⁷⁰

Iako se Knin ne spominje u sačuvanim pisanim povijesnim izvorima koji donose vijesti iz 9. stoljeća, ipak postoji niz dokaza kako su Slaveni, tj. Hrvati, po svome dolasku uočili stratešku važnost brda Spasa pa je isti vrlo brzo bio naseljen, a svakako je bio naseljen tijekom 9. stoljeća. Naime, arheološki nalazi iz starohrvatske nekropole smještene na najsjevernijem platou brda Spas ukazuju kako je taj prostor bio naseljen u to doba. Naime, tamo pronađeni brojni grobni prilozi mogu se datirati od 9. do 11. stoljeća.⁷¹

Dakle, tijekom 9. stoljeća brdo Spas je svakako bilo naseljeno. Na ovo ukazuje pronalazak starohrvatske nekropole na najsjevernijem platou brda Spas pokraj koje se u to doba vrlo vjerojatno nalazio neki sakralni objekt. Naime, tijekom izgradnje nasipa vojničkog zaklona 1950. godine na spomenutoj lokaciji pronađen je kameni natpis *EDIFIC(avit)* kojega je moguće datirati u 9. stoljeće.⁷² Riječ je o predromaničkom posvetnom natpisu od kojega je sačuvan samo manji dio, a sadržaj se veže uz čin izgradnje crkvenog objekta.⁷³

O važnosti kninskoga područja tijekom druge polovice 9. stoljeća, pa i o sve većem interesu ranosrednjovjekovnih hrvatskih vladara za to područje ukazuje nekoliko nalaza. U prvom redu je to ulomak kamenog natpisa *DUX GLO(rius)* (slavni knez) pronađenoga na lokalitetu bazilike Sv. Marije u Biskupiji,⁷⁴ kojega su stariji povjesničari povezivali sa knezom Zdeslavom (878.-879.).⁷⁵ Riječ o hrvatskom knezu, vjerojatno sinu kneza Trpimira, koji je na prijestolje vraćen uz pomoć Bizanta nakon smrti kneza Domagoja, ali je, prema navodima iz kronika mletačkog đakona Ivana, knez Zdeslav maknut sa prijestolja koje je preuzeo knez Branimir.⁷⁶ Iako je povezivanje ovog kratkog natpisa iz Biskupije kraj Knina sa knezom Zdeslavom uglavnom odbačeno, ipak je svakako indikativno da se na tome natpisu spominje neimenovani hrvatski knez,

⁶⁸ Vedrana DELONGA, Nikola JAKŠIĆ i Miljenko JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj* (Split: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.), str. 86-87.

⁶⁹ DELONGA, JAKŠIĆ, JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptura*, str. 44-45.

⁷⁰ DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 112-117.

⁷¹ JELOVINA, „Starohrvatska nekropola“, str. 121-241.

⁷² JELOVINA, „Starohrvatska nekropola“, str. c123.

⁷³ DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 102.

⁷⁴ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 21.

⁷⁵ Frane BULIĆ, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini* (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije L. Hartmana, 1883.), str. 25; Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb: Školska knjiga, 1925.), str. 362-363.

⁷⁶ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraza*, str. 48.

pa se stoga može zaključiti kako je bazilika Sv. Marija u Biskupiji kraj Knina bila sagrađena na vladarskom posjedu, ili barem da je uživala posebnu naklonost hrvatskih knezova iz 9. stoljeća.⁷⁷ Ovo pak indirektno svjedoči o porastu interesa hrvatskih vladara, tj. knezova toga doba za kninsko područje.

Stoga ne čudi nalaz pronađen u nekoliko ulomaka u razdoblju od 1890. do 1926. godine u Uzdlju kraj Knina. Riječ je o arhitravu i zabatu oltarne pregrade na kojoj stoji natpis sa imenom hrvatskog kneza Muncimira (892.-895.?). Na natpisu se nalazi godina 895. a svjedoči kako je knez Muncimir dao izgraditi dekorirani kameni namještaj za predromaničku crkvu Sv. Ivana (kasnije Sv. Luka) u Uzdlju.⁷⁸ Riječ je o ranosrednjovjekovnom hrvatskom vladaru koji je na prijestolje stupio nakon smrti kneza Branimira, te se uglavnom smatra kako je riječ o trećem sinu kneza Trpimira koji je na očinsko prijestolje stupio nešto prije 892. godine. Naime, te je godine presudio u sporu između ninskog biskupa Aldefrede i splitskog nadbiskupa Petra II. u sporu oko crkve Sv. Jurja u Putalju koju je njegov otac, knez Trpimir, poklonio tadašnjem splitskom nadbiskupu Petru I.⁷⁹ Saslušavši obje strane u sporu knez Muncimir je naposljetku presudio u korist splitskog nadbiskupa i potvrdio raniju Trpimirovu darovnicu.⁸⁰

Zanimljivo je uočiti da na ispravi iz 892. godine hrvatski vladar Muncimir nosi titulu „kneza“ (*dux*),⁸¹ dok je na natpisu iz Uzdlja kraj Knina iz 895. godine njegova titula „prvak“ (*princeps*)⁸², što ukazuje na rast vladarske titule hrvatskog ranosrednjovjekovnog vladara, a time i moći hrvatskog vladara, posebice ako se znade kako je Muncimir bio aktivno uključen u unutarnje prilike u Srbiji gdje se između članova vladajuće obitelji tijekom zadnjeg desetljeća 9. stoljeća vodila bespoštedna borba za vlast.⁸³ S obzirom na iskazan interes za prilike dublje na prostorima Balkana, ne čudi što je knez Muncimir čvrsto inkorporirao i kninsko područje u prostor svoje, tj. vlasti ranosrednjovjekovnog hrvatskog vladara.

Ipak, prve vijesti o Kninu i kninskoj tvrđavi, tj. njegovo prvo spominjanje u sačuvanim pisanim izvorima sežu u sredinu 10. stoljeća, tj. u doba vlasti hrvatskoga kralja Tomislava (oko 910. – oko 928.). Naime, opisujući prostor vlasti hrvatskog vladara u svome djelu *De administrando imperio* (O upravljanju carstvom), bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet je u 30. poglavlju svoga djela naveo kako je Hrvatska podijeljena na jedanaest županija (*ἐπαρχίας*), a među hrvatske županije ubrojio je i Kninsku županiju (*ἡ Τνρήνα*), dok je u idućem

⁷⁷ DELONGA, JAKŠIĆ, JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptora*, str. 86.

⁷⁸ DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 156-157.

⁷⁹ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 52.

⁸⁰ CD 1, dok. 20, str. 22-24.

⁸¹ ...*Muncimiro, diuino munere iuuatus Croatorum dux*..., CD 1, dok. 20, str. 23.

⁸² ...*PRINCEPS NA(m)Q(ue) MUNCIMYR*..., DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 156.

⁸³ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 52-53.

poglavlju opisujući koji gradovi i naselja spadaju u krštenu Hrvatsku, među njih naveo je i Knin (*Tvȓn*).⁸⁴ Pri tome je car-pisac Knin opisao terminom *kastrum* (*τό καστρόν*), u značenju utvrđenog grada,⁸⁵ što ukazuje da je već u tome trenutku na brdu Spas postojala za ono vrijeme značajnija utvrda u kojoj je očito bilo sjedište ranosrednjovjekovnog župana, tj. središte ranosrednjovjekovne Kninske županije.

Pri tome treba imati na umu kako su županijska sjedišta bila središta iz kojih je vladar, tj. kralj, ili pak onaj kome je vladar povjerio vršenje vlasti, najčešće župan, obnašao svoje dužnosti. Područje i ljudi podređeni određenom središtu sačinjavali su teritorijalno-upravno-sudsku jedinicu vladareve vlasti – županiju. Dakle, na prostoru jedne županije župan je u ime kralja imao sudsku vlast, zapovijedao vojskom i prikupljao poreze.⁸⁶

Ovdje je zanimljivo uočiti kako se ranosrednjovjekovni kninski *kastrum* (*τό καστρόν Tvȓn*), tj. utvrđenje u kojemu je bilo sjedište ranosrednjovjekovnog kninskog župana, nije smjestilo na sjevernom platou brda Spas, tj. na lokaciji antičke Ninije i kasnoantičkog utvrđenja, već nešto južnije na poziciji Gornjega grada. Ovo je dodatno zbunjujuće uzme li se u obzir kako je sjeverni plato brda Spas na kojemu su stajale prapovijesna gradina i kasnoantičko naselje, znatno širi, tj. riječ je o znatno većoj površini koja je nudila više prostora za stambene objekte.⁸⁷ Ne očekujući da će dati konačni odgovor na pitanje, autor ove studije čitatelju nudi svoja razmišljanja zašto je ranosrednjovjekovni *kastrum* Knin (*τό καστρόν Tvȓn*) nastao na višoj, strmijoj i prostorno manjoj poziciji kasnijeg kninskoga gornjeg grada. Čini se da za to postoji nekoliko razloga koje nudi sama mikro-lokacija gornjega grada. Prvo, riječ je o znatno dominantnijoj poziciji kojoj njezine strme litice pružaju dodatnu zaštitu, zapravo bolju zaštitu nego li što je situacija sa spomenutim najsjevernijim platou brda Spas, tj. sa lokacijom prapovijesne gradine i kasnoantičkog naselja, što je bilo izuzetno važno u turbulentnom vremenu 9. i 10. stoljeća, tj. periodu postupne uspostave sve čvršće vlasti ranosrednjovjekovnog hrvatskog vladara. Drugo, osim same strme glave na najvišoj točki, ova lokacija je znatno pristupačnija od lokacije prapovijesne gradine i kasnoantičkog naselja na najsjevernijem platou brda Spas, što je opet izuzetno važno za svakodnevnu komunikaciju ranosrednjovjekovnog župana i lokalnog stanovništva, uzme li se u obzir kako je isti obnašao sudsku, vojnu i financijsku vlast na prostoru jedne županije. I treće, kao obrambene točke i mjesta sudske, vojne i financijske vlasti u ruke župana, a u ime vladara, te uzevši u obzir domete i opsege fortifikacijskih gradnji iz razdoblja ranoga srednjega vijeka u dubokom zaleđu bizantskih dalmatinskih komuna, utvrđenja koja su bila

⁸⁴ RAČKI, *Documenta historiae*, str. 400.

⁸⁵ SMILJANIĆ, „Nastanak i razvoj“, str. 120-121.

⁸⁶ Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, 1985.), str. 51-55.

⁸⁷ Vidi skicu tlocrta i rasporeda kninskih fortifikacija: REGAN, „Gornji grad“, str. 476.

sjedišta ranosrednjovjekovnih hrvatskih županija nisu zahtijevala znatan prostor, već sigurnu, ali razmjerno lako dostupnu lokaciju, te su stoga najčešće birane pozicije na vrhovima kamenih glava. Na takovim pozicijama primjerice stajala su sjedišta ranosrednjovjekovne Krbavske županije,⁸⁸ ali i Ličke županije.⁸⁹

Kako je uz Psetsku i Livanjsku, Kninska županija bila jedna do najsjevernijih hrvatskih županija,⁹⁰ ista je bila od izuzetnog strateškog značaja za hrvatskoga vladara toga vremena, kralja Tomislava. Naime, negdje na početku njegove vladavine kralj Tomislav se sukobio sa Mađarima čiji su pljačkaški pohodi, nakon nestanka Donjopanonske kneževine kneza Braslava koji je poginuo oko 898. godine u sukobima sa Mađarima, očito zahvatili rubni dio hrvatskog prostora.⁹¹ S druge pak strane, prema vijestima iz pisanja cara Konstatina VII. Porfirogeneta, hrvatska vojska je u doba vlasti kralja Tomislava porazila i bugarskog vojskovođu Alogobotura što ju je na Hrvatsku poslao bugarski car Simeon.⁹² Ovi su se događaji morali odigrati daleko od jezgre Hrvatske kraljevine u zaleđu dalmatinskih komuna, tada u vlasti Bizanta, te uzevši u obzir položaj Knina na sjecištu važnih prometnica, očito je Knin bio izrazito važan za hrvatskog vladara i dobro utvrđeno mjesto, stoga ne čudi što ga je, kako je već rečeno, car-pisac opisao terminom korištenim za opis utvrđenih gradova, tj. značajnijih utvrđenja.

I prilikom drugog spominjanja u sačuvanim izvorima Knin je naveden kao utvrđeni grad, tj. utvrđenje (*castrum*). Naime, isprava koju je oko 950. godine dao sastaviti hrvatski kralj Krešimir I., a kojom je on devetorici zaslužnih i vjernih Hrvata darovao otok Vranjic i neke posjede u Solinu, sastavljena je upravo u tvrdom gradu Kninu.⁹³ Iako nije sačuvan original isprave kralja Krešimira I., već samo prijepis iz 1397. godine sastavljen u Kninskom kaptolu na molbu splitskog nadbiskupa Andrije Gualda,⁹⁴ ipak se smatra kako sadržaj isprave nije potpuni falsifikat jer je teško pretpostaviti da bi takav falsifikat nastao nakon 1203. godine, kada je već splitski nadbiskup bio vlasnik Vranjica.⁹⁵

⁸⁸ Milan KRUHEK, „Topografija krbavske spomeničke baštine“, *Krbavska bitka i njezine posljedice* (Zagreb: Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997.), str. 100-109.

⁸⁹ Vidi: Hrvoje KEKEZ, „Lička županija i Kasezi u srednjem vijeku“, *Gospić: Grad, ljudi, identitet*, Zagreb-Gospić, 2013., str. 95-114, i tamo navedene izvore i literaturu.

⁹⁰ BEUC, *Povijest institucija*, str. 52-53.

⁹¹ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 53.

⁹² NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 54.

⁹³ ...*Acta sunt hec in castro, quod vocatur Tignino...*, CD 1, dok. 28, str. 41.

⁹⁴ ANTOLJAK, „Knin u doba hrvatskih“, str. 54.

⁹⁵ Stjepan ANTOLJAK, „Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I. za hrvatsku povijest X. stoljeća“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 10 (1971.-1972.), str. 98.

Iako se o vladavini kralja Krešimira I. (oko 935. – oko 945.) ne zna mnogo, osim da je kao i njegov prethodnik vladao stabilno te da je održao dotadašnju moć Hrvatske,⁹⁶ činjenica da je spomenutu ispravu sastavio u Kninu ukazuje da je kninska tvrđava bila izuzetno važna te da je riječ o jednom od sjedišta kraljevske vlasti, posebice ako se uzme da je tom prigodom u kraljevoj pratnji bio ban Osrinja (možda Pribinja?), te nekoliko župana i kraljevih dvorskih službenika koji se u ispravi spominju kao svjedoci.⁹⁷ Pri tome u vidu treba imati kako ranosrednjovjekovni hrvatski vladar nije imao samo jednu prijestolnicu već više njih. Razlog tome s jedne strane bila je ekonomska slabost ondašnjih naselja da izdrže duži posjet vladara i njegove svite, ali i potreba vladara da se periodično pojavljuje po čitavom teritoriju svoje vlasti.

O povećanom značaju Knina i kninskog područja u očistu hrvatskoga kralja sredinom i tijekom druge polovice 10. stoljeća svjedoči i kameni natpis pronađen 1886. godine na lokaciji „Kapitul“ kod Knina. Riječ o natpisu na kojemu se spominju čak dva vladara, a koji je pronađen na lokaciji predromaničke crkve i samostana Sv. Bartolomeja. Na tome natpisu spominje se Svetoslav, vojvoda Hrvata (*dux Hroatorum*), i veliki vojvoda Držislav (*magnus dux*).⁹⁸

Riječ je o hrvatskom kralju Stjepanu Držislavu (969. – 997.) i njegovu sinu Svetoslavu. Ovaj natpis ne svjedoči samo da je u trećoj četvrtini 10. stoljeća u Hrvatskoj postojala jasno definirana vladarska hijerarhija koja je uređivala i pitanje nasljeđivanja prijestolja, već i o važnosti Knina i njegove okolice za vladarsku kuću na hrvatskom prijestolju, što se očituje u činjenici o nastavku brige hrvatskog vladara o bazilici kraljevske opatije Sv. Bartolomeja.⁹⁹ Važnost Knina u geostrateškim promišljanjima hrvatskoga kralja Stjepana Držislava jasna je ako se u obzir uzme širi politički kontekst njegove vladavine. Naime, naslijedivši od svoga oca kralja Mihovila Krešimira II (949. – 969.) konsolidirano i snažno kraljevstvo, Stjepan Držislav silom prilika bio je uvučen u sukob bizantskoga cara Bazilija II (976. – 1025.) i bugarsko-makedonskog velikaša Samuila koji je 976. godine zajedno sa svojom braćom pokrenuo veliki protubizantski ustanak. Unatoč činjenici da je u zadnjoj četvrtini 10. stoljeća Samuilo proširio svoju vlast na Balkanu koristeći pri tome Bazilijevu zauzetost borbama za prijestolje, Stjepan Držislav pristao je uz Bizant.¹⁰⁰ Zauzvrat je, prema općeprihvaćenom historiografskom mišljenju, bio imenovan eparhom, tj. carskim namjesnikom za Dalmaciju, te je iz Carigrada primio znakove kraljevske časti, o

⁹⁶ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 56.

⁹⁷ ...his palam testibus: bano Osrigna, Velemir iuppano, Coacca et fratre eius Martino, iuppano Milliccaio, iuppano Dragomiro et Grubinna riccar, abbas Donatus testis et Johannes cappelanus..., CD 1, dok. 28, str. 41

⁹⁸ ...[Svetos]CLV DVX HROATOR(um) IN TE(m)PVS DIRZISCLV DVCE(m) MAGNV(m)..., DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 108-109.

⁹⁹ DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 109.

¹⁰⁰ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 57.

čemu je svjedočanstvo zapisao Toma Arhiđakon nekoliko stoljeća kasnije. Štoviše, arhiđakon Toma je pri tome još naveo kako su nakon Stjepana Držislava svi njegovi nasljednici nosili titulu kralja Dalmacije i Hrvatske.¹⁰¹

Nakon što je tijekom zadnja dva desetljeća 10. stoljeća osvojio najveći dio bizantskih posjeda Samuilo je 997./998. pokušao osvojiti i bizantski Ulcinj, a kad mu to nije pošlo za rukom opustošio je cijelu Dalmaciju prodrijevši sve do Zadra, sjedišta bizantske teme Dalmacije.¹⁰² Kako ni ovaj pohod nije urodio plodom Samuilo je svoju vojsku preko Bosne i Raške vratio kući u Makedoniju.¹⁰³ Nije isključeno da se tom prigodom bugarska vojska od Zadra koristeći prometni pravac preko Knina vratila u Bosnu, te dalje prema Raškoj i Makedoniji, te stoga nije neobičan povećani interes kralja Stjepana Držislava za Knin, o čemu svjedoči već spomenuti kameni natpis pronađen na lokaciji „Kapitul“ kraj Knina, a koji je vrlo vjerojatno nastao na kraju Držislavove vladavine.

3.2. Knin u doba kralja Zvonimira

Nakon pohoda mletačkog dužda Petra II. Orseola na istočnu jadransku obalu oko 1000. godine, o čemu svjedoči mletački kroničar đakon Ivan,¹⁰⁴ Dalmacija je na neko vrijeme izgubljena za hrvatske vladare te se u isto vrijeme Hrvatska našla u političkoj krizi, ipak je njen društveni, kulturni i ekonomski razvoj nastavljen. Isto se može kazati i za Knin i njegovu užu okolicu, no tek će u doba hrvatsko-dalmatinskog kralja Zvonimira taj grad i tamošnja tvrđava doživjeti svoj vrhunac, kada je postao jedan od najvažnijih centara Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva, tj. najvažnije kraljevsko sjedište.

Dolazak Dmitra Zvonimira na prijestolje 1076. godine predstavlja najveći uspon Hrvatske, ali i početak kraja njene samostalnosti pa su tako već u Zvonimirovoj krunidbi ležali zameci rasula kraljevske vlasti. Ipak, Zvonimir je vladarsko dostojanstvo osnažio novim potvrđama i savezništvima, o čemu će više biti riječi u nastavku teksta. Za početak je potrebno kazati kako se o porijeklu kralja Zvonimira ne zna mnogo. Nagađalo se da je bio potomak Svetoslava Suronje te da je kao takav vladao Slavonskim dukatom,¹⁰⁵ ali i da je bio rodnom iz

¹⁰¹ *...Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparhi sive patritii. Habebant namque ex successionem sue originis patrum et proavorum dominium regni Dalmatie et Chroatie...*, PERIĆ, Toma Arhiđakon, gl. XIII, str. 54-55.

¹⁰² NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 57.

¹⁰³ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 57.

¹⁰⁴ N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku povijest*, str. 47-50.

¹⁰⁵ Miho BARADA, „Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50 (1928.-1929.), str. 157-199; N. KLAJČ, *Povijest Hrvata u srednjem*, str. 119-120.

okolice Biograda.¹⁰⁶ Dok je prvo mišljenje znanstveno neutemeljeno, za drugo se može kazati da se posjedi u okolici Biograda, koje je kralj Zvonimir darovao magistru Šestaku, nisu nužno morali biti njegov privatni posjed, što bi ukazivalo na njegovo porijeklo iz toga kraja, već je bila riječ o posjedima koji su bili kraljevsko dobro, te ih je on kao takve darovao.¹⁰⁷ Tako da pitanje Zvonimirova porijekla ostaje otvoreno do daljnjega.

U svakom slučaju, Zvonimir je u doba kralja Petra Krešimira IV. (1058. – 1075.) bio ban u njegovoj službi te se kao takav spominje u dva navrata. Tako se Zvonimir kao ban, prvi puta u spominje uz kralja Petra Krešimira u ispravi iz 1070. godine kojom je neki Radovan poklonio samostanu sv. Krševana u Zadru posjed koji je nekoć pripadao njegovu djedu.¹⁰⁸ Dok se drugi puta spominje u popisu zemalja koje je opatica Čika kupila za zadarski samostan Sv. Marije u razdoblju do 1070. do 1072. godine.¹⁰⁹ Kako se otprilike u isto vrijeme spominje i ban Gojčo, očito je da su u to doba postojala dva bana na prostoru Dalmatinsko-hrvatskog kraljevstva,¹¹⁰ ali se na temelju sačuvanih vijesti iz pisanih izvora ne može sa sigurnošću tvrditi kojim su područjima ova dva bana upravljala.¹¹¹

Ipak, kako je 1063. godine Zvonimir bio uključen u dinastički sukob između sinova ugarskoga kralja Bele II., i to Geze i Ladislava, s jedne strane, te Solomona sa druge strane, i to na način da je suzbio upad istarsko-kranjskog markgrofa Ulrika, vazala njemačkog cara Henrika IV. (1084. – 1105.), saveznika kraljevića Solomona, o čemu svjedoči Bečka ilustrirana kronika iz 14. stoljeća,¹¹² u određenoj mjeri može se zaključiti da je Zvonimir kao ban upravljao sjevernim dijelovima kraljevstva, i to vrlo vjerojatno Slavonskim dukatom. Štoviše, pomicanje sjedišta kraljevstva, nakon što je preuzeo hrvatsko-dalmatinsko prijestolje, na sjever u Knin, tj. podalje od dotadašnjih u zaleđu Zadra i Splita, također ukazuje na mogućnost da je prije preuzimanja vladarske krune Zvonimir kao ban upravljao Slavonskim dukatom, o čemu će više riječi biti u nastavku ovoga rada.

Zvonimirova krunidba 1076. godine mora se sagledavati u širem kontekstu europskih političkih prilika. Kako je kralj Petar Krešimir IV. vrlo vjerojatno skončao svoju vladavinu kao zarobljenik u rukama normanskog vojvode Amika koji je 1074. godine na poziv dalmatinskih gradova doplovio na istočnu jadransku obalu, te nakon bezuspješne opsade Raba zarobio hrvatskog kralja, o čemu svjedoči *Miracula sancti Cristofori* (Čuda sv.

¹⁰⁶ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, str. 563.

¹⁰⁷ CD 1, dok. 116, str. 149; BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 111.

¹⁰⁸ ...*rege Chrobatie Dalmatieuque Petro, Siuinnimir bano...*, CD 1, dok. 84, str. 115.

¹⁰⁹ ...*sub Crescimiro rege et Suimiro (!) bano...*, CD 1, dok. 95, str. 129.

¹¹⁰ CD 1, dok. 64, str. 88, 90 i 91; dok 69, str. 98.

¹¹¹ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 62.

¹¹² N. KLAČIĆ, *Izvori za hrvatsku*, str. 65.

Kristofora) sa početka 14. stoljeća,¹¹³ Zvonimiru je bio olakšan dolazak na prijestolje. Posebice stoga što je nećak kralja Petra Krešimira, budući kralj Stjepan II. već tada boravio u splitskom samostanu Sv. Stjepana pod borovima.¹¹⁴

Štoviše, upravo u to doba veliki reformski papa Grgur VII. (1073. – 1085.) započeo je žestoku borbu protiv njemačkog cara, kako bi crkvenu vlast oslobodio nadređenosti svjetovne, te uklonio izbor pape i biskupa od utjecaja svjetovnih vladara.¹¹⁵ Uspjehe je prvo trebalo potvrditi u vlastitom susjedstvu, u normanskom kraljevstvu na jugu Italije, ali i u zemljama preko Jadrana.¹¹⁶ Stoga ne čudi što je upravo papinski poslanik, opat Gebizon, okrunio Zvonimira za kralja 9. listopada 1076. godine u bazilici Sv. Petra i Mojsija u Solinu. Zvonimir je tom prigodom od pape primio vladarske insignije, krunu i žezlo, a sam je položio vazalsku vjernost papi i obvezao se plaćati godišnji danak od 200 zlatnika te je Svetoj Stolici predao samostan Sv. Grgura u Vrani kako bi služio kao hospicij papinskim legatima.¹¹⁷

Već po dolasku na prijestolje Zvonimir je nastojao raskinuti sa tradicijom vladarske kuće Trpimirovića jer je svome sinu Radovanu želio osigurati prijestolje nakon smrti, tj. osnovati novu dinastiju. U tom smjeru napravio je nekoliko jasnih poteza. Tako je već 1077. godine vratio Splitskoj nadbiskupiji crkve Sv. Stjepana i Sv. Marije u Solinu, pri tome je važno napomenuti kako je riječ je o crkvama u kojima su bili sahranjeni njegovi najugledniji prethodnici na prijestolju, tj. pripadnici dinastije Trpimirovića. Riječ je o crkvama koje je prema pisanju Tome Arhiđakona podigla kraljica Jelena, majka Stjepana Držislava.¹¹⁸ Očito su povjerene benediktincima koji su trebali voditi brigu o pokojnim Trpimirovićima, a vraćanjem tih crkava Splitskoj nadbiskupiji kralj Zvonimir je jasno dao do znanja da želi utemeljiti novu dinastiju.

Nadalje, zanimljivo je da je, prema zapisu iz svoje zavjernice kralj Zvonimir vratio papi krune svojih prethodnika (vjerojatno krunu kralja Stjepana Držislava, a možda i krunu kralja Tomislava), zajedno sa ostalim inventarom vranskog samostana.¹¹⁹ Štoviše, u svojim ispravama samo se jednom poziva na svoje pretke, a i u tom slučaju je zasigurno riječ o preradi iz 14. stoljeća,¹²⁰ te je stoga taj jedini primjer povezivanja Zvonimira sa

¹¹³ N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku*, str. 66.

¹¹⁴ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 63.

¹¹⁵ BUDAK, *Prva stoljeća*, str. 111-112.

¹¹⁶ BUDAK, *Prva stoljeća*, str. 112.

¹¹⁷ CD 1, dok. 109, str. 139-141.

¹¹⁸ BUDAK, *Prva stoljeća*, str. 113.

¹¹⁹ ...cum duabus coronis aureis..., CD 1, dok. 109, str. 140.

¹²⁰ CD 1, dok. 125, str. 160-161.

Trpimirovićima poprilično upitan.¹²¹ Napokon, i samo mjesto krunidbe je značajno. Umjesto u Biogradu, u kojemu su se krunili ostali hrvatski kraljevi, Zvonimir se okrunio u Solinu. Na taj način nije samo naglasio dinastički prekid nego i čvrstu vezu s Crkvom.¹²²

Štoviše, i na činjenicu da je sjedište svoje vlasti preselio u Knin, tj. podalje od neposrednog zaleđa dalmatinskih komuna, ne treba samo gledati u svjetlu njegovih nastojanja da i sjeverne prostore svojeg kraljevstva, Savsko-dravsko međurječje, tj. prostor kojim je vrlo vjerojatno upravljao kao ban prije nego li je preuzeo kraljevsko prijestolje, što čvršće inkorporira u prostor svoje vlasti, već i kao simbolički čin promjene glavnog središta svoje vlasti. Knin je bio očito dobar izbor, i to ne samo zbog svog izuzetnog prometnog smještaja na sjecištu važnih pravaca, već i zbog činjenice da je tamošnja utvrda bila snažno branjena, a naselje podno nje za ono doba očito vrlo razvijeno. Upravo o ponovnom procvatu kninskog područja svjedoče tamo pronađeni brojni natpisi na kamenim ulomcima. Tako je na lokalitetu crkve Sv. Stjepana u kninskom podgrađu pronađeno čak pet natpisa datiranih u konac 11. stoljeća,¹²³ a na lokalitetu crkve Sv. Bartolomeja njih tri.¹²⁴ Štoviše, kninska tvrđava je u to doba bila sjedište županije, pa se tako 1086. godine spominje župan Jurina, za kojega se u ispravi jasno navodi kako riječ o kninskom županu.¹²⁵

Kao što je na početku ove studije rečeno, kralj Zvonimir je vrlo često boravio u Kninu, te je tamošnja utvrda često bila središte njegove vlasti, tj. jedna od njegovih najčešćih rezidencija. Tako je baš u Kninu sastavljeno nekoliko kraljevskih isprava. Prva u nizu je spomenuta isprava iz 1078. godine kojom je kralj Zvonimir potvrdio raniju darovnicu kralja Krešimira kojom je isti poklonio zemlju u Tokinju¹²⁶ zadarskom samostanu Sv. Marije.¹²⁷ Kao što je rečeno tom su prigodom u kraljevoj pratnji bili brojni uglednici, kao što su splitski nadbiskup Lovre, potom Ivan, opat samostana Sv. Bartula.¹²⁸ Štoviše prisutnost kraljevskog kapelana Andrije i tepčije Dominika, visokog uglednika na kraljevskom dvoru,¹²⁹ ukazuje da je Knin tada uistinu bio kraljevska rezidencija. I u tom smislu posebice je važna prisutnost župana tepčice Dominka, jer je riječ o osobi koja je na vladarskom dvoru obnašala funkciju sličnu franačkom falačkom grofu iz 9. stoljeća, tj. bilo je riječ o

¹²¹ BUDAK, *Prva stoljeća*, str. 113.

¹²² BUDAK, *Prva stoljeća*, str. 113.

¹²³ DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 103-106.

¹²⁴ DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 109-111.

¹²⁵ GUNJAČA, „*Tiniensia archaeologica II*“, str. 22.

¹²⁶ Danas Tukljača kod Biograda na moru (Stipe GUNJAČA, „*Tiniensia archaeologica-historica-topographica II*“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 7 (1960.), str. 22, bilj. 29)

¹²⁷ CD 1, dok. 103, str. 167.

¹²⁸ ...*Laurnetio archiepiscopo et Iohanne, abbate sancti Bartholomei ... et Crenia iuppano...*, CD 1, dok. 103, str. 167.

¹²⁹ ...*et Andrea, nostro capellano, et Dominico tepize...*, CD 1, dok. 103, str. 167.

osobi kojoj je vladar povjerio upravu i suđenje na vladarskom dvoru,¹³⁰ ali i prisutnost dvorskog, tj. kraljevskog kapelana Andrije. Dakle, riječ je o osobama koje su obnašale službe usko vezane uz vladarski dvor.

I pri kraju svoje vladavine kralj Zvonimir je često boravio u Kninu, pa je tako 8. listopada 1087. godine izdao ispravu kojom je samostanu Sv. Marije u Zadru potvrdio slobode i privilegije što mu je darovao njegov prethodnik kralj Petar Krešimir IV.¹³¹ I tom prigodom u kraljevskoj pratnji u Kninu zabilježen je niz uglednika poput hrvatskog biskupa Petra, potom Ivana opata kninskog samostana Sv. Bartolomeja, te ninskog biskupa Firmina, te niza drugih biskupa i knezova.¹³² Ovakav niz uglednika prisutnih tom prigodom u Kninu svjedoči da je riječ o kraljevskoj rezidenciji.

Štoviše, spominjanje hrvatskog biskupa Petra treba povezati sa vijestima što ih je zabilježio u svojoj kronici Toma Arhidakon. Prema njegovim riječima u doba kralja Stjepana I. (1030.? – 1058.) utemeljena je hrvatska biskupija, a prvim biskupom imenovan je neki Marko, te je starija historiografija smatrala da je sjedište hrvatskog biskupa bilo u Sv. Mariji u Biskupiji kraj Knina.¹³³ No, čini se da je hrvatski biskup redovito pratio vladarev dvor, baš kao što je to u svome dijelu zapisao arhidakon Toma.¹³⁴ Bilo kako bilo, prisutnost hrvatskog biskupa Petra u Kninu u jesen 1087. godine još je jedan dokaz da je riječ o najvažnijem središtu Zvonimirova kraljevstva, tj. da je riječ na neki način o njegovoj kraljevskoj prijestolnici.

O važnosti Knina kao upravnog i političkog središta Zvonimirova kraljevstva također ukazuje kameni natpis pronađen na lokalitetu predromaničke crkve Sv. Bartolomeja, tj. u kninskom podgrađu, tijekom arheoloških iskapanja u razdoblju od 1886. do 1890. godine. Naime, riječ je o nadgrobnoj ploči na kojoj se može pročitati ime *Pribimerius*.¹³⁵ Vrlo vjerojatno je riječ o banu Pribimiru, koji je bio vikar kralja Zvonimira, a koji se spominje u ispravi iz 1086.(?) godine.¹³⁶ Riječ je o osobi koja je obnašala vrlo važnu funkciju pri kraljevskom dvoru, te je očito bila pokopana u kninskoj crkvi Sv. Bartolomeja.

Pred kraj svoje vladavine kralj Zvonimir je ostao bez ključnog oslonca u vanjskoj, ali i unutarnjoj politici. Naime, 1085. godine umro je moćni papa Grgur VII., a pored papa Viktora III. i Urbana II. izabran je protupapa Klement kojeg je podržavao njemački car. Stoga je kralj Zvonimir izgubio svoj najvažniji vanjsko-politički

¹³⁰ BEUC, *Povijest institucija*, str. 45-46.

¹³¹ CD 1, dok. 146, str. 186-187.

¹³² ...*Petrus, Chroatensis episcopus, laudo. Iohannes, abbas sancti Bartholomei, laudo. Firminus, Nonensis episcopus, laudo. Et alii episcopi et comites ... in Teneno...*, CD 1, dok. 146, str. 187.

¹³³ Vidi pregled ovog pitanja: JAKŠIĆ, „Iz srednjovjekovne topografije“, str. 49-50 i BARBARIĆ, „Kninski biskupi“, str. 68-69.

¹³⁴ JAKŠIĆ, *Knin. Hrvatska srednjovjekovna*, str. 13.

¹³⁵ [...]HVNC PRIBI[me]RIVS PRE[...], DELONGA, *Latinski epigrafički*, str. 110.

¹³⁶ ...*Pribimiri, uicarius regis...*, CD 1, dok. 142, str. 184.

oslonac – papinstvo, te je u takvim okolnostima oko 1089. godine umro i kralj Zvonimir. Iako je u nekoliko srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih pisanih povijesnih izvora sačuvana legenda o nasilnoj smrti, tj. vijesti da su ga ubili njegovi podanici jer ih je htio povesti u križarski rat, ipak postoje indicije da je Zvonimir umro prirodnom smrću.¹³⁷

Vladavinu kralja Dmitra Zvonimira moguće je okarakterizirati kao vladavinu moćnoga vladara koji je vodio aktivnu vanjsku politiku uz prvenstvenu podršku pape Grgura VII. koji je imao cilj ostvariti nadmoć duhovne nad svjetovnom vlašću te bi u tom kontekstu trebalo promatrati njegov odnos sa kraljem Zvonimirom. Iako je nastojao napraviti raskid sa dinastijom Trpimirovića, te je u tom kontekstu premjestio sjedište Hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva u Knin, ipak je u tim nastojanjima ostvario neuspjeh. Jednostavno nije imao sreće. Naime, njegov sin Radovan umro je prije njega,¹³⁸ te nije uspio utemeljiti novu dinastiju na hrvatsko-dalmatinskom prijestolju.

U svakom slučaju, nakon kralja Zvonimira na prijestolje se uspeo zadnji Trpimirović, Stjepan II., sin Gojislava, brata kralja Petra Krešimira IV. Kao što je već rečeno Stjepan II. je dobar dio života proveo u samostanu Sv. Stjepana pod Borovima u Splitu. Vladao je vrlo kratko i samo uskim prostorom oko Splita, a u to vrijeme uzdigli su se protu-kraljevi, tj. pretendenti na dalmatinsko-hrvatsko prijestolje, kraljevi Slavac i Petar Snačić (Svačić). Upravo je kralj Petar za svoje sjedište imao Knin.

3.3. Kralj Petar i Knin

Na temelju nasljednog prava, tj. kao brat kraljice Jelene, udovice kralja Zvonimira, ugarski kralj Ladislav nametnuo se kao najozbiljniji pretendent na ispražnjeno dalmatinsko-hrvatsko prijestolje. Tako se već ubrzo nakon smrti kralja Stjepana II., kralj Ladislav 1091. godine na čelu vojske uputio u pohod na Hrvatsku i Dalmaciju te je prešavši Dravu svoju vlast proširio na prostor Slavonije. Tek nakon prelaska „Željeznih planina“ (*Alpes Ferreae*) oduprlo mu se razjedinjeno hrvatsko plemstvo koje je sa lakoćom porazio. No, daljnji pohod zaustavila je provala Kumana u Ugarsko kraljevstvo, nakon koje je bio prisiljen vratiti se nazad na sjever. O ovim događajima slikovito svjedoči u svojoj kronici arhiđakon Toma.¹³⁹ Čini se da je provala Kumana u Ugarsku

¹³⁷ O ovom problemu vidi recentnu studiju: Dražen NEMET, „Smrt kralja Zvonimira - problem, izvori i tumačenja“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 38/1 (2006.), str. 73-92, i tamo citirane izvore i literaturu. Zastupajući tezu o nasilnoj smrti kralja Zvonimira Stipe Gunjača je kao mjesto njegovog ukopa predložio crkvu Sv. Bartula na Kaptulu od Knina (GUNJAČA, „Kako i gdje je svršio“, str. 309-320).

¹³⁸ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 65.

¹³⁹ N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku*, str. 82.

zapravo plod osmišljene diplomatske akcije Bizanta koji je bio zabrinut za neposrednu sudbinu dalmatinskih gradova, neposredno prije ovih događaja vraćenih pod carsku upravu.¹⁴⁰

U isto vrijeme kraljevske časti pokušalo se domoći i nekoliko domaćih velikaša. U prvom redu bio je to neretvanski vladar Slavac koji je oko 1090. godine uzeo kraljevski naslov (*rex Slavacz*),¹⁴¹ ali je njegova vlast ostala ograničena samo na prostor Neretljanske kneževine, pa ostaje nejasno je li Slavac želio preuzeti ispražnjeno dalmatinsko-hrvatsko prijestolje ili samo naglasiti svoju samostalnost.¹⁴²

S druge strane, u okolici Knina, stvarnom središtu kraljevstva, zavladao je Petar koji se proglasio za kralja. Naime, ugarski kroničar iz 13. stoljeća, Šimun Keza, u svojoj kronici *Gesta Hungarorum* jasno je naveo da je sjedište vlasti kralja Petra bio grad Knin.¹⁴³ Iako je porijeklo kralja Petra nepoznato, u dosadašnjoj historiografiji postoji nekoliko razmišljanja. Tako je ukazano da se u Supetarskom kartularu spominje kako je u vrijeme kralja Zvonimira, a potom i kralja Slavca, banom bio neki Petar,¹⁴⁴ možda iz roda Snačića, te da je moguće kako je riječ o istoj osobi. U tom slučaju bi se Petar, po uzoru na kralja Zvonimira, sa pozicije bana popeo na kraljevsko prijestolje.¹⁴⁵ S druge strane, moguće je da je kralj Petar zapravo sinovac kralja Slavca, koji se spominje u Supetarskom kartularu kao Petar Slaven, te je zapravo riječ o Slavčevu nasljedniku.¹⁴⁶ U svakom slučaju, baš kao i Slavac, ni Petar se nije mogao dočepati kraljevske krune koja je i dalje vjerojatno bila u Splitu.¹⁴⁷

Iako se vrlo vjerojatno nije domogao kraljevske krune, kralj Petar imao je dovoljno političke snage da oko sebe okupi vojsku koja je 1097. godine dočekala ugarsku vojsku pod zapovjedništvom župana Merkurija, a koja se zaputila prema Biogradu gdje su trebali dočekati zaručnicu ugarskog kralja Ladislava, normansku princezu Buzilu, te je otpratiti u Ugarsku, o čemu svjedoči spomenuta kronika Šimuna Keze iz 13. stoljeća.¹⁴⁸

Prema navodima iz te ugarske kronike kralj Petar ga je odlučio presresti, ali je u bitci koja se odigrala u planinama zvanima Gvozd (*in montibus, qui Gozd dicantur*) doživio poraz i izgubio život.¹⁴⁹ U historiografiji se često postavljalo pitanje gdje su se nalazile te „Gvozdene planine“. Kako nam pisani povijesni izvori vrlo malo

¹⁴⁰ NIKOLIĆ JAKUS, *Nova zraka*, str. 65.

¹⁴¹ RAČKI, *Documenta historiae*, dok. 81., str. 98 i dok. 82, str. 99 i dok. 111, str. 129.

¹⁴² BUDAK, *Prva stoljeća*, str. 118-119.

¹⁴³ ...*Sedes enim huius regis et solium in Tenin erat civitate...*, RAČKI, *Documenta historiae*, str. 481.

¹⁴⁴ NOVAK i SKOK, *Supetarski kartular*, str. 215 i 231.

¹⁴⁵ BUDAK, *Prva stoljeća*, str. 119.

¹⁴⁶ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, str. 612-614.

¹⁴⁷ BUDAK, *Prva stoljeća*, str. 119.

¹⁴⁸ N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku*, str. 86.

¹⁴⁹ N. KLAJČ, *Izvori za hrvatsku*, str. 86.

govore o položaju Petrovoga Gvozda, a arheološki su nalazi nedostatni, predlagalo se nekoliko rješenja. Tako je Gvozdom najstarija hrvatska historiografija smatrala današnju planinu Petrovu goru, smještenu južno od Zagreba u središnjem dijelu Banovine. Kao rješenje predlagala se i planina Kapela na poznatom srednjovjekovnom putu u blizini grada Modruša prema jadranskoj obali. Kako bi tim putem kralj Koloman završio u Vinodolu, a ne u središtu tadašnje Hrvatske Kraljevine, te na osnovi topografskih, arheoloških i najnovijih povijesnih tumačenja srednjovjekovnih putova, moguće je da mjesto Petrove pogibije treba tražiti u okolici današnjega grada Prijedora u Bosni i Hercegovini.¹⁵⁰

I uistinu, vrlo je vjerojatno se Merkurije išao istim putom kojim će se nekoliko godina kasnije i ugarski kralj Koloman uputiti na jug prema Hrvatskoj i Dalmaciji, sa ciljem uspostave svoje vlasti na tome prostoru.¹⁵¹ Riječ je o spomenutom unskom prometnom pravcu kasnije poznatom kao „cesta kralja Kolomana“ (*via Colomani regis*).¹⁵² Kako je Knin bio važno prometno čvorište na tome putu, o čemu je već bilo riječi, a ujedno je upravo taj grad i tamošnje utvrđenje bilo sjedište vlasti kralja Petra, kako to svjedoči ugarski kroničar Šimun Keza, može se zaključiti kako je sukob kralja Petra i ugarskog vojskovođe bio neizbježan.

U svakom slučaju, može se kazati da je, po uspostavi svoje vlasti 1102. godine, kralj Koloman nakon desetljeća rasula i borbi oko prijestolja ponovno objedinio Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju. Štoviše, uklopljene u jaku državu hrvatske zemlje su dobile mogućnost mirnog i sigurnog razvoja. Ipak, pomicanje, tj. preseljenje središnje kraljevske vlasti izvan prostora hrvatskih povijesnih zemlja taj je prostor ostao bez političkog središta oko kojega bi se mogao okupljati. Štoviše, proces feudalizacije, započet u doba kralja Zvonimira, se ubrzao i u određenoj mjeri oteo kontroli udaljenog vladara, a također se ubrzao proces pretvaranja rodovskog društva u složenu feudalnu strukturu.

¹⁵⁰ O ovom problemu detaljnije vidi: Vladimir SOKOL, „Petar Svačić i mjesto njegove pogibije“, *Miljevci* (2008.), str. 105-116.

¹⁵¹ O pohodu kralja Kolomana vidi: GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 447-448.

¹⁵² N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 262.

4. Knin u ranom razvijenom i kasnom srednjem vijeku

4.1. Povijesni razvoj Knina u 12., 13. i 14. stoljeću

Unatoč činjenici što nakon uspostave vlasti ugarske dinastije Arpadovića na hrvatskim povijesnim prostorima početkom 12. stoljeća, Knin više nije bio sjedište kraljevske vlast, već se sjedište kraljevske vlasti od toga vremena nalazio daleko na sjeveru u Panonskoj dolini, malobrojni pisani povijesni izvori iz 12. stoljeća ipak ukazuju kako Knin nije znatno izgubio od svoga značaja, tj. da je i dalje bila riječ o vrlo važnoj urbanoj aglomeraciji onoga vremena. Na ovo prvenstveno ukazuje činjenica da je tijekom 12. stoljeća Knin ostao sjedište biskupa. Štoviše, rast ugleda kninskog biskupa, baš kao i nesređena jurisdikcija pojedinih dalmatinskih i hrvatskih biskupa ukazala je na potrebu organizacije sinode istočno jadranske crkvene provincije. Ista je konačno održana u Splitu 1185. godine, te su tom prigodom određene granice pojedinih biskupija, a također su utemeljene i neke nove, poput Krbavske biskupije.¹⁵³ Prema odlukama sinoda Knin je bio sjedište biskupije, a Kninska biskupija obuhvaćala je grad Knin, Kninsko polje, Vrliku i Pset.¹⁵⁴

Štoviše, na određeni način papa Celestin III. (1191. – 1198.) je 1192. godine potvrdio odluke spomenutog Splitskog sinoda. Naime, u svome pismu od 13. ožujka 1192. godine upućenom splitskom nadbiskupu Petru, papa je odredio granice njegove nadbiskupije i među njegove sufraganske biskupe ubrojio je i kninskog biskupa.¹⁵⁵ Štoviše, čini se da je papa Celestin III. imao povjerenje u kninske biskupe, pa je stoga 1196. godine uz skradinskog, odredio i neimenovanog kninskog biskupa da presude u sporu splitskoga nadbiskupa i njegovih kanonika.¹⁵⁶

S druge pak strane, o važnosti Knina tijekom 12. stoljeća svakako svjedoči činjenica da je taj grad i utvrda na brdu Spas ostao sjedište župana, tj. sjedište Kninske županije. Tako se 1182. godine u ispravi kojom je knez Mauro presudio Stanči Lapčaninu selo Kokićane te naredio da ga se uvede u posjed, spominje i kninski župan Kataldo.¹⁵⁷

¹⁵³ O osnutku i povijesnom razvoju Krbavske biskupije vidi: Mile BOGOVIĆ, *Modruška ili Krbavska biskupija: Povodom 500. obljetnice prijenosa biskupijskog središta iz Krbave u Modruš (1460. – 2010.)* (Gospić: Gospičko-senjska biskupija, 2010.).

¹⁵⁴ ...*Tiniensis episcopus habeat sedem suam in Tenin et habeat has parochias: Tenin campum, Verchreca, Pset...*, CD 2, dok. 189, str. 193; GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 30.

¹⁵⁵ ...*Tiniensem ... episcopatus...*, CD 2, dok. 237, str. 251.

¹⁵⁶ ...*Coelestinus episcopus servus servorum dei venerabilibus fratribus Scardonensi et Tiniensi episcopis salutem et apostolicam benedictionem...*, CD 2, dok. 261, str. 279.

¹⁵⁷ ...*iuppano, Cathaldo Tyniensi...*, CD 2, dok. 178, str. 180.

Dakle, iako malobrojni, ovi sačuvani pisani izvori iz 12. stoljeća svjedoče da je Knin bio značajno urbano središte srednjovjekovne Hrvatske, pa je tako bio sjedište biskupa i župana. Ovo i ne čudi jer se Knin nalazio na vrlo važnom prometnom pravcu. Upravo o toj prometnoj važnosti Knina u prvoj polovici 13. stoljeća ima nekoliko vijesti. Tako je zabilježeno da je kralj Andrija II. tijekom svoga križarskog pohoda u Svetu zemlju 1217. godine upravo kod Knina utaborio svoju vojsku, čekajući da mu se pridruži ostatak vojske prije nego li produži u Split,¹⁵⁸ pred kojim se pojavio, prema pisanjima splitskog kroničara Tome Arhiđakona, 23. kolovoza 1217. godine.¹⁵⁹

Štoviše, iako nigdje nije zabilježeno da su Mongoli u progonu kralja Bele IV. 1242. godine prošli preko Knina, ipak se može tvrditi da su tuda morali proći. Prvo, jer je tuda vodio glavni put, a drugo vjerojatno su oni iskoristili Kninsko, Kosovsko i Petrovo polje kao ispašu za svoje konje, prije nego li su se približili Klisu. Iako su pustošili kraj kojim su prolazili, čini se da ipak tom prigodom nije stradala kninska tvrđava. Ovo se može zaključiti jer se već iduće godine u njoj spominje ugarska vojska, o čemu je pisao splitski arhiđakon Toma.¹⁶⁰ Štoviše, 1251. godine, u ispravi kojom je kralj Bela IV. nagradio bana Stjepana brojnim posjedima, spominje se kninska tvrđava,¹⁶¹ što indirektno ukazuje da ista nije stradala u vrijeme mongolske provale na zemlje Krunovine sv. Stjepana.¹⁶²

Upravo iz sredine 13. stoljeća postoje vijesti da je kninska tvrđava bila, tj. postala bansko sjelo. Naime, uz kninskog župana, koji se primjerice spominje 1249. godine,¹⁶³ sve se češće uz Knin i tamošnju tvrđavu veže i „knez triju polja“ (*comes trium camporum*).¹⁶⁴ Tako su 1249. godine tu titulu nosili i primorski, tj. dalmatinsko-hrvatski ban Stjepan Gutkeled, ali i neki Renez,¹⁶⁵ te pri tome treba napomenuti kako je riječ o Kninskom,

¹⁵⁸ Krešimir KUŽIĆ, *Hrvati i križari* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.), str. 51-52.

¹⁵⁹ PERIĆ (ur.), *Toma Arhiđakon*, str. 139.

¹⁶⁰ Usporedi i detaljnije vidi: GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 30-31.

¹⁶¹ ...*castrum Thiniense*..., CD 4, dok. 406, str. 469.

¹⁶² Umjesto u hrvatskoj historiografiji uobičajenoga, pomalo anakronoga pojma Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo (ili Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo) u ovoj se studiji koristi pojam Krunovina Sv. Stjepana, po uzoru na Pála Engela koji je svoju sintezu srednjovjekovne povijesti naslovio sa „The Realm of St Stephen“ (Pál ENGEL, *The Realm of St Stephen* (London - New York: I. B. Tauris, 2001.)), a u smislu *Archiregnum Hungaricum*, tj. složene političke tvorbe s kompleksnim sustavom političkih veza u čijem su središtu izvorno ugarski kraljevi i njihov dvor (detaljnije o *Archiregnum Hungaricum* vidi: Szabolc de VAJAY, „Das 'Archiregnum Hungaricum' und seine Wapensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters“, *Überlieferung und Auftrag. Festschrift für Michael de Ferdinandy* (Wiesbaden: Guido Pressler, 1972.), str. 647-667; Mladen ANČIĆ, „Od zemlje do kraljevstva: Mjesto Bosne u strukturi *Archiregnuma*“, *Hercegovina* 1 (2015.), str. 9-88).

¹⁶³ ...*Petri comitis Tymisiensis*..., CD 4, dok. 357, str. 411.

¹⁶⁴ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 31-32.

¹⁶⁵ ...*Nos Stefanus banus maritimus et comes trium camoirum et capitaneus Stirie ... Renet comitem nostrum trium camporum*..., CD 4, dok. 345, str. 391.

Kosovskom i Petrovom polju.¹⁶⁶ Tijekom 1277. i 1278. godine nekoliko je osoba nosilo titulu „kneza triju polja“,¹⁶⁷ da bi 1301. godine istu titulu nosili Mladen, Juraj, Pavao i Grgur, sinovi bana Pavla Bribirskog,¹⁶⁸ iz magnatske obitelji koja je na prelasku iz 13. na 14. stoljeće uživala nasljednu bansku čast u Hrvatskoj i Dalmaciji.¹⁶⁹ Štoviše, godine 1304. kao „knez triju polja“ spominje sa samo knez Mladen,¹⁷⁰ od braće Šubića Bribirskih, a kako je upravo on kasnije bio ban Hrvatske,¹⁷¹ ove dvije službe mogu se dovesti u usku vezu.

Naime, uzevši u obzir vezu banske službe i službe „kneza triju polja“, kao i da primorski banovi (*banus maritimus*) borave u Hrvatskoj, ali i da kasniji banovi tijekom 14. stoljeća često borave u Kninu, jasno se nameće zaključak da čim je uspostavljena služba posebnog hrvatskog (primorskog) bana da mu je kao sjedište određen upravo Knin. Dakle, može se kazati da je već sredinom 13. stoljeća, ako ne i prije, sva vrhovna vlast u Hrvatskoj smještena u Knin.¹⁷²

Kako se Knin tijekom 13. stoljeća potpuno oformio kao politički centar Hrvatske, ne čudi što je 1261. godine u tome gradu boravila kraljica Marija, supruga kralja Bele IV. te tamo sazvala skupštinu plemstva. O ovome boravku svjedoči splitski kroničar arhiđakon Toma, koji je tom prigodom zabilježio sukob Splitsana i kraljevih ljudi.¹⁷³

Kao što je već rečeno, u doba prijestolonasljednih borbi između kralja Andrije III. Mlečanina, posljednjeg iz loze Arpadovića, i pretendenta iz napuljske vladarske kuće Anžuvina, tj. krajem 13. i početkom 14. stoljeća, u Kninu su kao hrvatski banovi često boravili, knez Pavao, pa potom njegov mlađi brat Mladen.¹⁷⁴ Isprava o tužbi protiv splitskog nadbiskupa Petra iz 1315. godine svjedoči da je Knin kontinuirano bio

¹⁶⁶ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 31.

¹⁶⁷ KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Regesta documentorum*, str. 151; Vjekoslav KLAJČ, *Bribirski knezovi od plemena Šubić do 1347.* (Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1897.), str. 173., bilj 4.

¹⁶⁸ „...Nos Paulus banus Croatorum una cum carissimis fratribus Georgio et Mladino comitibus civitatum Dalmatie filiisque nostris predilectis Mladino, Georgio Paulo et Gregorio trium camporum Hlivne et de Cetina comitibus...“, Ljudevit THALLOCY, „Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18 (1906.), dok. 1, str. 434.

¹⁶⁹ Damir KARBIĆ, *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Knidred*, neobjavljena doktorska disertacija (Budimpešta: Central European University, 2000.), str 46.-92.

¹⁷⁰ „...ac Mladinus trium camporum et totius terre Hlim...“, THALLOCY, „Istraživanje o postanku“, dok. 2, str. 435.

¹⁷¹ D. KARBIĆ, *The Šubići of Bribir*, str. 77-92.

¹⁷² GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 32.

¹⁷³ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 323.

¹⁷⁴ D. KARBIĆ, *The Šubići of Bribir*, str. 46-92.

sijelo hrvatskih banova.¹⁷⁵ Naime, tom prigodom je navedeno kako je ban Mladen Bribirski izjavio da su i njegovi prethodnici na banskoj službi stolovali u Kninu.¹⁷⁶

Zanimljivo je da je Knin zbog svoje političke važnosti kao centar onodobne Hrvatske, ali i zbog prometnog položaja odigrao važnu ulogu prilikom slamanja političke i društvene moći knezova Šubića Bribirskih, što ju je početkom trećega desetljeća 14. stoljeća poduzeo novi kralj Karlo Robert Anžuvinac (1301. – 1342.). Naime, sukob između bana Mladena II. Bribirskog i pobunjenih gradova Trogira i Šibenika, koji je započeo u zimu 1321./1322. pružio je dobru priliku kralju Karlu Robertu da se obračuna s knezovima Bribirskim. Prvi okršaj slavonskih i Mladenovih četa odigrao se u blizini Šibenika. Nakon poraza se Mladen II. povukao u Klis, a u isto su vrijeme Trogirani i Šibenčani, uz pomoć Mlečana, opustošili Skradin. Druga i odlučujuća bitka odigrala se u Bliski u okolici Klisa. Mladenovu vojsku, u kojoj su bile i čete njegova brata Jurja, Vlasi te niže hrvatsko plemstvo iz Poljica, porazili su i razbili ban Ivan I. Babonić i njegovi saveznici. Mladen II. pronašao je spas u obližnjem Klisu. Primivši vijesti da je kralj na čelu svoje vojske došao u Knin, pokušao je Mladen s njime pregovarati te je poslao svojega brata Jurja kao izaslanika. Kralj je Jurja primio sa svim počastima i obećao siguran dolazak banu Mladenu II. u Knin. Uvjeren da će se moći nagoditi s njim, ban Mladen II. došao je pred kralja, koji ga je dao uhititi i deportirati u Ugarsku, gdje je u nejasnim okolnostima u zatočeništvu i umro. Moguće je da je s njim uhićena njegova kći Katarina, a Mladenova se supruga Jelena, zatraživši azil, vjerojatno sklonila u Senj i Zadar.¹⁷⁷

Ubrzo nakon što je slomio moć knezova Bribirskih te nakon što je saznao da su mu 26. rujna 1322. u bitci kod Mühldorfa razbijene čete koje je poslao u pomoć svojem savezniku, njemačkom protukralju Fridriku Lijepom Habsburgovcu,¹⁷⁸ kralj Karlo Robert nastojao se što prije vratiti iz Hrvatske u Slavoniju. Ipak, kralj Karlo Robert vjerojatno iz zahvalnosti za pruženu vojnu pomoć, imenovao je Ivana I. Babonića banom čitave Slavonije, Hrvatske i Dalmacije.¹⁷⁹ Unatoč tome, čini se da ban Ivan I. Babonić nije uspio ući u Knin, sjedište banske vlasti, jer se tamo iduće godine okupilo plemstvo koje je bilo opozicija kralja Karla Roberta, predvođeno Mladenovom braćom i knezom Nelipčićem.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Tade SMIČIKLAS (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 8 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1910.), dok. 311, str. 378-381.

¹⁷⁶ ...*tam dominus banus, quam successores eiusdem...*, CD 8, dok. 311, str. 379.

¹⁷⁷ Usporedi: D. KARBIĆ, *The Šubići of Bribir*, str. str. 85-88.

¹⁷⁸ V. KLAJČ, *Povjest Hrvata*, sv. 2, str. 43.

¹⁷⁹ ... *Johannem banum totius Sclavonie, Croacie et Dalmacie fidelem nostrum...*, CD 9, dok. 76, str. 90; V. KLAJČ, *Povjest Hrvata*, sv. 2, str. 43.

¹⁸⁰ LJUBIĆ, *Listine o odnošajih*, sv. 1, str. 344.

Iako je kralj narednih godina slao svoje pouzdanike kako bi Knin, taj važan grad srednjovjekovne Hrvatske vratio pod svoju vlast, ipak je on dugo ostao u rukama kneza Nelipčića. Tako je 1326. godine u Hrvatsku poslao svog pouzdanika slavonskog bana Mikca Prođavića, koji je ranije iste godine porazio knezove Baboniće nakon što su i oni postali kraljevi oponenti nezadovoljni što je kralj Karlo Robert uklonio kneza Ivana I. Babonića sa banske službe.¹⁸¹ Pošavši prema Kninu ban Mikac se zaustavio kod Bihaća jer su mu put očito priprečili knez Nelipčić i njegovi saveznici knezovi Kurjakovići. I u tri naredna pohoda kraljevska vojska nije uspjela doprijeti do Knina, te je taj grad ostao u rukama kneza Nelipčića sve do njegove smrti 1334. godine.¹⁸²

Tek je Karlov nasljednik, energični kralj Ludovik I. Anžuvina (1342. – 1382.) uspio konačno uspostaviti čvrstu kraljevsku vlast u Hrvatskoj, kao i kontrolu nad Kninom. Tako je on već 1342. godine poslao u Hrvatsku slavonskog bana Nikolu Bánffyja (Banić). No, tek nakon dvije godine ban Nikola se pojavio podno Knina sa 4000 vojnika i stao opsjedati grad u kojemu se nalazila Vladislava, udovica kneza Nelipčića. Nakon što je poharao kninsku okolicu naredio je juriš na brdo Spas nakon čega je kneginja Vladislava pristala na pregovore s ciljem sklapanja nagodbe sa kraljem. No, na nagovor Venecije i uz podršku svojih rođaka knezova Kurjakovića, kneginja Vladislava je 1345. godine odbila nagodbu sa kraljem, nakon čega je kralj Ludovik I. poslao u Hrvatsku dvije vojske, jednu predvođenu slavonskim banom Nikolom, i drugu predvođenu bosanskim banom Stjepanom. Suočena sa velikom opasnošću kneginja Vladislava je u lipnju iste godine sklopila novi dogovor sa kraljem, te mu je predala Knin, a kralj je uskoro sklopio mir i sa Kurjakovićima i Bribircima.¹⁸³

Uskoro je Knin ponovno postao bansko sjedište, pa je tako već 1347. godine u tome gradu stolovao ban Nikola Seč (Sechy). No, kako su u narednom periodu banovi više služili kralju kao njegove vojskovođe, u Kninu su sve češće boravili podbanovi (*vicebanus*). Tako je zabilježeno kako je 1348. godine podban javio Trogiranima da ban Nikola Seč dolazi u Knin, te ih zamolio da mu pošalju svoje izaslanike.¹⁸⁴

I uistinu, u narednim vremenima Knin je funkcionirao ne samo kao bansko sjedište, već i kao vrlo važna točka u provođenju ratnih operacija protiv Venecije u ratu koji je trajao do glasovitog Zadarskog mira potpisanog 1358. godine kojim su se Mlečani odrekli pretenzija nad Dalmacijom.¹⁸⁵

¹⁸¹ Hrvoje KEKEZ, *Pod znamenjem propetoga lava. Povijest knezova Babonića do kraja 14. stoljeća* (Hrvatski institut za povijest, 2016.), str. 146-150.

¹⁸² Usporedi i detaljnije vidi: GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 40-43.

¹⁸³ Usporedi i detaljnije vidi: GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 44-48.

¹⁸⁴ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 48.

¹⁸⁵ O ratu koji mu je prethodio, kao i o odlukama te posljedica Zadarskog mira, vidi: N. KLAJČ, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 610-635.

Nakon smrti kralja Ludovika 1382. godine na prijestolju ga je naslijedila njegova kći Marija, ali je stvarnu vlast imala njena majka Elizabeta, a glavni joj je savjetnik bio palatin Nikola Gorjanski. Ubrzo se stvorila opozicija koju je vodio vranski prior Ivan od Paližne i braća Horvati iz Slavonije, a imali su potajnu pomoć bosanskog kralja Tvrtka. Uskoro je na prostorima zemalja Krunovine sv. Stjepana izbio pravi građanski rat. U takvim je prilikama bosanski kralj Tvrtko 1388. godine uzeo Knin u svoje ruke te ga predao na upravljanje velikom vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću.¹⁸⁶ U sukobima što ih je novi kralj Žigmund Luksemburški vodio protiv vojvode Hrvoja, Knin je u nekoliko navrata bio pod opsadom. Tako je, primjerice, slavonski ban Detrik Bubek 1390. godine neuspješno opsjeo Knin.¹⁸⁷ Bosanski kralj je vladao Kninom do 1393. godine kada je novi bosanski vladar kralj Dabiša, u Đakovu sklopio mir sa kraljem Žigmundom, te mu vratio Knin. No, ovaj dogovor nije poštovao vojvoda Hrvoje koji je stajao na strani protukralja Ladislava Napuljskog, te je odbio vratiti Knin pristalicama kralja Žigmunda. Stoga je novi ban Nikola Gorjanski 1395. godine opsjeo Knin, te ga je nakon teških borbi i osvojio protjeravši odatle Vuka Vukčića Hrvatinića, Hrvojeva brata. Ipak, zbog neuspjeha svoga križarskoga pohoda koji je kulminirao katastrofalnim porazom kod Nikopola 1396. godine, kada je kralj Žigmund jedva spasio živu glavu bijegom sa bojnoga polja, oslabio je kraljev utjecaj u Hrvatskoj, pa je početkom 15. stoljeća grad Knin često prelazio iz kraljevih ruku u ruke njegovih oponenta, poglavito velikog vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji su podržavali protukralja Ladislava Napuljskog.¹⁸⁸ Tako je, primjerice, kralj Žigmund 1401. godine poduzeo neuspješnu opsadu Knina,¹⁸⁹ da bi ga u kolovozu 1406. godine braća Nikola II. i Ivan Gorjanski zauzeli u korist kralja Žigmunda, no vrlo brzo će taj grad biti izgubljen za kralja Žigmunda.¹⁹⁰

Naime, nakon što je 1409. godine Ladislav Napuljski prodao svoja prava na Dalmaciju i Hrvatsku Mletačkoj Republici za 100 000 dukata, Mlečani su započeli preuzimati pojedine dalmatinske komune.¹⁹¹ Rat između Venecije i kralja Žigmunda Luksemburškog trajao je do 1420. godine,¹⁹² te je manje ili više završio mletačkim uspjehom jer je Venecija pod svoju vlast podvrgnula sve značajnije komune na istočnoj jadranskoj obali, uključujući Split, Trogir, Šibenik i Zadar. Nažalost zbog „šutnje“ povijesnih vrela nije poznato kakva je bila

¹⁸⁶ Dubravko LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti (sveta krana ugarska i sveta krana bosanska) 1387-1463* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2006.), str. 46.

¹⁸⁷ LOVRENOVIĆ, *Na klizištu*, str. 66.

¹⁸⁸ Usporedi i detaljnije vidi: GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 59-63.

¹⁸⁹ LOVRENOVIĆ, *Na klizištu*, str. 593.

¹⁹⁰ LOVRENOVIĆ, *Na klizištu*, str. 74-75.

¹⁹¹ N. KLAJČ, *Povijest Hrvata u razvijenom*, str. 660-661.

¹⁹² GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 66.

uloga grada Knina u tim sukobima,¹⁹³ ali je očito da je taj grad ostao pod vlašću vladara zemalja Krunovine sv. Stjepana, tj. nije potpao pod vlast Mlečana iako je bila je riječ o strateški vrlo važnom gradu.

Pod izravnom kraljevskom upravom Knin je bio do 1426., kada ga je kralj Žigmund zajedno s Bihaćem i njegovim distriktom, Sokolom, Ripačem, Čokom, Rmanjem, Labom, Vrlikom, Ostrovicom i Skradinom, Lučkom županijom, Poljicama i sa svim kraljevskim vlasima u Hrvatskoj založio hrvatsko-dalmatinskomu banu Nikoli IV. Frankopan u 28.000 dukata,¹⁹⁴ a 1431. za još 14.000 dukata darovao ih je Nikoli u trajno vlasništvo.¹⁹⁵ Nakon Nikoline smrti Knin je naslijedio njegov sin Ivan VI., koji je stolovao u njemu sve do 1436. godine kada se sukobio sa kraljem Žigmundom oko Nelipičeve baštine. U tom je sukobu Ivan poginuo, a upravu nad Kninom u kraljevo ime preuzeo je novi hrvatsko-dalmatinski ban Matko Talovac.¹⁹⁶ U narednim vremenima, skroz do osmanskog osvajanja Knina 1522. godine, tamošnja tvrđava bila je pod banskom upravom.¹⁹⁷

4.2. Kninska tvrđava i njezino podgrađe u razvijenom i kasnom srednjem vijeku

Dosadašnja historiografska istraživanja ukazala su da su tijekom razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka na brdu Spas postojale ne jedna, već dvije utvrde – Lab i Tin (*Ten*, *Tnen*...). Iste se spominju u srednjovjekovnim izvorima, s time da je potrebno naglasiti kako se Tin, kao što je već rečeno, u sačuvanim izvorima spominje od sredine 10. stoljeća (u djelu cara-pisca Konstantina VII. Porfirogeneta; isprava kralja Krešimira I. oko 950. godine) pa nadalje. S druge strane, utvrda Lab (*Laab*, *Labwar*) spominje su u znatno kasnijim ispravama, i to onima iz 15. stoljeća.

Još početkom 20. stoljeća Ferdo Šišić je ispravno utvrdio da je Lab bio sjedište hrvatskoga podbana,¹⁹⁸ te je pokušaju ubiciranja ove utvrde posvetio tu jednu posebnu raspravu. No, pitanjem ubiciranja Laba prvi se sustavno bavio Rodoslav Lopašić koji ga je identificirao sa Lapcem u Lapačkoj srednjovjekovnoj župi na gornjoj Uni, a koji je trebao biti središtem plameničkog roda Lapčana.¹⁹⁹ Sa njegovim promišljanjem složio se i Vjekoslav Klaić,²⁰⁰ ali ne i Šišić koji je odbacio takovu ubikaciju sa obrazloženjem da u srednjovjekovnim

¹⁹³ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 66

¹⁹⁴ CDCF 2, dok. 249, str. 231-233.

¹⁹⁵ CDCF 2, dok. 253, str. 235-238.

¹⁹⁶ LOVRENOVIĆ, *Na klizištu*, str. 296.

¹⁹⁷ Usporedi i detaljnije vidi: GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 67-73; REGAN, „Gornji grad“, str. 473.

¹⁹⁸ ŠIŠIĆ, „O srednjovječnom“, str. 578.

¹⁹⁹ Radoslav LOPAŠIĆ, *Bihać i bihaćka krajina* (Zagreb: Matica hrvatska, 1890.), str. 48.

²⁰⁰ Vjekoslav KLAJČ, „Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, nova seria 7 (1904.), str. 140.

ispravama nema zabilježenog grada Lapca na gornjoj Uni, ali je ostao pri mišljenju da je riječ o rodovskom sijelu plemenitih Lapčana.²⁰¹ Sličnog stava je bio i Stjepan Gunjača koji je ostao pri mišljenju da je riječ o rodovskom sjedištu plemenitih Lapčana, ali je Lab nastojao ubicirati u okolici Karina.²⁰²

Nakon detaljne analize isprava iz 15. stoljeća u kojemu se spominje Lab, baš kao i analize karte *TVTO EL COTADO DI ZARA – E SEBENICHO*, koju je početkom trećega desetljeća 16. stoljeća izradio Matteo Pagano, Nikola Jakšić je ispravno utvrdio postojanje dva naselja, tj. tvrda grada, sličnoga imena – Lapaz i Lab. Dok je za prvi utvrdio da se nalazio u župi Lapačkoj, za drugi je ispravno ubicirao da se nalazio u neposrednoj okolici Knina (Tin), tj. na brdu Spas.²⁰³

Kao što je već rečeno, za opis Tina, tj. Knina, još od prvih spominjanja u sačuvanim pisanim povijesnim izvorima korišteni su termini (grč. *τό κασπρόν*, lat. *castrum*) koji se koriste za opis utvrđenih mjesta, pa je očito kako je ključna središnja funkcija ovoga naselja bila obrambena.²⁰⁴ Ipak, postavlja se pitanje kronologije, tj. glavnih faza gradnji utvrda na brdu Spas.

Uočivši da je 1368. godine kninski kaštelan Ivan, sin Nikolin, u srednjovjekovnim ispravama zabilježen i kao „kaštelan većega Knina“,²⁰⁵ ali i kao kaštelan koji je upravljao „velikim tvrdom gradom Kninom“,²⁰⁶ Franjo Smiljanić je predložio tri glavne faze izgradnje utvrda na brdu Spas. Prema njemu prva faza bio bi ranosrednjovjekovni sloj koji je u 14. stoljeću nazvan *castrum maior* (veći kaštel), dok bi druga faza bio sloj iz 13. stoljeća, koji bi ujedno obuhvaćao raniju građevinsku strukturu, a koji je građen sredinom 13. stoljeća u vrijeme kada je kralj Bela IV. dao obnoviti čitav niz utvrda u Lici i Pounju, a koji je u 14. stoljeću nazivan *castrum magnum* (veliki kaštel). Treća bi pak faza bio kaštel Lab (*castrum Lab*) koji je građen u 14. stoljeću.²⁰⁷

Ovo razmišljanje odbacio je Mladen Ančić ukazujući da je dokument u kojemu se pojavljuju oba ova termina koncipiran na način da se pojmovi „veliki“ i „veći“ zapravo koriste kao sinonimi, što proizlazi iz činjenice kako ista osoba, Ivan, sin Nikolin, obavlja službu kaštelana u „oba“ kaštela.²⁰⁸ Štoviše, pri tome je nadodao da činjenica što se u okviru kninskih utvrda 1368. godine govori o nekom „velikom“ ili „većem“ kaštelu ukazuje da je u to doba upravo sagrađen ili se gradio kaštel Lab, te je pri tome odbacio mišljenje da sredinom 13. stoljeća

²⁰¹ ŠIŠIĆ, „O srednjovječnom“, str. 580.

²⁰² Stjepan GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* sv. 4 (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), str. 394.

²⁰³ Usporedi i detaljnije vidi: JAKŠIĆ, „Prilozi urbanizmu“, str. 122-130.

²⁰⁴ ANČIĆ, „Knin u razvijenoj“, str. 58.

²⁰⁵ ...Item Johannes filius Nicolai tunc castellanus maioris castri Tiniensis..., KATIĆ, „Ban Emerik“, str. 5.

²⁰⁶ ...Item Johannes, filius Nicilay, tunc castellanus Tiniensis, in magno castro Tiniensi..., KATIĆ, „Ban Emerik“, str. 6.

²⁰⁷ SMILJANIĆ, „Nastanak i razvoj“, str. 123.

²⁰⁸ ANČIĆ, „Knin u razvijenoj“, str. 59.

nije bilo kampanje podizanja utvrde, te da je izgradnja cjeline fortifikacijih elemenata na brdu Spas, kakve registriraju izvori iz druge polovice 14. stoljeća, rezultat cijelog niza pojedinačnih zahvata na gradnji, dogradnji i pregradnji utvrda.²⁰⁹

I uistinu, prema Reganovu opisu stanja, segmenti zidova na gornjem gradu kninske tvrđave koji se nalazi na njezinu krajnjem sjevernom dijelu, na dugačkom i uskom grebenu strmih bokova, koji je sa sjeverne strane dubokom poprečnom grabom dodatno odvojen od ostatka brda, ukazuju na gradnju još od kraja 12. stoljeća. Tako se segment u donjem dijelovima istočnoga bedema, na potezu između mletačkog potpornjaka i kazamata Kalunerice, kojega karakterizira lijepo izvedeno pročelje od lomljenika približno jednakih veličina i promjera od oko 15 do 25 cm, može datirati na osnovu analogije u kraj 12. i početak 13. stoljeća.²¹⁰ S druge strane, u drugu polovicu 13. stoljeća mogu se datirati dijelovi istočnoga obrambenog zida na potezu od manjega zaobljenja bedema kod polukule pa sve do Kalunerice, baš kao i segmente kninskoga bedema te skošenje vanjskoga pročelja bedema koji se blago sužava prema unutra od temelja prema vrhu.²¹¹ Dok se u posljednju četvrtinu 15. i početak 16. stoljeća može datirati potez istočnoga obrambenog zida od polukule do topovske platforme na južnom kraju Gornjega grada koji je danas nešto niži u odnosu na ostatak bedema. Naime, ovaj dio bedema je sagrađen od lomljenika različitih veličina te ravnih slojevima manjega i sitnijega lomljenika, a ploha njegova pročelja je neugledno izvedena.²¹²

Štoviše, i pisani povijesni izvori iz razdoblja srednjega vijeka ne svjedoče samo o utvrđenosti onodobnog kninskog kaštela, već i o različitim objektima koji su se tamo nalazili, a nisu bili usko vezani uz obrambenu funkciju. Tako se, primjerice, 1345. godine spominje rezidencijalni dio kninskog kaštela. Naime, tom prigodom spominje se kako su Šibenčani i kneginja Vladislava, udovica kneza Nelipčića, sklopili ugovor u velikoj dvorani „palače kninske utvrde“.²¹³ Može se pretpostaviti da su upravo u spomenutom palasu kninske tvrđave tijekom 13., 14. i 15. stoljeća rezidirali hrvatsko-dalmatinski banovi, te da su ondje zasjedali i održavali banski sudbeni stol, a vrlo vjerojatno se tamo nalazila i njihova banska kancelarija.²¹⁴ Štoviše, na tome prostoru

²⁰⁹ ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 59.

²¹⁰ REGAN, „Gornji grad“, str. 480.

²¹¹ REGAN, „Gornji grad“, str. 481.

²¹² REGAN, „Gornji grad“, str. 481-482.

²¹³ ...in sala palatii dicti castris Tinini..., LJUBIĆ, *Listine o odnošajih*, sv. 2, str. 239.

²¹⁴ ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 62.

nisu se samo nalazile nastambe, već i štale, a i nekakvo „kupalište“ koje se spominje 1368. godine, a koje je podigao kninski kaštelan Ivan, sin Nikolin, građom koju je oteo kninskom biskupu.²¹⁵

U svakom slučaju, gornji grad kninske tvrđave, tj. srednjovjekovni Tin, sredinom 14. stoljeća bio je znatno utvrđen i dobro branjen. Naime, prema opisu Knina autora spisa *Obsidio Jadrensis* glavna utvrda kninskog fortifikacijskog sustava bila je ne samo dovršena, već i dobro utvrđena, pa je tako autor naglasio kako Knin ima visoke i snažne zidine.²¹⁶ Štoviše, u istom opisu jasno je navedeno da je osim zidanoga tvrdoga grada sustav obrane tvorila i drvena palisada,²¹⁷ podignuta zasigurno oko podgrađa (*suburbium*) nastaloga podno utvrde.²¹⁸

Kako se utvrda Lab prvi puta spominje tek 1386. godine, te je tom prigodom jasno navedeno kako je to utvrđenje sjedište podbanova,²¹⁹ postavlja se pitanje kada je ta utvrda izgrađena, a koja se nalazila na današnjoj lokaciji Bandjera, tj. na izdvojenom kamenom vrhu.²²⁰ Dakle, prilikom svoga prvog spomena utvrda Lab je zabilježena kao rezidencija podbanova, dok je Tin tijekom 14. stoljeća imao zasebne kaštelana i vicekaštelana. Kako se u spomenutoj ispravi iz 1368. godine spominje „veliki“, tj. „veći“ kaštel (*castrum magnum, castrum maior*),²²¹ očito je da već tada postojao i neki drugi kaštel na brdu Spas, pa je Tin u toj ispravi upravo tako opisan. Kako nakon Zadarskog mira potpisanog 1358. godine, te smirivanja političke situacije u Bosni 1363. godine, u Hrvatskoj nastupa razmjerno miran period te tadašnje opće stanje nije nametalo potrebu izgradnje nekakvih novih utvrđenja, može se složiti sa Ančičevim zaključkom da je Lab vrlo vjerojatno građen tijekom petoga desetljeća 14. stoljeća u vrijeme borbi kralja Ludovika sa hrvatskim oligarsima, te kasnije u vrijeme rata sa Venecijom.²²²

U svakom slučaju, iako hrvatski banovi prilikom sastavljanja svojih isprava tijekom 14. stoljeća redovito navode kako su iste sastavljene „u Kninu“,²²³ ipak nema sumnje da je već od sredine druge polovice 14. stoljeća rezidencija hrvatsko-dalmatinskih banova utvrda Lab.²²⁴ Tek će tijekom 15. stoljeća podbanovi početi

²¹⁵ Marko ŠUNJIĆ, *Dalmacija u XV. stoljeću* (Sarajevo: Svjetlost, 1967.), str. 55.

²¹⁶ *...mirae altitudinis nec non et fortitudinis...*, SCHWANDNER, *Scriptores rerum*, sv. III, str. 667; ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 63.

²¹⁷ *...vides ipse banus .. castrum fasceninas ac defensiones...*, SCHWANDNER, *Scriptores rerum*, str. 667-668.

²¹⁸ ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 64.

²¹⁹ *...debent ire seruire in castro Laba pro balestrariis ... ad expensas dicti vicebani...*, ZJAČIĆ, „Spisi šibenskog“, dok. 43, str. 233.

²²⁰ REGAN, „Gornji grad“, str. 476-477.

²²¹ KATIĆ, „Ban Emerik“, str. 5-6.

²²² Usporedi i detaljnije vidi: ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 62-63.

²²³ JAKŠIĆ, „Prilozi urbanizmu“, str. 44.

²²⁴ ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 64.

navoditi kako su isprave sastavljene upravo u Labu,²²⁵ ali je pri tome zanimljivo kako se u dvije isprave uz Lab navodi i Knin.²²⁶

Nakon što je 1426. godine kralj Žigmund založio,²²⁷ a potom i 1431. godine i darovao Knin, tj. utvrdu Tin, hrvatsko-dalmatinskomu banu Nikoli IV. Frankapanu,²²⁸ Lab je i dalje ostao banska rezidencija. Pojava više različitih upravnih jurisdikcija, tj. dvostrukih vlasničkih prava, na vrlo malenom i fizički jedinstvenom prostoru i nije tako rijetka situacija na hrvatskim povijesnim prostorima.²²⁹ Takva situacija je potrajala sve do 1436. godine kada je upravu nad Kninom, tj. Tinom, u kraljevo ime preuzeo novi hrvatsko-dalmatinski ban Matko Talovac.²³⁰

Tijekom razvijenoga srednjega vijeka podno kninske tvrđave, tj. utvrde Tin, razvilo se značajno podgrađe (*suburbium*). O značaju i veličini toga naselja svjedoči nekoliko sakralnih objekata koji su tamo postojali. U prvom redu je to katedrala Sv. Bartolomeja, tj. stari samostanski kompleks i crkva kojega je oko 1200. godine preuzeo kninski biskup pretvorivši ga u katedralni kompleks.²³¹ Položaj katedrale u izvorima je zabilježen *ante portam Latinam*,²³² tj. „pokraj Latinskih vrata“, što će reći pokraj glavnih vrata bastiona Pisani. Potom je to crkva Sv. Stjepana za koju je Farlati sredinom 18. stoljeća naveo da se spominje još od 14. stoljeća i da je od davnine bila kninska župna crkva.²³³ Pri tome je potrebno naglasiti kako je njezina ubikacija problematična, ali Smiljanić iznosi mišljenje da bi njezin položaj mogao odgovarati položaju prve džamije kod Loredanovih vrata, koja je odmah nakon 1688. godine pretvorena u crkvu i posvećena sv. Jeronimu, a naknadno je porušena nakon proširenja bedema.²³⁴ Treći sakralni objekt u kninskom podgrađu je crkva. Sv. Duha koja se spominje u prvoj polovici 15. stoljeća u oporuci Jakova Bribirskog,²³⁵ a moguće ju je pokušati ubicirati na lokaciji pokraj puta kojim se pristupa Loredanovim vratima gdje su pronađeni ostaci crkvenog objekta kojega je prema graditeljskim karakteristikama moguće datirati u 15. stoljeće.²³⁶

²²⁵ JAKŠIĆ, „Prilozi urbanizmu“, str. 44-45.

²²⁶ ŠIŠIĆ, „O srednjovječnom“, str. 578-579.

²²⁷ CDCF 2, dok. 249, str. 231-233.

²²⁸ CDCF 2, dok. 253, str. 235-238.

²²⁹ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske tvrđave“, str. 104-105; ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 66.

²³⁰ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 68.

²³¹ Detaljnije vidi: ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 72-76.

²³² ...XL. 1424. la festa di s. Giovanni ante portam latinam – nella chiesa cattedrale di Tinine..., LOPAŠIĆ, „Spomenici Tržačkih“, str. 322.

²³³ FARLATI, *Illyricum sacrum*, sv. IV, str. 269.

²³⁴ SMILJANIĆ, „Nastanak i razvoj“, str. 127

²³⁵ Ivan BOJNIČIĆ, „Jakov bribirski od plemena Šubić“, *Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 1 (1898.), str. 94.

²³⁶ SMILJANIĆ, „Nastanak i razvoj“, str. 128. O sakralnim objektima u Kninu u razdoblju nakon povlačenja Osmanlija, više vidi: Josip Ante SOLDI, „Crkveni život na proširenom području Šibenske biskupije nakon uzmaca Osmanlija“, *Sedam stoljeća Šibenske*

Iako se teško može govoriti o broju stanovnika kninskoga podgrađa tijekom razvijenoga i kasnoga srednjega vijeka, poglavito zbog nedostataka pisanih povijesnih vrela u kojima bi se mogli pronaći odgovarajući podaci, ipak je riječ o značajnoj urbanoj aglomeraciji. Naime, upravo oko katedrale Sv. Bartolmeja na blagdan istoga sveca (10. kolovoza) održavao se jedan od najznačajnijih sajmova u Hrvatskoj u srednjemu vijeku. Vijesti o trgovini na kninskom trgu, koji se vjerojatno nalazio upravo oko katedrale postoje još od druge polovice 13. stoljeća, a u narednim vremenima to je postalo okupljalište i mjesto trgovanja na koje su dolazili ne samo lokalni trgovci, već i trgovci iz dalmatinskih gradova, ali i iz srednjovjekovne Slavonije.²³⁷ Naravno da je ovome pogodovao izuzetan položaj Knina na sjecištu srednjovjekovnih prometnih pravaca.

Na kraju je potrebno ukazati i na mogućnost da su tijekom 15. stoljeća postojala dva podgrađa podno utvrđenja na brdu Spas. Naime, osim kninskog podgrađa (*suburbium Tiniensi*), u sačuvanim pisanim izvorima postoji naznaka kako je postojalo zasebno podgrađe utvrde Laba. Ovo je moguće zaključiti iz činjenice da se u petnaest isprava sastavljenih u razdoblju od 1423. do 1487. godine, navodi kako su iste sastavljene *datum in Labwar*.²³⁸ Kako se izraz *Labwar* može prevesti kao „varoš grada Laba“, moguće je pretpostaviti da je tijekom 15. stoljeća Lab dobio svoje podgrađe, te se tako i fizički počeo izdvajati iz kninske cjeline.²³⁹ Ovo se čini logičnim uzme li se u obzir spomenuta višestruka jurisdikcija i višestruki vlasnički odnosi koji se u izvorima mogu pratiti upravo u to vrijeme, tj. od trećega desetljeća 15. stoljeća.

biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998. Šibenik, 22. do 26. lipnja 1998. (Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, 2001.), str. 325-328.

²³⁷ ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 81-84.

²³⁸ ŠIŠIĆ, „O srednjovječnom“, str. 577-580.

²³⁹ ANČIĆ, „Knin u razvijenom“, str. 64.

4.3. Kninska tvrđava u vrijeme osmanske ugroze

Nakon pada srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva u osmanske ruke 1463. godine i uspostave Jajačke banovine već početkom iduće godine,²⁴⁰ i na širem kninskom prostoru sve se više počela osjećati osmanska opasnost. Tako su već iste godine nakon pada Jajca osmanske čete provalile u dolinu Cetine gdje ih je dočeka ban Pavao Šperančić. Nakon što je u dva navrata došlo do sukoba, Osmanlije su konačno pobijedili i zarobili bana. Ovaj se događaj vrlo vjerojatno odigrao kod utvrde Glavaš što se nalazi na obroncima Dinare.²⁴¹ Zbog izloženosti osmanskih provalama iz Bosne, Knin je vrlo brzo postao ključna obrambena točka južne Hrvatske, ali i mletačke Dalmacije. Stoga ne čudi što u Kninu sve češće borave banovi, a i kninski biskupi se sve više uključuju u diplomatska nastojanja sa ciljem organiziranja obrane od Osmanlija.²⁴²

Od početka devetoga desetljeća 15. stoljeća Osmanlije svoje upade sve više usmjeravaju iz Bosne prema jugu, tj. prema južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Tako je u jednoj od tih provala 1480. godine stradao i kninski franjevački samostan. Naime, u sačuvanim pisanim izvorima spominje se da su za vrijeme pape Pavla II (1464. – 1471.) u Hrvatskoj Osmanlije opustošili franjevačke samostane u Bistrici, Cetini, Vrlici i Kninu.²⁴³ Desetak godina poslije, tj. ubrzo nakon smrti kralja Matijaša Korvina (1458. – 1490.), učestale su osmanske provale u južnu Hrvatsku i Dalmaciju. Tako su 1492. godine osmanske čete ponovo provalile u Cetinu, te je tom prigodom stradala utvrda Nutjak, a cijeli taj kraj opisan je kao ključna granica prema Osmanlijama.²⁴⁴ Stoga ne čudi što je već iduće godine mletačka vlada izvijestila svoga poslanika pri Rimskoj kuriji o provali Osmanlija u Hrvatsku, te je tom prigodom posebno naglašena važnost Knina.²⁴⁵

²⁴⁰ Povodom 550-te obljetnice krunidbe posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića prije nekoliko održan je znanstveni skup te je potom i tiskan zbornik radova sa istoga skupa, u kojemu su tematizirani različiti aspekti kratkotrajne vladavine kralja Stjepana Tomaševića i Osmanskog osvajanja Bosne. U brojnim prilogima ponovljene su, ali i revidirane dosadašnje spoznaje o okolnostima, značenju i posljedicama ovoga događaja kako za samu Bosnu, tako i za njeno šire susjedstvo. Vidi: Ante BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu* (Zagreb-Sarajevo : Hrvatski institut za povijest i Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013.).

²⁴¹ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 73.

²⁴² Više vidi: GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 73-75.

²⁴³ *...in temporalis dominio Venerabilis fratris nostri ... Bistrice, Cethine, Varchrioc, Tinimi...*, Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Hungariorum Sacram Illustrantia*, sv. 2 (Roma: Typis Vaticanis, 1860.), dok. 584, str. 410.

²⁴⁴ *...ac propterea tam illa quam castrum Nuciach situm prope flumen Cetina dicte diocesis, et prope confines et limites dictorum Turchorum...*, Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, sv. 2 (Roma: Typis Vaticanis, 1863.), dok. 718, str. 532-533

²⁴⁵ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 78-79.

Štoviše, u proljeće iste godine kada se odigrala glasovita bitka na Krbavskom polju (1493.) u kojoj su Osmanlije teško porazili hrvatsku vojsku,²⁴⁶ osmanske čete došle su pod Knin. Naime, na temelju vijesti koje je primio od mletačkih vlasti iz Zadra, milanski poslanik Tadija Vimercati je 24. svibnja 1493. godine javio kako su se osmanske čete utaborile u okolici Knina.²⁴⁷ Štoviše, javio je kako su branitelji Knina, procijenivši da je riječ o tek manjoj osmanskoj postrojbi, napali Osmanlije, ali su od njih bili poraženi, te su svi pobijeni - njih oko stotinu i pedeset.²⁴⁸ Prema vijestima što su ih 7. lipnja 1493. godine Mlečani poslali papi Aleksandru VI. (1492. – 1503.) Osmanlije su još bili u okolici Knina, te da su pogubili neke zarobljene neimenovane plemiće.²⁴⁹

U narednim godinama vrlo brzo se pokazala strateška važnost kninskih utvrđenja koja su osmanlijskim pljačkašima predstavljala veliki problem jer su se nalazila na križanju prometnih pravaca. Naime, kako ih nisu uspijevali, a nema naznaka da su ih i pokušavali osvojiti tijekom zadnjega desetljeća 15. stoljeća, nisu ih mogli ostaviti u pozadini tijekom svojih pljačkaških pohoda jer su na taj način za njih predstavljale latentnu opasnost. Stoga ne čudi vijest da su 1497. godine, nakon pohoda po Furlaniji i okolici Ljubljane, Osmanlije započeli graditi utvrd u blizini Vrane koju su orijentirali prema Kninu.²⁵⁰ Očito je da su Osmanlije na taj način željeli blokirati Knin i imati čisto, tj. sigurno zaleđe.

Kao pripreme za rat koji će vrlo brzo uslijediti, te poznajući važnost Knina kralj Vladislav II. Jagelović (1490. – 1516.) postavio je u Knin, Sinj i Ostrovicu posebne zapovjednike,²⁵¹ s time da je za Knin bio određen hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban Ivaniš Korvin koji je vrlo brzo tamo i došao.²⁵² Ban Korvin je odmah iz

²⁴⁶ O događajima prije, tijekom i posljedicama Krbavske bitke, vidi: Milan KRUHEK, „Sraz kršćanstva i islama na Krbavskom polju 9. rujna 1493.“, *Riječki teološki časopis* 1/2 (1993), str. 243-248; Anđelko MIJATOVIĆ, *Bitka na Krbavskom polju 1493. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 2005.); Hrvoje KEKEZ, „Bernardin Frankapan i Krbavska bitka: Je li spasio sebe i malobrojne ili je pobjegao iz boja?“, *Modruški zbornik* 3 (2009.), str. 65-101; Krešimir KUŽIĆ, „Bitka Hrvata – bitka na Krbavskom polju 1493. – strategija, taktika, psihologija“, *Historijski zbornik* 67/1 (2014.), str. 11-63.

²⁴⁷ *...nel partirme mi subiunze che havevano aviso da Zara, como essendo Turchi accampati a certo castello de l'Ungaro in Croatia chiamato, Tenino...*, ŠIŠIĆ, „Rukovet spomenika“, dok. 110., str. 7-8.

²⁴⁸ *...pensando li homini del castello che li Turchi chi erano intrno fossino pochim ne uscerino circa centocinquanta, li quali per Turchi foreno morti...*, ŠIŠIĆ, „Rukovet spomenika“, dok. 110, str. 8.

²⁴⁹ *...que ex Croatie partibus habebamus et de discrimine, in quo constitutus erat importantissimus locu Tenine, ac de illis nobilibus trucidatis a Turchis...*, ŠIŠIĆ, „Rukovet spomenika“, dok. 113, str. 9.

²⁵⁰ *...il Sig. Turcho fa edificar con solitudine uno castelo sopra i confini di Zara verso Tonina ai confini di Laurana nostro loco e lo fa inexpugnabile e in sua liberta scorer fino in Lubiana e Friul havendo Tenina senza contrasto...*, SANUDO, „Rapporti 1496-1533“, str. 12.

²⁵¹ *...il Re di Hungaria havia manda uno buvernador in li lochi di dito conte di Croatia zoe 4 lochi zoe Tenina Sisín Ostroviza...*, SANUDO, „Rapporti 1496-1533“, str. 19.

²⁵² GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 80.

Knina poslao vojsku koja je sustigla Osmanlije koji su pljačkali šibenski teritorij i Prominski distrikt, te ih je teško porazila.²⁵³

I uistinu, već iduće godine osjećajući jačanje ofenzivnih ideja unutar Osmanskoga carstva početkom 1500. godine formiran je savez u koji je uključena Sveta Stolica, Zemlje Krune sv. Stjepana i Mletačka Republika, a cilj mu je bio obnova ratova sa Osmanlijama i njihovo protjerivanje iz Europe. Ratni sukobi započeli su već u studenom iste godine, a u sukobe se uključila slavonska i hrvatska vlastela, među kojima su značajniju ulogu imali knezovi Zrinski, Frankapani i Karlovići iz roda Kurajkovića. Rat je trajao nepune četiri godine sa naizmjeničnim uspjesima jedne i druge strane. Mir između zaraćenih strana potpisan je 22. veljače 1503., a na snagu je stupio 20. kolovoza iste godine. Tom prigodom dogovoreno je primirje u trajanju sedam godina. Iako je Jajce ostalo u kršćanskim rukama, Osmanlije su zadržale sve važne gradove u Bosni koje su u vrijeme ratnih zbivanja osvojili. Tako su se između ostalih u osmanskim rukama našli tvrdi gradovi Ključ i Kamengrad koji su se kao klin zabili u hrvatski teritorij.²⁵⁴ Držanjem vojnih posada u tim gradovima Osmanlije su odvojili Jajačku banovninu od linije obrane u Hrvatskoj na potezu od Krbave preko Bihaća do doline rijeke Une. Vrlo brzo upravo će ta dva tvrda grada postati polazne točke Osmanlija na njihovi prodorima kroz dolinu rijeke Sane prema Uni i dalje u Slavoniju i slovenske zemlje.²⁵⁵

S druge pak strane, u spomenutom ratu kninska tvrđava je bila od izuzetne važnosti jer je zatvarala pravce od Bosne prema dalmatinskim gradovima Splitu, Šibeniku i Zadru. Tako je već koncem 1499. godine osmanska postrojba od 2000 ljudi pod zapovjedništvom Skender-paše pojavila pod Kninom, ali je isti odustao od opsade kninske tvrđave jer očito nije imao dovoljno opsadnih sprava, te je umjesto toga produžio prema sjevernoj Dalmaciji gdje je zauzeo i popalio Mali Zemunik.²⁵⁶ No, nekoliko dana kasnije pod Kninom se pojavila nova osmanska postrojba te se utaborila 4 milje od same kninske tvrđave čekajući dolazak novog paše.²⁵⁷ Upravo vijest da se osmanska postrojba utaborila podalje od kninske tvrđave (čak četiri milje) ukazuje da je ista očito bila opremljena nekakvim vatrenim oružjem, vjerojatno topovima, te su oni predstavljali opasnost za

²⁵³ SANUDO, „Rapporti 1496-1533“, str. 25-26.

²⁵⁴ Ivan JURKOVIĆ, „Knez Bernardin i njegovo doba“, *Oratio pro Croatia. Govor za Hrvatsku* (Modruš: Katedra Čakavskog sabora Modruše, 2010.), str. 26.

²⁵⁵ Lajos THALLÓCZY, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527* (Zagreb; Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljska vlada, 1916.), str. 144

²⁵⁶ SANUDO, „Rapporti 1496-1533“, str. 42.

²⁵⁷ ...*Turchi eser a Tenina mia 4 piu in la et eser venuto in campo uno nuovo Basa...*, SANUDO, „Rapporti 1496-1533“, str. 51.

Osmanlije. Prema sačuvanim vijestima iz te 1499. godine osmanske postrojbe su uistinu i namjeravale opsjesti Knin sa ciljem da ga osvoje,²⁵⁸ od čega su ipak zbog loše logističke potpore odustali.²⁵⁹

Zanimljivo je uočiti da Knin nije bio samo ključna obrambena točka na prometnim pravcima prema dalmatinskim gradovima, već ujedno i baza za ofenzivna djelovanja kršćanskih vojski. Tako je zabilježeno da je podban Marčinko zajedno sa Poljičanima predvođenima vojvodom Žarkom Dražojevićem, 1500. godine prešao rijeku Cetinu i provalio sve do Livna (Bistrica) gdje su zarobili 18 osmanskih vojnika i 30 konja. Štoviše, podban Marčinko se iste godine još dva puta zaletio na osmansko područje. Tako je u kolovozu sa 300 konjanika provalio do Rakitnoga odakle su odvezli veliku količinu krupne stoke, ali i u studenom kada su sa osmanskog teritorija odveli 4000 komada sitne stoke i 2000 goveda. U sva tri navrata polazišna točka, tj. baza ekspedicija je bio upravo Knin.²⁶⁰

U svakom slučaju, nakon neuspjeha navalne operacije združene kršćanske vojske na Bosnu 1503. godine,²⁶¹ kršćanski vladari pristupili su potpisivanju mira koji je ubrzo dogovoren i potpisan na idućih sedam godina. Unatoč tome te zbog neuspjeha u navalnim operacijama, kninska okolica je i dalje bila meta osmanskih pljački, te je taj kraj brzo gubio stanovništvo. Ovo je poglavito vidljivo u odredbi Ugarskog sabora iz 1504. godine o financiranju obrane zemlje od Osmanlija. Tom prigodom određeno je da se kninskom biskupu dodijeli 250 forinti, a plemićima, koji su se sklonili u Knin 400 forinti. Štoviše, stanovništvu kninskog podgrađa određena je pomoć od 200 te dodatnih 400 za uzdržavanje straža.²⁶² Iz ove odredbe vidljivo je da je okolica Knina bila toliko nesigurna da se lokalno plemstvo sklonilo u Knin,²⁶³ ali i da stanovništvo kninskog podgrađa nije u stanju financirati niti gradske straže.

Štoviše, iste je godine donesena odluka da se obnove fortifikacije kninske tvrđave, ali i podgrađa, te je za taj posao određena svota od čak 4000 forinti. Novac je trebao biti raspoređen i za obnovu Kapitula, ali i za troškove iskopavanja jarka kojim bi se povezale vode rijeke Krke i nekog potoka (možda Butižnice).²⁶⁴ Nažalost, povijesna vrela ne svjedoče jesu li određeni radovi na kninskim fortifikacijama odrađeni te 1504. godine, no isto

²⁵⁸ ...meterli sospeto di Scander dicendo havia pratica di ocupar Tenina..., SANUDO, „Rapporti 1496-1533“, str. 66

²⁵⁹ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 82.

²⁶⁰ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 82.

²⁶¹ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 83-84.

²⁶² V. KLAJČ, *Povjest Hrvata*, sv. 2, str. 235.

²⁶³ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 84.

²⁶⁴ Martinus Gregorius KOVACHICH (ur.), *Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum*, sv. 2 (Budae: typis ac sumptibus Typographiae Regiae Universitatis Pestanae, 1800.), str. 310-320.

nije za isključiti poglavito ukoliko se promotri prikaz Tina i Laba te njihove okolice na Paganovoj karti. Naime, na njoj je prikazano kninsko podgrađe (*Borgo de Tina*) sa dvije kućice na brdu ispred kojih stoji most preko rijeke Krke koji svojim oblikom podsjeća na mostove za karavanski promet, a što bi ukazivalo da je isti sagrađen tijekom srednjega vijeka.²⁶⁵ Štoviše, na razini mosta je prikazana kvadratna kula sa vratima za pristup mostu, dok je i susjedni „Kapitul“ opasan zidom i kulama.²⁶⁶ Kako je ovako opisano stanje prikazano na Paganovoj karti sa početka trećega desetljeća 15. stoljeća, može se zaključiti da je barem dio prikazanih fortifikacija uistinu izgrađen početkom istoga stoljeća, sukladno odluci Ugarskoga sabora iz 1504. godine.

Iako je cijelo vrijeme na granici sa Osmanskim Carstvom bilo nemirno sa povremenim pljačkaškim pohodima povedenim od obje strane, situacija se dodatno zakomplicirala po isteku dogovorenog mira 1510. godine. Naime, iste godine oko tisuću osmanskih konjanika haračilo je okolicom Knina,²⁶⁷ te je stoga kraljevski dvorjanin Blaž Raškaj u kraljevo ime na Ugarskom saboru održanom u Budimu u svibnju 1511. godine izjavio da Osmanlije redovito nasrću na Knin i ostala mjesta u Hrvatskoj, te da će ista biti izgubljena ako se sabor ubrzo ne pobrine za pomoć.²⁶⁸ Prema Sanudu, nakon što je u srpnju 1513. godine u osmanske ruke pala obližnja utvrda „Sdrigna“ uslijedila je neposredna opasnost za Knin i Klis.²⁶⁹

I uistinu, u ožujku iduće 1514. godine velika osmanska vojska od oko 10000 vojnika pojavila se pred Kninom, tim važnim „prolazom za ugarskog kralja“,²⁷⁰ tj. važnim prometnim pravcem. Iako su tom prigodom osmanske čete bile suzbijene, ipak su prilikom povlačenja popalili kninsko podgrađe.²⁷¹ Bio je to vjerojatno i konačan udarac koji će rezultirati i padom kninske tvrđave u osmanske ruke kroz manje od deset godina.

Konačnu sudbinu Knina na određeni način zapečatit će pad Beograda, važnog ugarskog grada na ušću Save u Dunav. Naime, nakon što je taj grad pao u osmanske ruke 1521. godine, i tako nedostatna sredstva koje je kralj Vladislav II. Jagelović (1516. – 1526.) imao na raspolaganju za obranu kraljevstva od Osmanlija, uglavnom su bila usmjerena na održavanje utvrda u Srijemu i južnoj Ugarskoj.²⁷² I već iduće godine Osmanlije su ponovno provalili u okolicu Knina, te su se u svibnju 1522. godine podno kninske tvrđave, u kninskom polju

²⁶⁵ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 104.

²⁶⁶ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 104.

²⁶⁷ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 87.

²⁶⁸ V. KLAJČ, *Povjest Hrvata*, sv. 2, str. 234.

²⁶⁹ ...*Turchi havea otenuto l altro Castello dil Hongaro nominato Sdrigna et tendevano a Tenina et Clissa...*, Marino SANUDO, „Rapporti 1501-1517“, str. 402.

²⁷⁰ ...*come Turchi numero 10 milla erano soto Tenina za haviano preso il brogo e voleno otenir quella terra che passo d importantia dil Re di Hongaria...*, SANUDO, „Rapporti 1501-1517“, str. 409.

²⁷¹ ...*come Turchi haveano brusa il borgo di Tenina...*, SANUDO, „Rapporti 1501-1517“, str. 410.

²⁷² Ivo MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo* (Zagreb: Golden marketing, 1998.), str. 57-59.

odigrale tri bitke.²⁷³ Nakon tih manjih čarki sredinom svibnja se pod kninskom tvrđavom, koju je branio Mihovil Vojković iz Klokoča, pojavila velika i za opsadu dobro opskrbljena osmanska vojska.²⁷⁴ Nakon kraće opsade kninska tvrđava je pala u osmanske ruke 28. svibnja 1522. godine. Naime, uočivši uzaludnost daljnje obrane i svjestan činjenice kako braniteljima pomoć neće stići, Vojković je prihvatio ponudu da preda kninsku tvrđavu te da slobodno izađe iz grada.²⁷⁵

Iako se kršćanska strana nije lako mirila sa padom Knina u osmanske ruke, pa je tako već 22. prosinca 1522. godine austrijski nadvojvoda obećao pripremiti vojsku koja će se uputiti prema Kninu, Skradinu i Ostrovici,²⁷⁶ a 1529. i 1530. godine kršćanska je vojska provalila svo do podno Knina,²⁷⁷ taj je grad u idućih stotinu u pedeset godina ostao u osmanskoj vlasti.

²⁷³ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 89.

²⁷⁴ *...quod Turci cum maxima multitudine hominum et ingeniarum et bombardarum jace(n)t sub castro Telyn et expugnat fortiter...*, THALLÓCZY i HODINKA, *Monumenta Hungariae historica*, dok. 84, str. 138.

²⁷⁵ V. KLAJČ, „Knin za turskog“, str. 259; GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 89.

²⁷⁶ LOPAŠIĆ, *Bihać i bihaćka*, str. 157

²⁷⁷ 1529. - *...familiares nostri ex Croacia venerunt, qui sub Tinium cursum fecerunt...*, HSS 1, dok. 114, str. 177.; 1530. - *...autem Nicolaus est quam maior harambassa in Czetynyo et ecce incurimus versus Tinium centum equites et captiuauimus homines, pecora et pecudes conduximus...*, LASZOWSKI, *Habsburški spomenici*, sv. 1, dok. 386, str. 367.

5. Knin i kninska tvrđava u novom vijeku

5.1. Osmanska vlast (1522. – 1688.)

Vrlo brzo nakon zauzimanja Knina isti će postati baza za daljnje napade i provale u preostali slobodni dio Hrvatskog Kraljevstva, te poglavito na mletački teritorij u Dalmaciji, tj. na neposredno zaleđe dalmatinskih gradova. Tako se već 1523. godine podno kninske tvrđave okupila jedna osmanska vojska kojoj je cilj bio upasti na prostor mletačke Dalmacije.²⁷⁸ Situacija se očito ponavljala i narednih godina, pa je tako 1529. godine ban Ivan Karlović javio kako se u Kninu okupila osmanska vojska s namjerom da krene na pljačkaški pohod, ali banu u tome trenutku nije bio poznat cilj planiranog osmanskog pohoda.²⁷⁹

Ipak, uzevši u obzir položaj Knina na prometnim pravcima prema dalmatinskim komunama izglednim se čini kako je Knin najčešće bio ishodište osmanskim pljačkaškim pohodima usmjerenima prema upravo tim gradovima. Štoviše, često su ti manji upadi bili koordinirani sa velikim osmanskim pohodima usmjerenima prema glavnim kršćanskim središtima. Tako je, primjerice, početkom svibnja 1532. godine Bernardo Balbi, knez i kapetan Šibenika, javio da je Murat-beg otišao prema Kninu gdje je okupljeno mnoštvo konjanika i pješaka, a cilj te vojske bio je krenuti prema cestama u brdima gdje bi mogli hrvatskoj vojsci zapriječiti putove ukoliko krene napasti osmansko zaleđe u vrijeme kada paša krene na svoj pohod prema Beču.²⁸⁰ Slično se može kazati i za 1537. godinu, za koju je zabilježeno da se u Kninu okupilo 20000 Osmanlija u namjeri da osvoje Zadar, te da se od toga odmah odvojilo 2000 pješaka i 400 konjanika koji su krenuli prema Nadinu.²⁸¹ Bile su to pripreme za pohod koji je u konačnici rezultirao osmanskim osvajanjem Klisa, posljednje utvrde u hrvatskim rukama između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, koju je junački branio kapetan Petar Kružić. Obrana Klisa je konačno popustila 12. ožujka 1537. godine, te je Murad-beg tako ostvario veliki uspjeh u današnjoj Dalmaciji.²⁸² S druge strane, drugi pravac osmanski prodora te 1537. godine bio je u smjeru doline rijeke Une. Vrlo brzo nakon osvajanja Klisa Murad-beg je primaknuo granicu prema rijeci Uni.²⁸³

²⁷⁸ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 91.

²⁷⁹ HSS 1, dok. 386, str. 367.

²⁸⁰ *...il magn Muratj vayvoda cavalcho verso Chinino, et ho inteso li fa una grande preparatione di molte cavalchature et pedoni ... il gran Signor fata questa luna e til so bayram caualchara con ezercito verso Vienna...*, RAČKI, „Izvori za jugoslavensku povijest iz dnevnika“, str. 140.

²⁸¹ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 91.

²⁸² MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 86.-87.

²⁸³ MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 87.

Knin se vrlo rano spominje u osmanskim izvorima, i to već 1528. godine u okviru Skradinskog kadiluka,²⁸⁴ a od 1537. godine i osnivanja Kliškog sandžaka, Knin koji je do tada bio nahija u sastavu Bosanskog sandžaka, ušao je u taj novi sandžak. Kninska je tvrđava postala središte osmanske vlasti u spomenutoj nahiji, dok je sudska vlast bila u rukama kadije koji je također rezidirao u Kninu. Na čelu kninske tvrđave nalazio se dizdar koji se brinuo o njezinom održavanju, a sam Knin dobio je status kasabe, tj. trećeg najvišeg stupnja u osmanskoj urbanoj nomenklaturi.²⁸⁵ Štoviše, u Kninu je sredinom 16. stoljeća boravila vojna posada sastavljena od muslimana, pa je tako 1550. godine zabilježeno da se tamo nalazilo 21 vojnik isključivo musliman prema vjeroispovijesti.²⁸⁶ Jezgru gradske posade činio je odred čuvara utvrde (musthafizi) iz čijih se redova regrutirao zapovjednik utvrde s titulom dizdara i njegov zamjenik, čehaja.²⁸⁷

Od 1577. godine u osmanskim izvorima počinje se pojavljivati funkcija kapetana Krke (*Krka kapudani*), te je vrlo vjerojatno da je ta titula već tada, baš kao i kroz čitavo 17. stoljeće označavala zapovjednika lakog pješastva, odnosno odreda azapa. U to doba njihov glavni zadatak bio je nadzor mosta preko rijeke Krke. Prvi imenom poznat kapetan Kninske kapetanije bio je stanoviti Mustafa-beg Firdusović, koji se spominje 1662. godine. Bio je on iz ugledne bosanske begovske obitelji iz koje su se više navrata regrutirali kapetani Kninske kapetanije, sve do konačnog mletačkog osvajanja Knina 1688. godine.²⁸⁸

I tijekom druge polovice 16. stoljeća kninska tvrđava bila je važno vojno uporište osmanskih snaga odakle su vršeni prodori u raznim smjerovima na teritorije pod kršćanskom vlašću. Tako je zabilježeno da je 1566. godine Ivan Izačić, zapovjednik utvrde Ripač u blizini Bihaća, javio krajiškom generalu Ivanu Lenkoviću da utvrdi koju brani, namjerava napasti osmanska vojska sakupljena u tri sandžaka, te da se osmanska vojska okuplja u Kninu, a druga pak u Sinju.²⁸⁹ Izačić je istu obavijest javio i u Senj,²⁹⁰ jer očito nije znao gdje se u tome trenutku nalazio kapetan Lenković, a ista je bila poprilično hitna. Zanimljivo je kako se u izvještaju od 27. travnja 1566. godine spominje kako su u tom trenutku Osmanlije izrađivali u Kninu veliki top zvan „deli Margeta“,²⁹¹ ukazuje da je očito u Kninu tada mogla postojati i nekakva ljevaonica topova, na što dodatno

²⁸⁴ JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 650 i 653-

²⁸⁵ Usporedi i detaljnije vidi: ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 105.

²⁸⁶ JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 653.

²⁸⁷ JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 653.

²⁸⁸ Detaljnije vidi: JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 654.

²⁸⁹ ...I istim zakonom skrivaju jednu pušku u Sinju, a drugu u Tninu i kako trava bude, da ote istinim zakonom ti tri sanžaci pod Ripač..., BOJNIČIĆ, „Izvješća o kretnjama“, dok. 24., str. 77.

²⁹⁰ ...Ganut će se beg na Tnin ... po kih kane Bihać uzeti..., BOJNIČIĆ, „Izvješća o kretnjama“, dok. 29, str. 81.

²⁹¹ ...Istino gre vojska tamo k vam, načinja se „deli Margeta“ na Tninu..., BOJNIČIĆ, „Izvješća o kretnjama“, dok. 30, str. 83.

ukazuje i ime kule „Topana“ gdje je vrlo vjerojatno bila smještena spomenuta ljevaonica.²⁹² Ovo dodatno potvrđuju vijesti iz 1571. godine zabilježene u Zadru. Naime, vlasti zadarske komune poslale su obavijest da je vojska iz sandžaka Bosne i Skopja krenula na pohod, te da su u Knin stigli brojni majstori topništva odakle su uzeli sve male i oštećene topove koje su popravili, te ih zamijenili velikim topovima.²⁹³ U svakom slučaju, zbog izrazite strateške pozicije kninska tvrđava je tijekom 16. stoljeća, tj. u vrijeme osmanske vlasti, bila opremljena snažnim topovima. Da je riječ o velikim topovima govori podatak kako je 1596. godine, nakon što je nakratko kapetan Alberti preoteo Osmanlijama Klis, osmanska vojska upravo sa tri topa dovučena iz Knina tukla po Klisu.²⁹⁴ Prema istom izvoru riječ je bila o jednom topu kalibra 16 te dva kalibra 20.²⁹⁵ Dodatno treba kazati kako je ljevaonica topova u Kninu vrlo vjerojatno djelovala sve do kraja osmanske vlasti, pa stoga ne čudi da su Mlečani nakon uspješne opsade i osvajanja kninske tvrđave zaplijenili čak 12 topova.²⁹⁶

U svakom slučaju, najvjerojatnije 1574. godine od dijelova Bosanskog i Kliškog sandžaka osnovan je Krčko-lički sandžak sa sjedištem u Kninu, a koji je ušao u sastav Bosanskog pašaluka.²⁹⁷ Prvi poznati lički sandžak-beg je bio Ibrahim-beg, sin Memi-bega, sandžak-bega od Zvornika, koji se postrojbom od 2000 vojnika sudjelovao u Bitci kod Siska 1593. godine.²⁹⁸ Prema opisu Bosanskog vilajeta sastavljenog 1626. godine, a kojega je talijanski prijevod predan caru i kralju Ferdinandu II. Habsburgovcu, u Ličkom sandžaku je bilo 28 utvrđenih gradova, među kojima se posebice ističe Knin.²⁹⁹ Za Knin je rečeno da je utvrđeno naselje podno kojega se nalazi trgovište, tj. njegovo podgrađe.³⁰⁰

I uistinu, tijekom osmanskog razdoblja, baš kao i u ranijem srednjovjekovnom razdoblju, podno kninske tvrđave nalazilo se trgovište. Najraniji podaci iz razdoblja osmanske vlasti o kninskom podgrađu potječu iz 1530. godine, kada je popisano svega desetak kućanstava poreznih obveznika, i to osam muslimanskih i dvije kršćanske. Štoviše, iako je kninska varoš izostala iz popisa sastavljenog 1550. godine, ipak je Foscarini 1572.

²⁹² JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 653.

²⁹³ *...che havevano inteso da un fuggito da' Turchi, che a Tina erano gionti molti maestri di artiglieria, togliendo tute le piccole et rotte di quelli luochi, vi buttarono le grosse per venir sotto Zara...*, Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia. A Clemente VII: usque ad Pium VII. (1524-1800)*, sv. 2 (Zagrabiae: Ex officina Societatis Typographicae, 1872.), str. 58.

²⁹⁴ *...et con tre pezzi di artelleria fatti venir per terra da Cnin...*, HORVAT, „Monumenta historica“, dok. 55, str. 45.

²⁹⁵ *...uno da 16 et doi altri 20 incominciò batteria prima del mote Mossor...*, HORVAT, „Monumenta historica“, dok. 55, str. 45.

²⁹⁶ JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 653.

²⁹⁷ V. KLAIĆ, „Knin za turskog“, str. 259; ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 105.

²⁹⁸ V. KLAIĆ, „Knin za turskog“, str. 259.

²⁹⁹ V. KLAIĆ, „Knin za turskog“, str. 259-260.

³⁰⁰ *...Tin, loco murato, che tra dentro e fori sono fochi nro 30...*, Franjo RAČKI, „Opis bosanskog pašalika iz XVII veka“, *Starine JAZU* 14 (1882.), str. 183.

godine zabilježio kako u kninskom podgrađu ima dosta stanovnika koji su poglavito islamske vjeroispovijesti. Štoviše, o urbanoj strukturi Knina u vrijeme osmanske vlasti svjedoči i činjenica da je, vrlo vjerojatno krajem 16. ili početkom 17. stoljeća, u kninskom podgrađu podignuta džamija, vrlo vjerojatno preinakom ranijeg mesdžida. Izvori nam svjedoče kako je ta džamija financirana iz vjerske zaklade koju je emin ostavio u iznosu od 80000 akči, što opet posredno svjedoči o ekonomskoj snazi kninskog podgrađa u to doba. U svakom slučaju, u kninskom podgrađu su do sredine 17. stoljeća postojale tri mahale, u kojima je moglo živjeti oko 2000 stanovnika. Štoviše, povijesni izvori sugeriraju da su malobrojni kršćani živjeli među muslimanskim stanovništvom, a ne izdvojeni u zasebnu četvrt ili pak izvan gradskog areala.³⁰¹

Tek 1648. godine kršćanska vlast se nakratko vratila u Knin, po prvi puta nakon pada grada u osmanske ruke 1522. godine. Naime, u vrijeme Kandijskog rata (1645. – 1669.), nazvanog tako jer se većina bitaka između Venecije i Osmanskoga Carstva vodila oko otoka Krete (Kandija), mletački ratni zapovjednik Leonardo Foscolo ušao je 1648. godine u Knin kojega je ranije napustila osmanska posada.³⁰² Njegov je uspjeh prikazan na veduti nastaloj nekoliko godina kasnije, a koja se danas čuva u knjižnici Marciana u Veneciji.³⁰³ Svjestan da se u Kninu, zbog logističkih problema neće moći zadržati, Foscolo je ubrzo napustio grad. Foscolova vojska je s kninske tvrđave pokušala odvući osam topova i oko 10000 topovskih zrna, ali kako nije bilo moguće povesti tolike topove i ratnu municiju, topovi su rastaljeni, a topovske kugle bačene u Krku i Butišnicu na najdubljim mjestima.³⁰⁴ Štoviše, Foscolo je naredio da se kninska tvrđava razruši, ali to vjerojatno zbog brzine povlačenja, nije učinjeno u potpunosti.³⁰⁵

U svakom slučaju, gore navedeni podaci svjedoče kako je tijekom 16. i u prvim desetljećima 17. stoljeća kninska tvrđava u određenoj mjeri osuvremenjena, kako bi se na nju mogli postaviti topovi, o kojima ima vijesti iz sačuvanih povijesnih vrela.³⁰⁶ Iako ne postoje pisani povijesni izvori ili pak slikovni prikazi iz toga vremena, logično je zaključiti kako su se modifikacije na fortifikacijskom sustavu kninske tvrđave do sredine 17. stoljeća uglavnom odnosile na snižavanje visokih srednjovjekovnih kula, koje su nasute zemljom kako bi poslužile kao platforme za topove.

³⁰¹ Usporedi i detaljnije vidi: JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 654-658.

³⁰² GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 94-95

³⁰³ SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna geografija*, str. 136-137.

³⁰⁴ V. KLAJČ, „Knin za turskog“, str. 260; JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 653.

³⁰⁵ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 94.

³⁰⁶ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 106.

No, ubrzo nakon Foscolova paljenja kninske tvrđave, osmanske vlasti brzo su pristupile obnovi i jačanju iste. Ta obnova je uglavnom bila u dometu tadašnje islamske vojne arhitekture koja je ipak u to doba već zaostajala za zapadnoeuropskom.³⁰⁷ Osmanska obnova kninske tvrđave provedena je u razdoblju od 1650. do 1652. godine pod nadzorom alajbega Jusufa Filipovića.³⁰⁸ O snazi osmanske obnove kninske tvrđave govori neuspješna mletačka opsada iz 1654. godine kada ju niti 6000 vojnika sa brojnim topovima nije uspjelo osvojiti.³⁰⁹ Štoviše, čini se da je osmanska obnova tvrđave uglavnom dovršena do 1660. godine kada je taj grad posjetio i opisao osmanski putopisac Evlija Čelebija. Čelebija je za kninsku tvrđavu kazao da je vrlo jaka, te pri tome nije dao naslutiti da na istoj još uvijek traje obnova, dok je za kninsko podgrađe kazao kako tamo ima samo nekoliko sirotinjskih kuća, džamija, te skladišta za municiju i žito.³¹⁰

Iz druge polovice 17. stoljeća sačuvano je nekoliko prikaza Knina i tamošnje tvrđave na gravurama i planovima, koji su poglavito plod izviđanja vojnih inženjera koji nisu imali ni vremena ni mogućnosti vjerno naslikati zatečeno stanje, nego su na brzinu pravili skice sa markantnim točkama. Svoja su zapažanja crtali nakon povratka u Zadar pri čemu su se, očito služili nekim predlošcima te stoga kod svih tih prikaza tvrđave s istoka dominiraju tri kule – na sjevernom kraju bastion, zatim okrugla topovska kula s krovom, a na jugu četvrtasta topovska kula sa šatorastim krovom. Iako se ponekad razlikuju u pojedinim detaljima ti prikazi imaju identičan tlocrt tvrđave, što potvrđuje pretpostavku o postojanju nekog predloška.³¹¹

Ipak, i ti prikazi potvrđuju vjerojatnost da je u vrijeme osmanske vlasti kninska tvrđava u određenoj mjeri modernizirana, i to poglavito snižavanjem visokih zidova srednjovjekovnih kula kako bi one bili pogodne za postavljanje topova, ali i da bi mogle izdržati topovske udare u slučaju opsade. Živković pretpostavlja da najsjevernija kula predstavlja „tursku kulu“ sagrađenu, tj. moderniziranu oko 1653. godine u vrijeme osmanske obnove kninske tvrđave,³¹² a istoga mišljenja je i Regan.³¹³ Slično se može kazati i za slikovne prikaze (gravure i vedute) koji prikazuju kninsku tvrđavu u vrijeme osmanske vlasti, a koji su nastali na izmaku devetoga desetljeća 17. stoljeća. U prvom redu riječ je o bakrorezima u talijanskom izdanju knjige venecijanskog

³⁰⁷ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 106.

³⁰⁸ JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 651.

³⁰⁹ JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin“, str. 651.

³¹⁰ ČELEBIJA, *Putopis*, str. 175.

³¹¹ Usporedi i detaljnije vidi: ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 107.

³¹² ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 107.

³¹³ REGAN, „Gornji grad“, str. 486.

franjevca Marka Coronellija iz 1687. godine ili pak prikaz Knina što ga je izradio Giacomo Cantelli da Vignola 1684. godine, što ih je prvi u znanstvenoj publikaciji objavio Vjekoslav Klaić.³¹⁴

S druge strane, prikazi koji prikazuju kninsku tvrđavu nastali u razdoblju od 1688. do 1711., a koje je objavila i obradila Bosiljka Bezić,³¹⁵ na kojima je zabilježena transformacija osmanske utvrde u baroknu artiljerijsku tvrđavu, znatno su kvalitetniji i precizniji jer je riječ o planovima, te je na osnovu njih u određenoj mjeri moguće rekonstruirati pojedine građevinske faze kninske tvrđave.³¹⁶ U tom smislu zanimljiv je opis kninskih fortifikacija prilikom kršćanskog oslobođanja 1688. godine, jer isti opisuje stanje iz vremena osmanske vlasti. Tako se spominje da su se kninske utvrde sastojale od gradskog bedema sa palisadom uz rijeku Krku, te tvrđavskog bedema s istočne strane i dva utvrđenja iznad toga.³¹⁷ Iz ovoga se jasno vidi kako se sustav kninskih fortifikacija iz osmanskog vremena nije znatno razlikovao od stanja iz srednjeg vijeka, tj. i dalje su ključne obrambene točke bile utvrde Tin i Lab, te nova „turska kula“, kao i podgrađe zaštićeno palisadom.

U svakom slučaju, nakon što je mletački vojskovođa Foscolo napustio Knin 1648. godine mletačka vlast je uskoro postala svjesna o potrebi ponovnog zauzimanja tamošnje tvrđave, pogotovo nakon što je ona dodatno utvrđena od strane Osmanlija. Tako je već u ljeto 1653. godine uskočki vojvoda Ilija Smiljanić sa svojih 200 konjanika došao nadomak kninske tvrđave, ali je tada bio napadnut od Osmanlija. Unatoč tome što im se pokušao oduprijeti te je pri tome zarobio nekoliko osmanskih uglednika, ipak se morao povući³¹⁸. No, već u listopadu iste godine veliki broj krajišnika predvođen Grgurom Galiotovićem iz Vojnića ponovno je došao do Knina te je uskoro došlo do bitke u kojoj je poginulo sedamdesetak osmanskih ratnika, među kojima i Hasan-aga kuna, no do osvajanja kninske tvrđave tada nije došlo.³¹⁹

Do ponovnog mletačkog pokušaja osvajanja kninske tvrđave došlo je već naredne godine. Naime mletački providur Lorenzo Dolfin je početkom ožujka 1654. godine došao podno kninske tvrđave za koju je imao informacije da je u vrlo lošem stanju te da je slabo branjena. Unatoč tome što situacija nije bila kakvu je očekivao, naredio je opći napad koji je rezultirao velikim porazom kršćanske vojske. Iako se Dolfin spasio bijegom, vrlo brzo je uklonjen sa pozicije.³²⁰

³¹⁴ V. KLAJĆ, „Knin za turskog“, str. 257, 258, 259 i 261. Vidi i: SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna geografija*, str. 138-144.

³¹⁵ BEZIĆ, „Prilozi poznavanju“, str. 137-150.

³¹⁶ REGAN, „Gornji grad“, str. 467.

³¹⁷ DESNICA, *Istorija kotarskih*, sv. II, str. 242-246.

³¹⁸ DESNICA, *Istorija kotarskih*, sv. I, str. 68.

³¹⁹ DESNICA, *Istorija kotarskih*, sv. I, str. 69.

³²⁰ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 96-97.

I uistinu, kao što je već rečeno, Mlečani su zauzeli Knin i tamošnju tvrđavu u vrijeme Morejskog rata (1684. - 1699.), nazvanog po grčkom poluotoku Moreji (Peloponez) gdje se vodila glavna raznih operacija. Riječ je zapravo o odvetku sukoba koji se odvijao u sklopu Velikog bečkog rata (1683. – 1699.). Naime, 1683. godine završilo je dvadesetogodišnje primirje između Osmanlija i Habsburgovaca, pa se osjećala realna mogućnost izbijanja velikoga rata. Ratoborni sultan Mehmed IV. i njegov veliki vezir Kara Mustafa-paša započeli su intenzivne pripreme za veliku vojnu kojoj je cilj bio konačno zauzimanje Beča. S golemom vojskom od 250 000 ljudi i gotovo 300 velikih topova Osmanlije su se polagano zaputile prema Beču. Saznavši za opasnost koja je zaprijetila prijestolnici, car Leopold I. već je 31. ožujka potpisao obrambeni i navalni savez s poljskim kraljem Janom III. Sobjeskim. Uvjeran u snagu svoje vojske, Kara Mustafa-paša nije požurio prema Beču da ga osvoji prije nego što mu u pomoć priskoči poljski kralj, nego se polagano kretao i pod gradske zidine prispio tek 14. srpnja 1683. godine. Tada je napravio i drugu veliku pogrešku. Uvjeran u snagu svojih topova, Kara Mustafa je prilaze gradu s Dunava ostavio slobodne. Obrana Beča odbijala je gotovo puna dva mjeseca osmanske juriše, i u trenutku kada se sve činilo uzaludnim, u grad su stigle vijesti da je poljska vojska na čelu s kraljem Janom Sobjeskim na vidiku. Dana 8. rujna Poljaci su bili na prilazima gradu. Budući da nije mogao spriječiti dolazak Sobjeskog, Kara Mustafa se, 12. rujna odlučio na otvorenu bitku i doživio težak poraz. Progoneći razbijenu osmansku vojsku, poljski kralj Sobjeski ponovno ju je sustigao i potukao kod Šturova (Párkányja). Vijesti o velikoj pobjedi nad Osmanlijama brzo su se proširile Europom, pa se i Venecija, ponukana svojim interesima za proširivanje posjeda u Dalmaciji, odlučila uključiti u protu-osmanski savez s Habsburgovcima i poljskim kraljem Janom Sobjeskim. Kao moralni autoritet priključio im se i papa Inocent XI. (1676. – 1689.), a uskoro su im se pridružili i mađarski buntovnici oko grofa Imre Thökölyja, koji su se pomirili s carem Leopoldom I. Savez je nazvan „Svetom ligom“, koja je pozvala pokorene narode Osmanskoga Carstva na ustanke i nemire.³²¹

Dok je habsburška vojska poglavito ratovala u Panonskoj nizini Venecija je polagano napredovala u Dalmaciji, tj. zaleđu svojih gradova. Sukobi oko Knina intenzivirali su se u drugoj polovici devetog desetljeća 17. stoljeća, iako su već i ranije uskoci i krajišnici upadali u kninsko područje uznemirujući tamošnje stanovništvo.³²²

³²¹ Usporedi i detaljnije vidi: MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, str. 243-275.

³²² GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 100-105.

Ipak, konačne pripreme za zauzimanje Knina započele su po naredbi providura konjice Antuna Zena 1687. godine koji je između ostalog napravio most na rijeci Krki kod Skradina, te započeo novačiti stanovništvo.³²³

Konačni pohod na Knin uslijedio je iduće 1688. godine pod zapovjedništvom mletačkog generalnog providura Girolama Cornara (Jerolima Kornara) koji je poveo vojsku od 10000 ljudi prema Kninu. Došavši u Knin 28. kolovoza, Cornaro je svojom konjicom, pješadijom i topništvom stegnuo obruč oko kninske tvrđave sa sjevera, istoka i juga. Nakon što je postavio topove na sjeverni plato brda Spas, odakle su iz blizine mogli gađati kninsku tvrđavu, te nakon petnaest dana borbe, osmanska posada na čelu sa Mehemed-pašom Atlagićem, se predala, čime je nakon 166 godina osmanske vlasti Knin vraćen u kršćanske ruke.³²⁴

5.2. Kninska tvrđava pod mletačkom, francuskom i austrijskom vojnom vlašću (1688. – 1889.)

Vrlo brzo po zauzimanju Knina mletačke vlasti počele su osmišljavati modernizaciju fortifikacijskog sustava kninske tvrđave kako bi ista zadovoljila suvremenim uvjetima ratovanja, što je razumljivo ukoliko se u obzir uzme već više puta spomenut geostrateški položaj Knina, koji je sada ujedno i predstavljao isturenu obrambenu točku mletačkih posjeda u Dalmaciji na budućoj granici sa Osmanskim Carstvom. Tako je već 1688. godine vojni inženjer Orazio Alberghetti, po nalogu generalnog providura Girolama Cornara, izradio nacrt koji u aksonometriji prikazuje Knin sa tvrđavom i okolicom te raspored mletačkih trupa prilikom osvajanja istoga, te je u desnom kutu izradio projekt obnove i modernizacije bastionskog sustava kninske tvrđave.³²⁵

No, od ovog vrlo ambicioznog i, čini se, dobro osmišljenog plana nije ništa ostvareno jer za isto nije bilo mogućnosti, bilo materijalnih, bilo ljudskih resursa, jer je narednih desetak godina Venecija vodila rat sa Osmanskim Carstvom.³²⁶ Iako se glavina ratnih operacija vodila na području Jonskog i Egejskog mora, ratne akcije vodile su se i u Dalmaciji i njezinu zaleđu. Mirovni sporazum između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva konačno je potpisan u Beogradu 7. veljače 1699. godine, te je tom prigodom utvrđeno novo međudržavno razgraničenje nazvano prema tadašnjem mletačkom generalnom providuru Giovanniju Grimaniju – *Linea Grimani*, a ugovorom je Venecija dobila teritorij nazvan Nova stečevina ili *Acquisto nuovo*. Tim mirom

³²³ GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 105-106.

³²⁴ Usporedi i detaljnije vidi: V. KLAIĆ, „Knin za turskog“, str. 261-262; DESNICA, *Istorija kotarskih*, sv. II, str. 242-246; GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica II“, str. 106-110.

³²⁵ BEZIĆ, „Prilozi poznavanju“, str. 141-145.

³²⁶ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 107.

granica između mletačkog i osmanskog teritorija pomaknuta je na liniju Knin – Vrlika – Sinj – Vrgorac – Gabela.³²⁷

Unatoč, ili baš zbog ratnih prilika, mletačke vlasti su odmah po zauzeću kninske tvrđave obnovile oštećene dijelove fortifikacijskog sustava, a pojedine stambene objekte su prenamijenili za vojne potrebe.³²⁸ No, tek nakon potpisanog mira sa Osmanskim Carstvom, tj. nakon 1699. godine, započela je sustavna obnova i modernizacija kninske tvrđave u nekoliko etapa, poglavito stoga što se ta tvrđava tada nalazila svega 6 kilometara od mletačko-osmanske granice koja je bila sjeverno od Knina kod sela Golubić.³²⁹ Obnova je tom prigodom uglavnom dovršena do 1711. godine o čemu svjedoči ne samo natpis nad glavnim ulazom na Korlat (Bandijeru) sa sjevera,³³⁰ nego i nekoliko nacrti danas pohranjenih u Austrijskom državnom arhivu (*Österreichisches Staatsarchiv*, Odjel Ratnog arhiva (*Kriegsarchiv*); zbirka: *Kartensammlung*) u Beču.³³¹ Završne faze (od 1710. godine) na obnovi i modernizaciji izvođene su pod nadzorom glavnog vojnog inženjera Giovannija Battiste Camozzinija.³³² Pri tome treba naglasiti da je u obnovi kninske tvrđave sudjelovao i Igancije Macanović i to na traženje generalnog providura i generala Sparrèa koji ga je za njegov angažman posebno pohvalio, baš kao i inženjer Camozzini.³³³

Obnova i modernizacija kninske tvrđave uglavnom je dovršena pred početak Drugog Morejskog rata (1714. – 1718.). Riječ je o ratu koji su Osmanlije započeli svjesni ranjivosti Mletačke Republike, izmučene teškim i iscrpljujućim Prvim Morejskim ratom (1684. – 1699.), a sa ciljem povrata izgubljenih posjeda na Peloponezu i Dalmaciji. Već 1715. godine bez većeg napora zauzeli su sva strateška mletačka uporišta na Peloponezu i Kreti, što je potaknulo mletačku vladu da sklopi vojni savez sa Habsburškom Monarhijom. Zahvaljujući vojnim uspjesima austrijskog vojskovođe Eugena Savojskog na Balkanu, gdje su Osmanlije morali prebaciti dio svojih postrojbi iz Dalmacije, uspješno je obranjen Sinj, a tijekom 1717. i 1718. godine Mlečani su svoje posjede proširili na Imotski te na dio Hercegovine. Mirovi pregovori potpisani su Požarevcu 1718. godine (Požarevački mir). Venecija je u Dalmaciji stekla Imotski i dio teritorija u dubini zaleđa, te su te mletačke

³²⁷ Usporedi i detaljnije vidi: ČORALIĆ, *U potrazi za mirom*, str. 4.

³²⁸ DESNICA, *Istorija kotarskih*, sv. II, str. 250.

³²⁹ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 108.

³³⁰ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 112.

³³¹ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 111-114.

³³² Joško KOVAČIĆ, „Mjernik i graditelj Giovanni Battista Camozzini“, *Kulturna baština* 24-25 (1994.), str. 86

³³³ O Ignaciju Macanoviću i njegovom krugu više vidi: Cvito FISKOVIĆ, „Ignacije Macanović i njegov krug“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9 (1955.), str. 198-268, ovdje poglavito: 214-216.

stečevine nazvane Najnovije stečevine (*Aquisto nuovissimo*), a granična crta prema osmanskim posjedima *Linea Mocenigo*.³³⁴

U okolici Knina granica sa osmanskim teritorijem pomaknuta je nešto sjevernije, tj. nalazila se 18 kilometara Knina. Naime, na tom prostoru *Linea Mocenigo* išla je od Graba iznad Strmice te dalje hrptom Dinare, tj. riječ je o današnjoj granici između Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine.³³⁵

Po završetku posljednjeg mletačko-osmanskog rata 1718. godine završena su višestoljetna ratna sukobljavanja na prostorima današnje Dalmacije, te do pred kraj 18. stoljeća na ovome prostoru nije bilo značajnijih političkih zbivanja, sve dok taj prostor ponovno nije postao predmetom političkih interesa i međusobnih diplomatskih sukobljavanja dviju svjetskih velesila – Habsburške Monarhije i Ruskoga Carstva.³³⁶

U periodu razmjernog mira tijekom većine 18. stoljeća Knin je bio sjedište krajine na čelu sa providurom, ali i centar sanitarnog „korduna“ prema osmanskoj granici. Štoviše, u to doba Knin je bio jaki vojni i upravni, ali i trgovački centar u karavanskoj razmjeni između Bosne i Zadra. Pred kraj mletačke vlasti, u razdoblju od 1787. do 1789. godine modernizirana je cesta Žuta Lokva – Gospić – Knin – Zadar, što je dovelo do povećanja prometa roba i ljudi, te porasta važnosti Knina kao mjesta trgovanja. S druge strane vojni zapovjednici krajina (*collonnelli delle Craine*) u Kninu su obično bili pojedinci iz domaćih obitelji kao što su Radnić, Ljubavac, Nakić i Sinobad. Štoviše, od osmoga desetljeća 18. stoljeća u Kninu je postojao i javni bilježnik.³³⁷ Cijelo to vrijeme kninska tvrđava se redovito održavala te je u njoj boravila vojna posada koja je, primjerice, 1790. godine brojala 36 ljudi.³³⁸

Mletačka vlast u čitavoj Dalmaciji, pa tako i u Kninskoj krajini završila je 1797. godine nakon što je Napoleon sa svojim trupama ušao u Veneciju dokinuvši tako drevnu Mletačku Republiku. Ubrzo su se za vlast nad Dalmacijom počela nadmetati tri centra političke moći – Beč, Pešta i nova profrancuska mletačka vlada (*Municipalità provvisoria*). Nakon kraćeg bezvlašća, politički su prevladali proaustrijski naklonjeni građani i plemići koji su pozvali cara Franju II. Habsburgovca da pošalje svoje generale iz Like u Dalmaciju. Nakon što je

³³⁴ Usporedi i detaljnije vidi: ČORALIĆ, *U potrazi za mirom*, str. 346.

³³⁵ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 118.

³³⁶ ČORALIĆ, *U potrazi za mirom*, str. 346.

³³⁷ Usporedi i detaljnije vidi: ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 114-115; ČORALIĆ, *U potrazi za mirom*, str. 36, 80, 143, 159-160, 225, 312, 350-351, 355-356.

³³⁸ Ambroz KAPOR, „Četa bombardijera grada Korčule“, *Vesnik Vojnog muzeja Beograd* 11-12 (1966.), str. 128-144.

mirom u Campo Formiju 1797. godine dogovoreno da dotadašnja mletačka Dalmacija treba pripasti Habsburškoj Monarhiji tamo se uputio grof Raimond Thurn kao prvi civilni upravitelj Dalmacije.³³⁹

Tijekom Prve austrijske uprave u Dalmaciji (1797. – 1806.), Knin i tamošnja tvrđava bili su izvan fokusa onodobnih ključnih političkih i ratnih zbivanja, jer su se borbe uglavnom vodile u srednjoj Europi. No, situacija se počela mijenjati nakon poraza austrijskih snaga od Francuza i Požunskog mira potpisanog 1806. godine kojim je Dalmacija predana pod francusku upravu. Francuske trupe ušle su sredinom veljače iste godine iz Like u Dalmaciju, predvođene generalima Gabrielom Molitorom i Jacquesom Lauristonom. Iako je u početku proces predaje vlasti išao manje ili više poprilično mirno, situacija se zakomplicirala nakon što je austrijsko vojno zapovjedništvo, suprotno odredbama Požunskog mira, predalo Boku Kotorsku Rusima.³⁴⁰

Upravo će prisutnost ruske mornarice u Kotoru potaknuti ulazak francuskih trupa u Dubrovnik 1808. godine, ali i povećati stratešku važnost kninske tvrđave u vrijeme francuske uprave koja je trajala do 1813. godine. Naime, smješten na prometnom pravcu koji je povezivao Split sa sjedištem Ilirskih pokrajina u Ljubljani (1809. – 1813.) s sjedne strane, te smješten na granici sa Osmanskim Carstvom, Knin je u tome periodu dobio na važnosti. Stoga ne čudi da su tijekom svoje vlasti Francuzi u određenoj mjeri izveli određene modifikacije na kninskim fortifikacijama, što se prvenstveno odnosi na četiri topovska otvora na jugu Korlata, ali i određene manje intervencije.³⁴¹ Štoviše, vrlo zanimljiv i detalj opis kninske tvrđave u vrijeme francuske vlasti dao je 1811. Lujo Matutinović u svome dijelu „Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori“, te je pri tome dao prijedloge kako osnažiti njenu obrambenu snagu korištenjem okolnih vodotokova. Tako je Matutinović predložio da se dovrši započeti kanal pokraj Knina, koji bi trebao prolaziti kroz okolne močvare od jednog do drugog kraja, potom da se očisti dno rijeke od svih trava koje ondje rastu, ali i da se produbi njeno korito, te na kraju da se i sruši kaskada kod Babodola, tj. da se ostavi slobodan protok voda.³⁴²

Nakon poraza francuske vojske u bitci kod Leipziga 1813. godine, tj. velike pobjede Šeste protufrancuske koalicije, Dalmacija je vraćena pod austrijsku upravu. No to nije teklo jednostavno, pa je upravo kninska tvrđava bila točka otpora francuske vojske. Naime, krajem 1813. godine austrijski general Franjo Severić Tomašić opsjeo je kninsku tvrđavu, te ju je zauzeo. Tada je započelo drugo razdoblje austrijske uprave koje je trajalo do kraja Prvoga svjetskoga rata, tj. do 1918. godine. U početku te druge austrijske uprave kninska

³³⁹ Usporedi i detaljnije vidi: ŠVOGER i TURKALJ, *Temelji moderne Hrvatske*, str. 495-496.

³⁴⁰ Usporedi i detaljnije vidi: ŠVOGER i TURKALJ, *Temelji moderne Hrvatske*, str. 496-497.

³⁴¹ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 116.

³⁴² Lujo MATUTINOVIĆ, *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori* (Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009.), str. 166-170.

tvrđava bila je korištena u vojne svrhe. Štoviše, planovi iz Bečkoga ratnoga arhiva pokazuju kako je gradnja i modifikacija kninske tvrđave nastavljena sve do četvrtoga desetljeća 19. stoljeća. Građevinski zahvati su uglavnom bili motivirani potrebom za što bolji smještaj vojnika i opreme, dok je tvrđava pomalo gubila značenje utvrde za vođenje rata, tj. postajala je prostor za smještaj trupa.³⁴³

Konačno vojno napuštanje kninske tvrđave 1889. godine svakako je potaknula austrijska okupacija Bosne i Hercegovine.³⁴⁴ Naime, u lipnju 1875. godine u Gabeli u Hercegovini, u kraju uglavnom naseljenom Hrvatima, započeo je ustanak protiv osmanske vlasti koji se uskoro proširio prema istočnoj Hercegovini, a u iduća dva mjeseca je zahvatio čitavu Bosnu i Hercegovinu. Nastojeći pomoći ustanicima i sa ciljem ostvarivanja svojih pretenzija na Bosnu i Hercegovinu, godine 1876. Srbija i Crna Gora objavile su rat Osmanskom Carstvu. Ovo je potaknulo vladu u Beču da reagira, pa je 1878. godine austro-ugarska vojska prešla Savu, te nakon dva mjeseca i nekoliko teških bitaka sa osmanskom vojskom, konačno ušla u Sarajevo sredinom kolovoza iste godine, čime je dovršena austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine.³⁴⁵ Činjenica da se granica sa Osmanskim Carstvom pomaknula iz neposredne kninske okolice na daleku rijeku Drinu, dokinula je potrebu držanja vojnog garnizona u Kninu, što je svakako potaknulo spomenutu odluku da vojska napusti kninsku tvrđavu 1889. godine.

Financijsko ravnateljstvo Austrije, pod čijom se upravom nalazila kninska tvrđava nakon odlaska vojske, odlučilo je 1894. godine prodati tvrđavu na javnoj dražbi. Kako bi spriječio grupu trgovaca u namjeri da kupe tvrđavu te je poruše i materijal prodaju kao građevinski, fra Lujo Marun je kninsku tvrđavu kupio u ime Kninskoga starinarskog društva za 8600 kruna.³⁴⁶

³⁴³ Usporedi i detaljnije vidi: ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 116-117.

³⁴⁴ ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske“, str. 117.

³⁴⁵ Usporedi i detaljnije vidi: GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, str. 196-197.

³⁴⁶ PAIĆ, *Knin. Hrvatski kraljevski grad*, str. 79.

6. Zaključna razmatranja

Ukoliko se u zaključku ponovno promotri povijesni razvoj kninske tvrđave smještene na brdu Spas, tj. pojedine faze njezina razvoja, te ako se iste razmotre u kontekstu povijesnih mijena, može se kazati kako je riječ o vrlo dinamičnoj prošlosti, te da se na toj lokaciji mogu pratiti prošlost od eneolitika, preko antike, srednjovjekovlja i novovjekovlja, sve do današnjih dana. Ovo je svakako potaknuto lokacijom brda Spas sa svojim razmjerno visokim i strmim vrhovima, a opet dostatne površine za formiranje različitih naseobinskih struktura, ali i izuzetan geostrateški, tj. prometni položaj Knina na razmeđu komunikacijskih pravaca između istočne jadranske obale i njezinog zaleđa, te dalje prema unutrašnjosti Balkanskog poluotoka i Panonskoj nizini.

Stoga ne čudi što je na najsjevernijem platou brda Spas još u antici, a vrlo vjerojatno i ranije, stajalo naselje – vrlo vjerojatno antička Ninija. S druge strane, već po doseljenju Slavena, tj. predaka današnjih Hrvata na ove prostore, isti su prepoznali strateške prednosti brda Spas, te su na istome mjestu formirali utvrđenje kojemu je svrha bila ne samo zaštita stanovništva šireg kninskog prostora, već očito prometnih pravaca koji su vodili prema i od Knina. Stoga ne čudi što su, prema prvim sačuvanim povijesnim izvorima, i to poglavito epigrafičkim spomenicima, već tijekom 9. stoljeća hrvatski ranosrednjovjekovni vladari prepoznali važnost kninskog područja te ga inkorporirali u prostor svoje vlasti. Vrlo vjerojatno već tada, a svakako do prvih spomena u sačuvanim pisanim povijesnim izvorima u 10. stoljeću, na brdu Spas se nalazila utvrda koje ja bila sjedište kninskog župana, tj. sjedište sudske, fiskalne i vojne vlasti toga prostora. Pri tome treba napomenuti kako se ranosrednjovjekovno kninsko utvrđenje na brdu Spas nije smjestilo na mikro-lokaciji ranijeg antičkog naselja na najsjevernijem platou, nego nešto južnije na lokaciji današnjeg Gornjega grada kninske tvrđave, mikro-lokaciji koja je očito nudila bolje uvjete razvoja ranosrednjovjekovnih utvrđenja. Ipak, potrebno je naglasiti da odgovor na pitanje zašto je tome tako, još uvijek treba pronaći uzimajući pri tome u obzir sve geomorfološke osobitosti te mikro-lokacije.

Sukladno sa širenjem vlasti ranosrednjovjekovnog hrvatskog vladara u sve dublje zaleđe dalmatinskih obalnih komuna, tijekom 11. stoljeća raste vlast Knina, tj. utvrđenja na brdu Spas. Vrhunac toga procesa svakako je doba vlasti hrvatsko-dalmatinskog kralja Zvonimira koji je upravo u Kninu imao svoje najvažnije sjedište, tj. može se kazati kako je Tin u to doba postao kraljevski grad, o čemu ne svjedoče samo sačuvani pisani izvori poglavito diplomatske naravi, već i sve veći broj kamenih ulomaka pronađenih na kninskom području. Štoviše, upravo će Knin i tamošnja tvrđava biti posljednja točka okupljanja političke snage oko kralja

Petra koja je jedina predstavljala određenu opoziciju, tj. prepreku širenja vlasti ugarskih kraljeva iz dinastije Arpadovića, i to poglavito kralja Ladislava.

Razdoblje razvijenog srednjega vijeka svojevrsno je vrijeme obnove političke važnosti Knina i kninske tvrđave, ali i doba konačnog formiranja kninske aglomeracije. Naime, vrlo vjerojatno još od sredine 13., a svakako od početka 14. stoljeća kninsko utvrđenje, tj. tvrdi grad Tin postao je sjedište hrvatsko-dalmatinskih (primorskih) banova, tj. političko sjedište Hrvatskog kraljevstva, te će to ostati do izmaka srednjega vijeka tj. do konačnog osmanskog osvajanja Knina 1522. godine. S druge strane, iako iz razmjerno malobrojnih sačuvanih pisanih izvora koji bi o tome svjedočili, očito je da tijekom razvijenog srednjega vijeka na brdu Spas nastaje i druga utvrda – srednjovjekovni *castrum* Lab – te se u to doba očituje određena administrativna dvojnost u pogledu vlasništva i upravno-administrativnih funkcija koje su se ispoljavale u *castrumu* Tinu naspram *castruma* Laba. Nadalje, pisani i arheološki izvori svjedoče kako se na obroncima brda Spas prema toku rijeke Krke formiralo značajno podgrađe (*suburbium*) sa brojnim sakralnim objektima i vrlo značajnim trgom (*forum*), te da je ono bilo opasanom vrlo vjerojatno drvenim palisadama. Štoviše, pisani izvori nude mogućnost postojanja i drugog podgrađa, tj. mogućnost da su kašteli Tin i Lab imali svaki svoje podgrađe.

Druga polovica 15. stoljeća, tj. posebice zadnja desetljeća 15. i prva desetljeća 16. stoljeća, doba su osmanske ugroze i transformacije kninske urbane aglomeracije iz važnog pravnog i trgovačkog središta, u ključnu obrambenu točku južne Hrvatske i Dalmacije. Pisani izvori ukazuju na mogućnost da je već početkom 16. stoljeća došlo do određene značajnije dogradnje kninske tvrđave, ali i utvrđivanja tamošnjeg podgrađa i to poglavito uređivanjima vodotoka rijeke Krke i okolnih potoka sa ciljem poboljšanja obrambenih mogućnosti.

Tijekom osmanske vlasti u Kninu (1522. – 1688.) tamošnja tvrđava je ostala strateški važna vojna točka, koja je bila ishodište osmanskih provala ne samo na prostor mletačke Dalmacije, već i na prostore habsburške Hrvatske. No, vremenom raste važnost kninske tvrđave u upravnom i administrativnom sustavu Osmanskoga Carstva, pa je ista bila sjedište osmanske nahije, tj. Knin je bio osmanska kasaba, urbano naselje trećega stupnja. S druge strane, unatoč određenim radovima sa ciljem modernizacije kninske tvrđave što su ih tijekom svoje uprave poduzimale osmanske vlasti, i to poglavito sredinom 17. stoljeća, može se kazati da se sustav kninskih fortifikacija iz osmanskog vremena nije znatno razlikovao od stanja iz srednjeg vijeka, tj. i dalje su ključne obrambene točke bile utvrde Tin i Lab, te nova „turska kula“, kao i podgrađe zaštićeno obrambenim zidom.

Tek nakon oslobođenja Knina 1688. godine, i to poglavito nakon završetka Morejskog rata (1684. – 1699.), započeli su sustavni radovi sa ciljem transformacije kninske utvrde u suvremenu baroknu bastionsku tvrđavu. U najvećoj mjeri isti su završeni do sredine drugoga desetljeća 18. stoljeća kada je kninska tvrđava dobila svoje konture i ključne arhitektonske elemente koji su i danas vidljivi. U strategijama mletačkih vlasti kninska tvrđava zauzimala je vrlo važno mjesto kao ključno utvrđenje za obranu svojih posjeda u Dalmaciji, a koja je bila smještena u neposrednoj blizini granice sa Osmanskim Carstvom. Tijekom 18. stoljeća tvrđava je redovito održavana i određenim elementima modernizirana, a na važnosti je dobila ponovno tijekom francuske uprave u Dalmaciji (1806. – 1813.), te su francuske vojne vlasti čak poduzele određene radnje sa ciljem dodatne modernizacije tamošnjeg fortifikacijskog sustava.

Iako su nakon ponovnog preuzimanja uprave nad Dalmacijom 1813. godine tijekom prvih nekoliko desetljeća 19. stoljeća austrijske vojne vlasti radile određene preinake na kninskoj tvrđavi, one su uglavnom bile motivirane potrebom za što bolji smještaj vojnika i opreme. Naime, vremenom je tvrđava pomalo gubila značenje utvrde za vođenje rata, tj. postajala je prostor za smještaj trupa, da bi pomicanjem granice sa Osmanskim Carstvom na rijeku Drinu nakon ustanka u Bosni i Hercegovini protiv osmanske vlasti, tj. odredbama Berlinskog kongresa 1878. godine, kninska tvrđava izgubila svoju stratešku važnost pograničnog utvrđenja, te su stoga uskoro austrijske vojne vlasti kninsku tvrđavu predale civilnoj upravi, da bi ju 1894. godine fra Lujo Marun kupio u ime Kninskoga starinarskog društva.

U svakom slučaju, u zaključku se može kazati kako se brojne povijesne mijene što su se dogodile tijekom višestoljetne povijesti tvrdoga grada Knina u određenoj mjeri zrcale i na danas vidljivim njegovim ostacima. Riječ je o vrlo vrijednom i razmjerno dobro očuvanom uglavnom baroknom fortifikacijskom sustavu iz razdoblja početka 18. stoljeća, koji zbog svoje bogate prošlosti i izuzetne arhitektonske vrijednosti, ali i simboličke važnosti tijekom Domovinskoga rata, tj. tijekom vojno-redarstvene operacije „Oluja 95“, zavrđuje svu moguću pažnju s ciljem njegova očuvanja za buduće naraštaje, ali potencijalnog temelja za daljnji gospodarski zamah kninskoga kraja.

7. Popis izvora i literature

Kratice

- CD - *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*
- CDCF - *Codex diplomaticus Comitum de Frangepanibus. A Frangepán család oklevéltára*
- HSS - *Hrvatski saborski spisi*

7.1. Izvori

- Ivan BOJNIČIĆ, „Izvjешća o kretanjama turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XVI. vijeka“; *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 16 (1914.), str. 60-102.
- Evlija ČELEBIJA, *Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama* (Sarajevo: Svjetlost, 1954.).
- Vedrana DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.).
- Boško DESNICA (ur.), *Istorija kotarskih uskoka 1646-1684*, sv. I i II (Beograd: Naučna knjiga, 1950. i 1951.).
- Karlo HORVAT, „Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia. Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu* 21 (1909.), str. 1-104, 313-424, 505-518.
- Nada KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.).
- Martinus Gregorius KOVACHICH (ur.), *Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum*, sv. 2 (Budaë: typis ac sumptibus Typographiae Regiae Universitatis Pestanae, 1800.).
- Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI (ur.), *Regesta documentorum Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII* (Zagreb: Typis officinae Societatis typographicae, 1896.).
- Emilij LASZOWSKI (ur.), *Habsburški spomenici*, sv. 1 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1914.).
- Radoslav LOPAŠIĆ, „Spomenici Tržačkih Frankopana“, *Starine JAZU* 25 (1892.), str. 201-332.

-
- Šime LJUBIĆ (ur.), *Listine o odnosajih između južnog Slavenstva i Mletačke republike. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, sv. 1, 2 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1868., 1870.).
 - Viktor NOVAK i Petar SKOK, *Supetarski kartular* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1952.).
 - Lujo MATUTINOVIĆ, *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori* (Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2009.)
 - Olga PERIĆ (ur.), *Toma Arhiđakon: Historia Salonitana – povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* (Split: Književni krug, 2003.).
 - Franjo RAČKI (ur.), *Documenta historiae Croaticae periodum anitquam illustrantia* (Zagreb: Južnoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1877.).
 - Franjo RAČKI, „Opis bosanskog pašalika iz XVII veka“, *Starine JAZU* 14 (1882.), str. 175-190.
 - Franjo RAČKI, „Izvori za jugoslavensku povijest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526-1533“, *Starine JAZU* 21 (1889.), str. 133-183.
 - Johann Georg von SCHWANDNER (ur.), *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini*, sv. III (Vindobonae : Impensis Ioannis Pauli Kraus, 1748.).
 - Marino SANUDO, „Rapporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali brani tratti dei idarj manoscritti di Marino Sanudo“, *Akhiv za poviestnicu jugolavenski* 5 (1859.), str. 1-100.
 - Marino SANUDO, „Rapporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali brani tratti dei idarj manoscritti di Marino Sanudo (continuazione) 1501-1517“, *Akhiv za poviestnicu jugolavenski* 6 (1863.) str. 161-476.
 - Tade SMIČIKLAS (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 2, 8, 9 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904., 1910., 1911.).
 - Jakov STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 1 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1967.).
 - Ferdo ŠIŠIĆ (ur.), *Hrvatski saborski spisi*, sv. 1 (Zagreb: Knjižara Dioničke tiskare, 1912.).
 - Ferdo ŠIŠIĆ, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496) s „dodatkom“ (1491-1498)“, *Starine* 38 (1937.), str. 1-181.

-
- Lajos THALLÓCZY i Samu BARABÁS (ur.), *Codex diplomaticus Comitum de Frangepanibus. A Frangepán család oklevéltára*, sv. 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910.).
 - Lajos THALLÓCZY i Antal HODINKA (ur.), *Monumenta Hungariae historica. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1903.).
 - Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, sv. 2 (Roma: Typis Vaticanis, 1860.).
 - Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, sv. 2 (Roma: Typis Vaticanis, 1863.).
 - Augustino THEINER (ur.), *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia. A Clemente VII: usque ad Pium VII. (1524-1800)*, sv. 2 (Zagrabiae: Ex officina Societatis Typographicae, 1872.).
 - Mirko ZJAIĆ, „Spisi šibenskog notara Slavogosta“, *Starine JAZU* 44 (1952.), str. 201-274.

7.2. Literatura

- Mladen ANČIĆ, „Knin u razvijenom i srednjem vijeku“, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 38 (1996.), str. 53-95.
- Mladen ANČIĆ, „Od zemlje do kraljevstva: Mjesto Bosne u strukturi Archiregnuma“, *Hercegovina* 1 (2015.), str. 9-88.
- Stjepan ANTOLJAK, „Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I. za hrvatsku povijest X. stoljeća“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 10 (1971.-1972.), str. 41-116.
- Stjepan ANTOLJAK, „Knin u doba hrvatskih narodnih vladara“, *Kninski zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 1993.), str. 51-67.
- Miho BARADA, „Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50 (1928.-1929.), str. 157-199.
- Josip BARBARIĆ, „Kninski biskupi i njihova biskupija (o. 1050 – 1490) u svjetlu novijih arhivskih istraživanja, *Kninski zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 1993.), str. 68-95.
- Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (Zagreb: Pravni fakultet Zagreb, 1985.).
- Bosiljka BEZIĆ, „Prilozi poznavanju kninske tvrđave“, *Prilozi za povijest umjetnosti Dalmacije* (Fiskovićev zbornik 2) 22 (1980.), str. 137-150.
- Ante BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu* (Zagreb-Sarajevo : Hrvatski institut za povijest i Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013.).
- Ivan BOJNIČIĆ, „Jakov Bribirski od plemena Šubić“, *Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavensko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 1 (1898.), str. 85-96.
- Mile BOGOVIĆ, *Modruška ili Krbavska biskupija: Povodom 500. obljetnice prijenosa biskupijskog središta iz Krbave u Modruš (1460. – 2010.)* (Gospić: Gospićko-senjska biskupija, 2010.).
- Ivo BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.).
- Neven BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.).
- Frane BULIĆ, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini* (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije L. Hartmana, 1883.).

-
- Werner BUTTLER, „Bergwälle in Norddalmatien“, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission XXI*, (Frankfurt an der Mein, 1932.).
 - Lovorka ČORALIĆ, *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama* (Zagreb: AGM, 1997.).
 - Lovorka ČORALIĆ (ur.), *U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 2013.).
 - Vedrana DELONGA, Nikola JAKŠIĆ i Miljenko JURKOVIĆ, *Arhitektura, skulptora i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj* (Split: Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.).
 - Pál ENGEL, *The Realm of St Stephen* (London - New York: I. B. Tauris, 2001.).
 - Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, sv. IV. (Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1769.).
 - Cvito FISKOVIĆ, „Ignacije Macanović i njegov krug“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9 (1955.), str. 198-268
 - Alberto FORTIS, *Viaggio in Dalmazia*, sv. I (Venezia: presso Alvise Milocco, all'Apolline, 1774.).
 - Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek* (Zagreb: Novi Liber, 1995.).
 - Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest* (Zagreb: Novi Liber, 2003.).
 - Stjepan GUNJAČA, „Prinosi istraživanju kninske tvrđave“, *Napredak. Hrvatski narodni kalendar. 1937. Godina dvadeset i sedma* (Sarajevo: HKD „Napredak“, 1936.), str. 137-141.
 - Stjepan GUNJAČA, „O položaju kninske katedrale“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 1 (1949.), str. 38-86.
 - Stipe GUNJAČA, „Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina“, *Rad JAZU* 288 (1952.), str. 205-369.
 - Stipe GUNJAČA, „Tiniensia archaeologica-historica-topographica II“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 7 (1960.), str. 7-142.
 - Stjepan GUNJAČA, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, sv. 4 (Zagreb: Školska knjiga, 1978.).
 - Nikola JAKŠIĆ, „Iz srednjovjekovne topografije Knina“, *Radovi (Filozofski fakultetu Zadru Sveučilišta u Splitu. Razdio za povijesne znanosti)* 20 (1980./1981.), str. 43-53.
 - Nikola JAKŠIĆ, „O katedralama hrvatske i kninske biskupije“, *Radovi (Filozofski fakultetu Zadru Sveučilišta u Splitu. Razdio za povijesne znanosti)* 20 (1980./1981.), str. 115-133.
 - Nikola JAKŠIĆ, „Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina“, *Izdanja HAD-a* 15 (1990.), str. 122-130.

-
- Nikola JAKŠIĆ, *Knin. Hrvatska srednjovjekovna prijestolnica* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.).
 - Dušan JELOVINA, „Spas – Knin starohrvatsko naselje“, *Arheološki pregled* 21 (1980.), str. 171-181.
 - Dušan JELOVINA, „Starohrvatska nekropola na brdu Spas kod Knina“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 19 (1989.), str. 121-241.
 - Korelija JURIN STARČEVIĆ, „Osmanski Knin (1522.-1688.)“, *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja* (Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske - Galerija Klovićevi dvori, 2007.), str. 649-659.
 - Ivan JURKOVIĆ, „Knez Bernardin i njegovo doba“, *Oratio pro Croatia. Govor za Hrvatsku* (Modruš: Katedra Čakavskog sabora Modruše, 2010.).
 - Ambroz KAPOR, „Četa bombardijera grada Korčule“, *Vesnik Vojnog muzeja Beograd* 11-12 (1966.), str. 128-144.
 - Damir KARBIĆ, *The Šubići of Bribir. A Case Study of a Croatian Medieval Knidred*, neobjavljena doktorska disertacija (Budimpešta: Central European University, 2000.)
 - Lovre KATIĆ, „Ban Emerik otimlje dobra kninske biskupije (1368)“, *Croatia sacra* 3 (1932.), str. 1-12.
 - Hrvoje KEKEZ, „Bernardin Frankapan i Krbavska bitka: Je li spasio sebe i malobrojne ili je pobjegao iz boja?“, *Modruški zbornik* 3 (2009.), str. 65-101.
 - Hrvoje KEKEZ, „Lička županija i Kasezi u srednjem vijeku“, *Gospić: Grad, ljudi, identitet*, Zagreb-Gospić, 2013., str. 95-114.
 - Hrvoje KEKEZ, *Pod znamenjem propetoga lava. Povijest knezova Babonića do kraja 14. stoljeća* (Hrvatski institut za povijest, 2016.).
 - Nada KLAIĆ, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* (Zagreb: Školska knjiga, 1976.).
 - Nada KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku* (Zagreb: Globus, 1990.).
 - Vjekoslav KLAIĆ, *Birbirski knezovi od plemena Šubić do 1347.* (Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1897.).
 - Vjekoslav KLAIĆ, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća* sv. 2 (Zagreb: Tisak i naklada L. Hartmana, 1900.).
 - Vjekoslav KLAIĆ, „Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, nova serija 7 (1904.), str. 1-31.
 - Vjekoslav KLAIĆ, „Knin za turskog vladanja (1522-1688)“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 15/1 (1928.), str. 257-262.

-
- Joško KOVAČIĆ, „Mjernik i graditelj Giovanni Battista Camozzini“, *Kulturna baština* 24-25 (1994.), str. 85-102.
 - Milan KRUHEK, „Sraz kršćanstva i islama na Krbavskom polju 9. rujna 1493.“, *Riječki teološki časopis* 1/2 (1993), str. 243-248.
 - Milan KRUHEK, „Topografija krbavske spomeničke baštine“, *Krbavska bitka i njezine posljedice* (Zagreb: Hrvatska matica iseljenika – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997.), str. 99-129.
 - Krešimir KUŽIĆ, *Hrvati i križari* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.).
 - Krešimir KUŽIĆ, „Bitka Hrvata – bitka na Krbavskom polju 1493. – strategija, taktika, psihologija“, *Historijski zbornik* 67/1 (2014.), str. 11-63.
 - Radoslav LOPAŠIĆ, *Bihać i bihaćka krajina* (Zagreb: Matica hrvatska, 1890.).
 - Dubravko LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2006.).
 - Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL i Vladimir SOKOL, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira* (Zagreb : Hrvatski studiji Sveučilišta, 2005.).
 - Luigi MASCHEK, *Manuale del regno di Dalmazia*, sv. III (Zara: Fratelli Battara, 1873.).
 - Ive MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo* (Zagreb: Golden marketing, 1998.), str. 57-59.
 - Anđelko MIJATOVIĆ, *Bitka na Krbavskom polju 1493. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 2005.).
 - Dražen NEMET, „Smrt kralja Zvonimira - problem, izvori i tumačenja“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 38/1 (2006.), str. 73-92.
 - Zrinka NIKOLIĆ JAKUS (ur.), *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (Zagreb: Matica hrvatska, 2015.).
 - Paško PAIĆ, *Knin. Hrvatski kraljevski grad (povijest – kninska tvrđava – kninska varoš – kulturno-povijesni spomenici)* (Šibenik: Poglavarstvo grada Knina – Matica hrvatska Knin, 1998.).
 - Krešimir REGAN, „Gornji grad kninske tvrđave“, *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.), str. 463-495.
 - Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna geografija rijeke Krke – kartografska svjedočanstva* (Šibenik: Javna ustanova Nacionalni park Krka), 2007.
 - Franjo SMILJANIĆ, „Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina“, *Radovi (Filozofski fakultetu Zadru Sveučilišta u Splitu. Razdio za povijesne znanosti)* 24 (1984./1985.), str. 119-132.

-
- Vladimir SOKOL, „Petar Svačić i mjesto njegove pogibije“, *Miljevci* (2008.), str. 105-116.
 - Josip Ante SOLDO, „Crkveni život na proširenom području Šibenske biskupije nakon uzmaca Osmanlija“, *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998. Šibenik, 22. do 26. lipnja 1998.* (Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, 2001.), str. 319-350.
 - Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb: Školska knjiga, 1925.).
 - Ferdo ŠIŠIĆ, „O srednjovječnom hrvatskom gradu Labu“, *Bulićev zbornik. Naučni prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja* (Zagreb-Split: Zaklada tiskare Narodnih novina, 1925.), str. 557-585.
 - Marko ŠUNJIĆ, *Dalmacija u XV. stoljeću* (Sarajevo: Svjetlost, 1967.).
 - Vlasta ŠVOGER i Jasna TURKALJ (ur.), *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću* (Zagreb: Matica hrvatska, 2016.).
 - Ljudevit THALLÓCZY, „Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18 (1906.), str. 401-414.
 - Lajos THALLÓCZY, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527* (Zagreb; Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljska vlada, 1916.).
 - Szabolc de VAJAY, „Das ‘Archiregnum Hungaricum’ und seine Wapensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters“, *Überlieferung und Auftrag. Festschrift für Michael de Ferdinandy* (Wiesbaden: Guido Pressler, 1972.), str. 647-667.
 - Zdenko VINSKI, „Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje“, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 19 (1991.), str. str. 5-73.
 - Marin ZANINOVIĆ, „Kninsko područje u antici“, *Arheološki radovi i rasprave* 7 (1974.), str. 301-319.
 - Marin ZANINOVIĆ, „Od Ninije do Promone“, *Izdanja HAD-a* (Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini) 15 (1990.), str. 33-40.
 - Petar ŽIVKOVIĆ, „Oblikovanje kninske tvrđave i grada do godine 1918.“, *Kninski zbornik* (Zagreb: Matica hrvatska, 1993.), str. 96-123.

8. Arhivska istraživanja slikovnih prikaza kninske tvrđave u ranom novom i novom vijeku

Arhivska istraživanja slikovnih prikaza (prikazi na kartama, planovima, tlocrtima i vedutama) obuhvatila su slijedeće arhivske i knjižnične ustanove (fodnovi i zbirke) u Hrvatskoj i inozemstvu:

- Hrvatski državni arhiv, Zagreb
 - fond: Zbirka planova
 - fond: Grafička zbirka
 - fond: Zbirka fotografija
- Sveučilišna i nacionalna knjižnica, Zagreb
 - fond: Zbirka zemljovida i atlasa
 - fond: Zbirka rijetkosti
- Državni arhiv u Zadru, Zadar
 - fond: Mletački katastar. Mape Dalmacije, Zbirka obitelji Kurir (1701. – 1800.)
 - fond: Mletački katastar. Katastarske knjige (1597. – 1797.)
 - fond: Mletački katastar. Mape „Grimani“ (1756. – 1797.)
 - fond: Mletački katastar. Skice katastarskih mapa područja Zadra, Knina i Imotskog (1597. – 1797.)
 - fond: Kartografska zbirka, (1620.-1945.)
 - fond: Zbirka fotografija (1855. – 2000.)
 - fond: Grafička zbirka (16. st. – 20. st.)
 - fond: Mletački Dragoman (16. st. – 1797.)
- Austrijska nacionalna knjižnica (*Österreichische Nationalbibliothek*), Beč, Austrija
 - zbirka: Sammlung von Handschriften und alten Drucken
 - zbirka: Bildarchiv und Grafiksammlung
 - zbirka: Kartensammlung und Globenmuseum
- Austrijski državni arhiv (*Österreichisches Staatsarchiv*), Beč, Austrija
 - Odjel Ratnog arhiva (*Kriegsarchiv*); zbirka: Kartensammlung
- Mađarski vojnopovijesni muzej (*Hadtörténeti Intézet és Múzeum*), Budimpešta, Mađarska

- Nacionalna knjižnica Széchény (*Országos Széchenyi Könyvtár*), Budimpešta, Mađarska
 - zbirka: Zbirka karata (*Térképtár*)
- Mađarski nacionalni arhiv (*Magyar Nemzeti Levéltár*), Budimpešta, Mađarska
 - zbirka: Collection of Maps (17th–20th century)
- Državni arhiv u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*), Venecija, Italija
 - zbirka: Miscellanea mappe, sec. XV - sec. XX
- Nacionalna knjižnica Marciana (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Venecija, Italija
 - zbirka: Manoscritti Italiani
- Knjižnica Muzeja Correr (*Biblioteca del Museo Correr*), Venecija, Italija
 - zbirka: Cartografia
- Sveučilišna knjižnica u Bologni (*Biblioteca Universitaria di Bologna*), Bologna, Italija
 - zbirka: Luigi Marsili

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 1 – najstariji prikaz kninske tvrđave

- vrijeme: oko 1530.
- naslov: Tvto el Cotado di Zara e Sebenicho
- autor: Matteo Pagano
- Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, Hrvatska; zbirka: Zbirka zemljovida i atlasa; sig: 000856569 (ZN-Z-XVI-PAG-1530)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj:

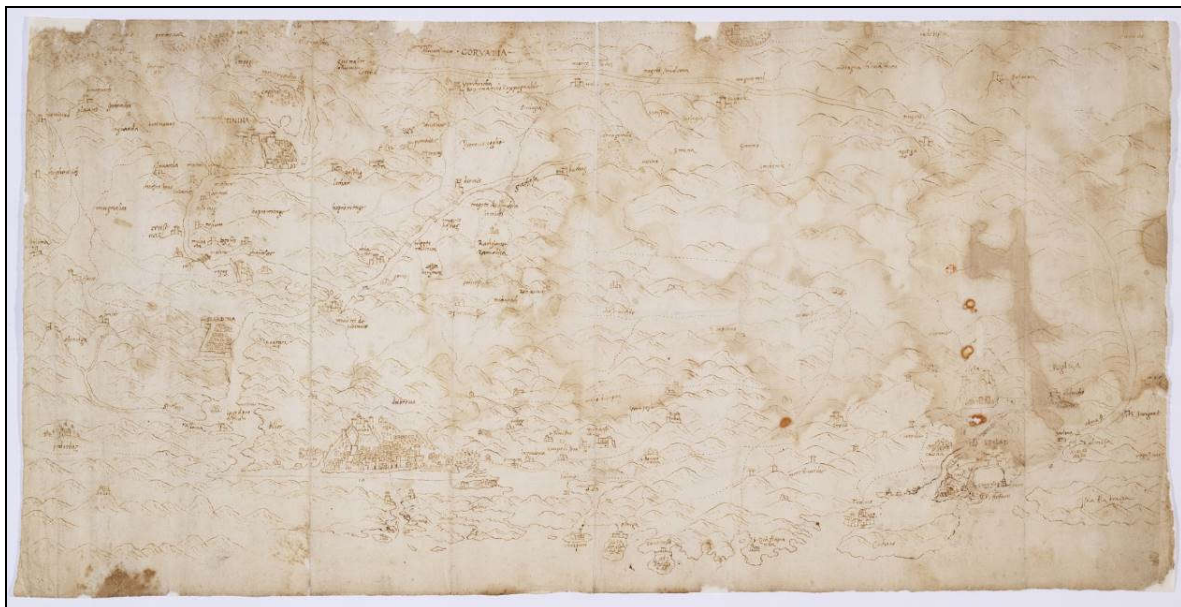

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 2 – crtež kninske tvrđave na karti istočne jadranske obale

- vrijeme: sredina 16. stoljeća
- naslov: nema
- autor: nepoznat
- Državni arhiv u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*), Venecija, Italija; zbirka: *Miscellanea mappe*; sig: 0000011

detalj:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 3 – Knin na krati mletačko-osmanske bojišnice tijekom Ciparskog rata

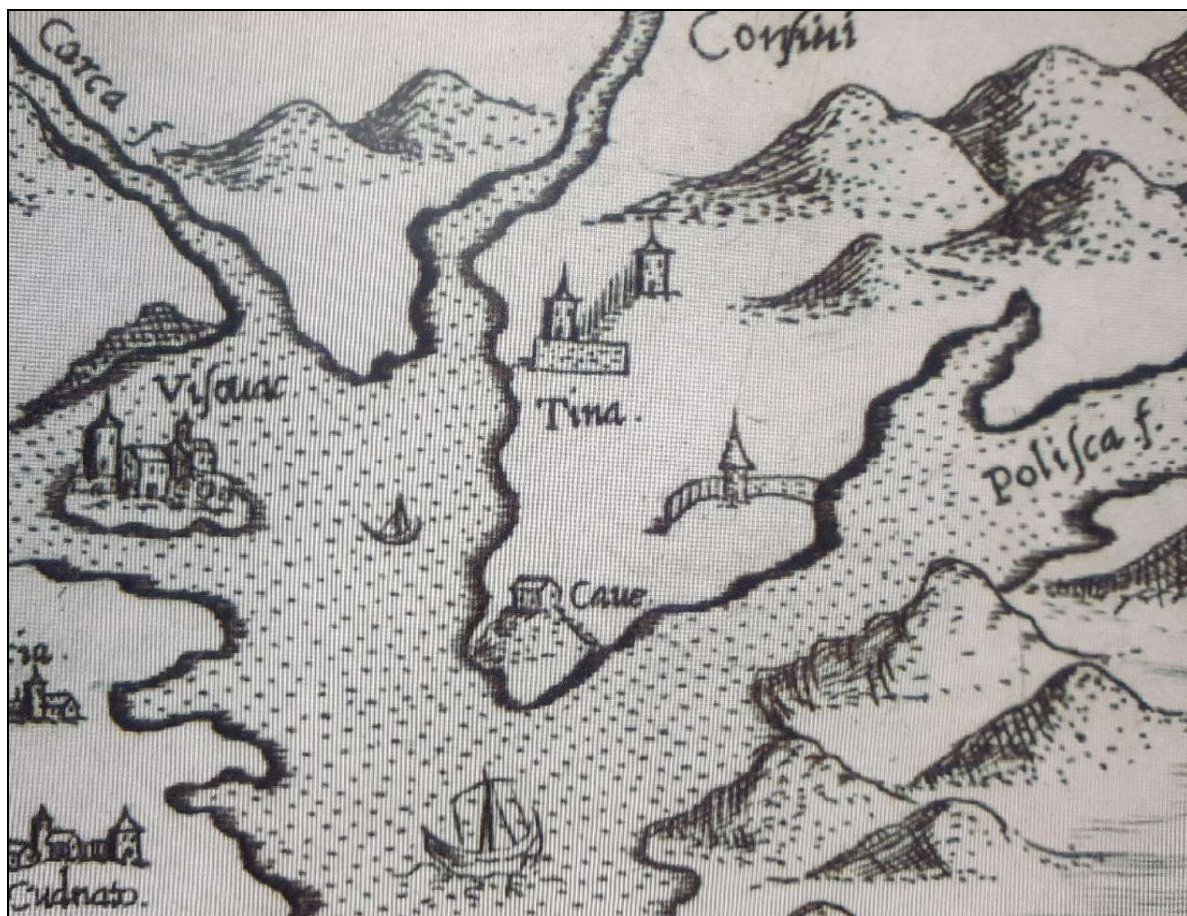
- vrijeme: 1571.
- naslov: Isole famose porti, fortezze, e terre marittime sotooposte della serenissima Signoria di Venetia, ad altri Principi Christiani, et al signor Turco, nuoamette poste in lucde
- autor: Martin Rota Kolunić
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: D.XIV.40, tav. 8

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

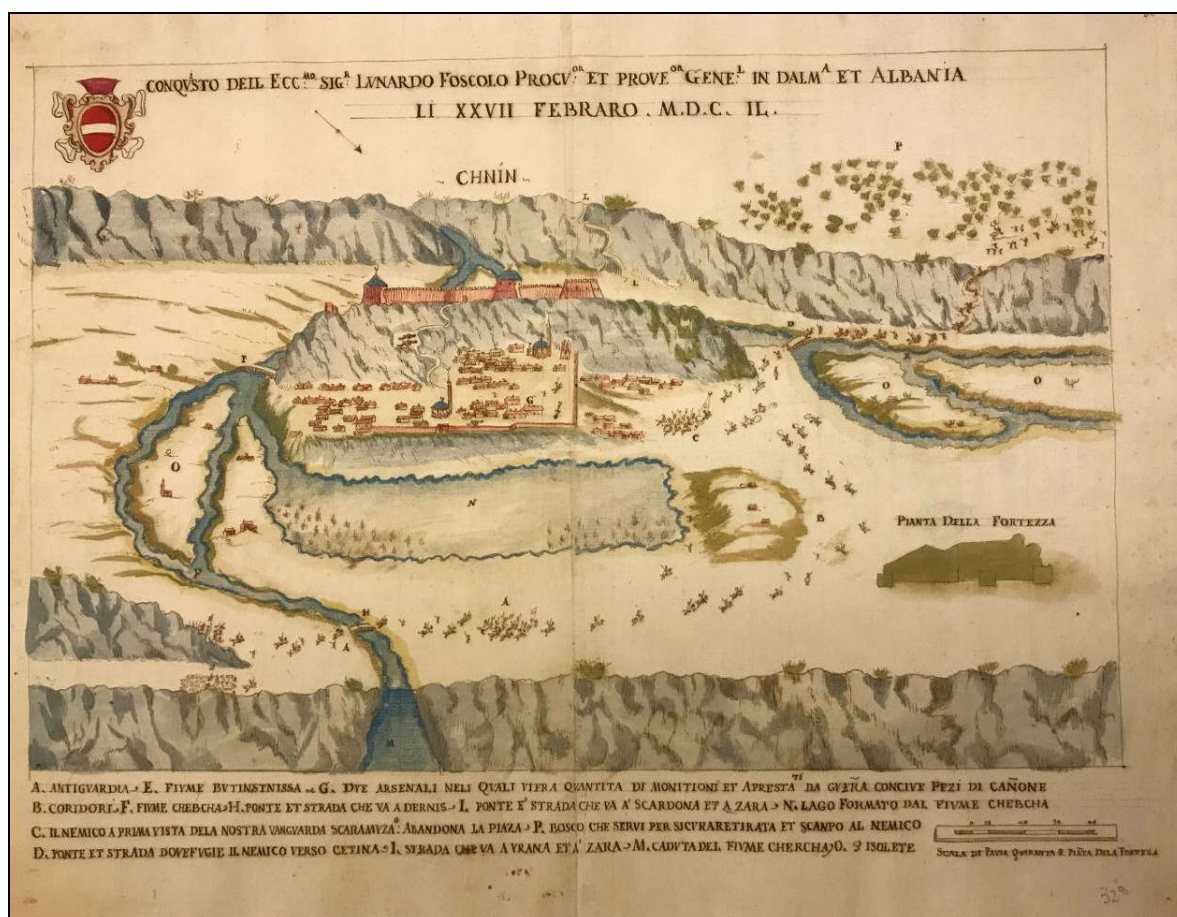
detalj:

prilog 4 – Pohod mletačkog providura Foscola na Knin 1648. godine

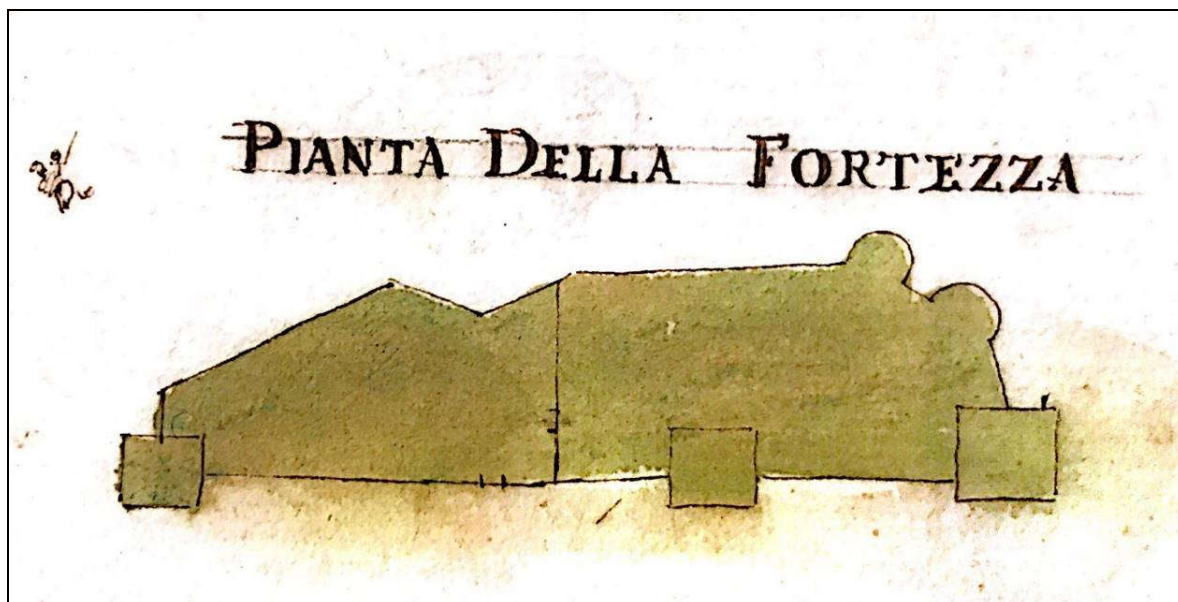
- vrijeme: oko 1648.
- naslov: Carte topografiche, piante di citta' e fortezze, disegni di battaglie della guerra di Candia (1645-1669); Conquisto dell' Eccmo Sigr. Lvnardo Foscolo Procvor. et Proveror genel. in Dalma et Albania Li XXVII Febraro MDCIL
- autor: nepoznat
- Nacionalna knjižnica Marciana (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Venecija, Italija; zbirka: Manoscritti Italiani; sig: MS. IT. VIII. 200 (10050), tav. 30

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

prilog 5 – Pohod Mlečana na Knin 1654. godine

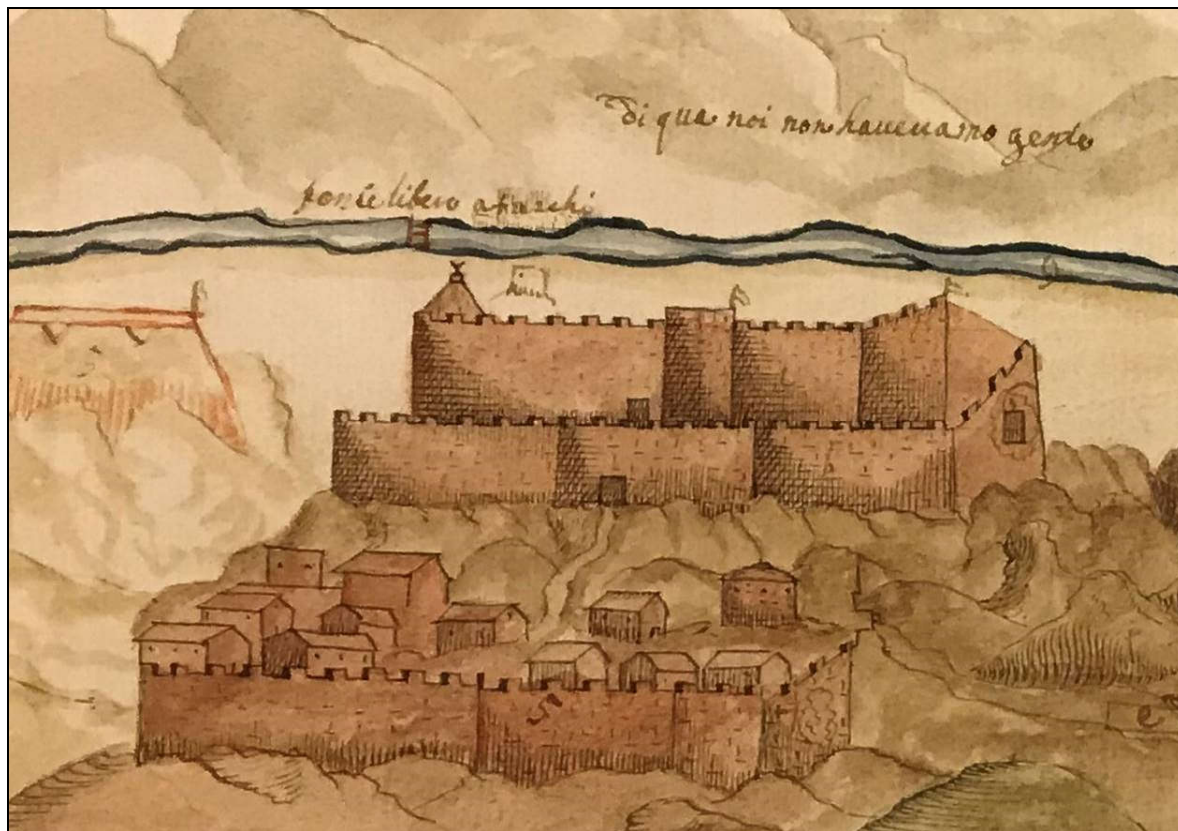
- vrijeme: 1654.
- naslov: Carte topografiche, piante di citta' e fortezze, disegni di battaglie della guerra di Candia (1645-1669); Rotta dei veneziani a Knin nel 1654
- autor: nepoznat
- Nacionalna knjižnica Marciana (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Venecija, Italija; zbirka: Manoscritti Italiani; sig: MS. IT. VII. 200 (10050), tav. 58

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

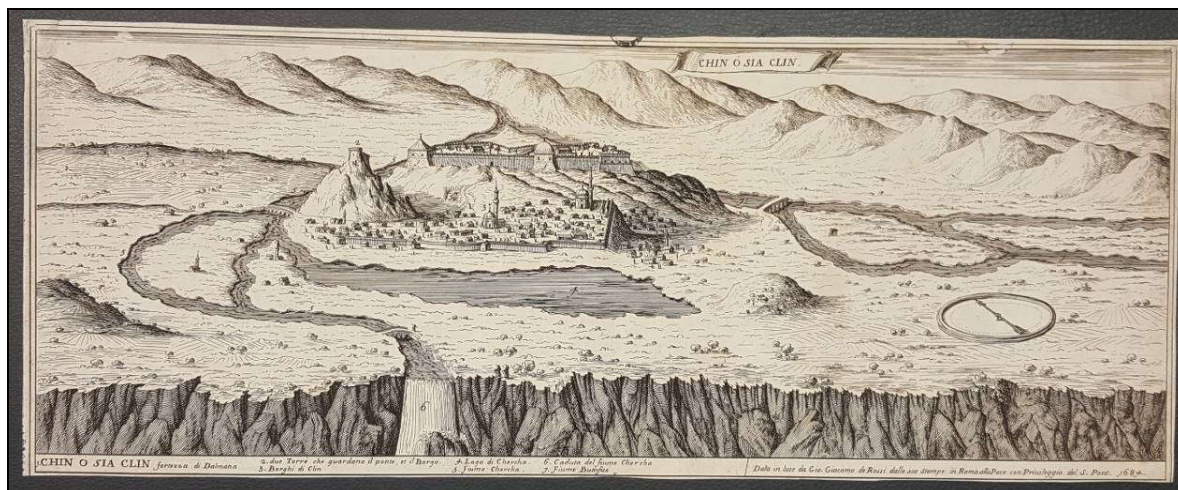

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 6 – crtež kninske tvrđave

- vrijeme: 1684.
- naslov: Chin ò Sia Clin fortezza di Dalmatia
- autor: Giacomo Cantelli da Vignola
- Austrijska nacionalna knjižnica (*Österreichische Nationalbibliothek*), Beč, Austrija; zbirka: Kartensammlung und Globenmuseum; sig: Vues III 08686
- jedan primjerak se čuva i u: Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Grafička zbirka; sig: 1457

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

CHIN O SIA CLIN *fortezza di Dalmatia* 2. due Torrè che guardano il ponte, et il Borgo.
3. Borghi di Clin

4. Lago di Chercha. 6. Caduta del fiume Chercha
5. Fiume Chercha. 7. Fiume Butinsisa

Data in luce da Gio. Giacomo de Rossi dalle sue Stampe in Româ alla Pace con Priuileggio del S. Pont. 1684.

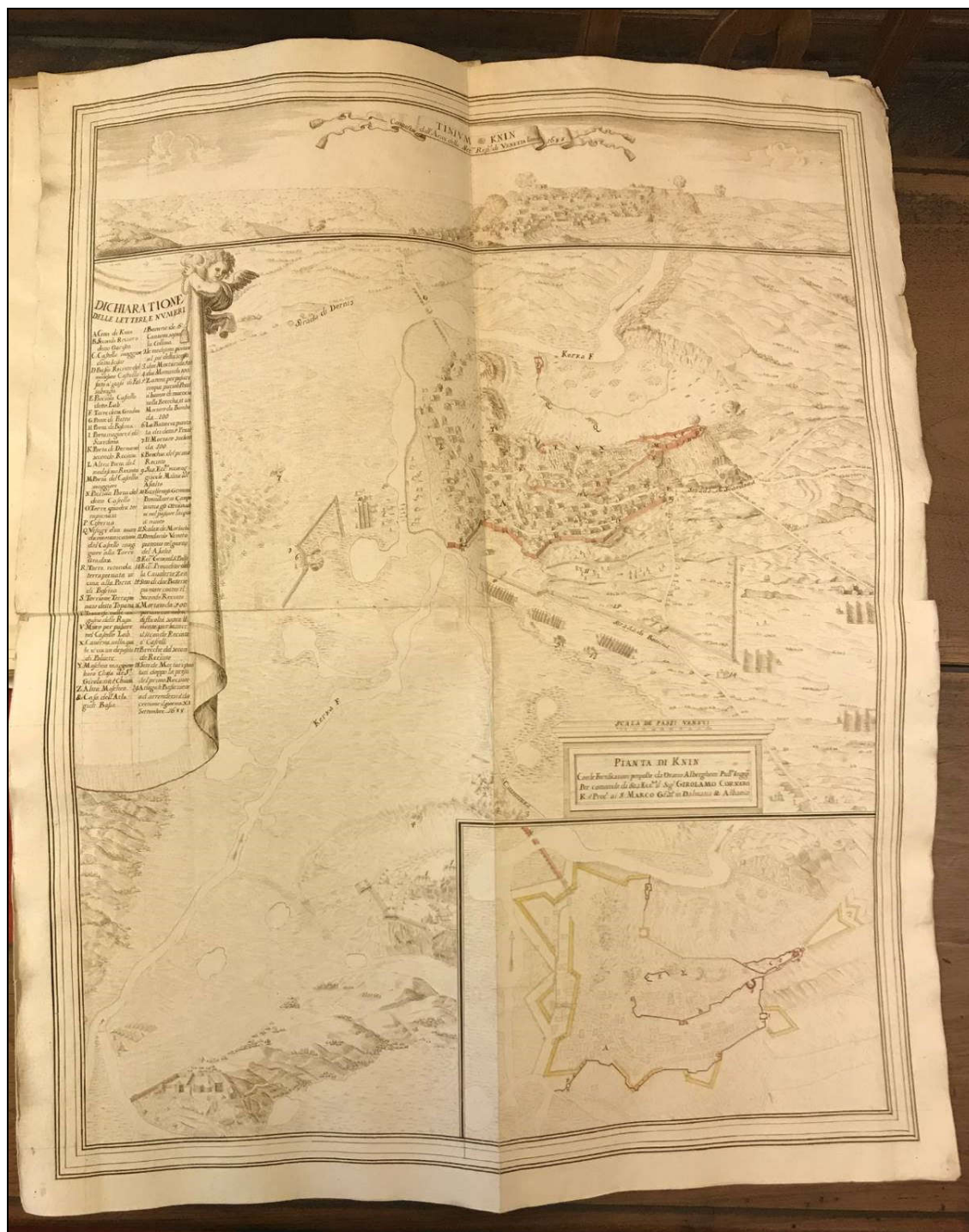
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 7 – opsada Knina i prijedlog obnove nakon 1688. godine

- vrijeme: nakon 1688.
- naslov: Carte topografiche, piante di citta' e fortezze, disegni di battaglie della guerra di Candia (1645-1669); Pianta di Knin
- autor: Oratio Alberghetti
- Nacionalna knjižnica Marciana (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Venecija, Italija; zbirka: Manoscritti Italiani; sig: MS. IT. VIII. 94 (10051), tav. 10

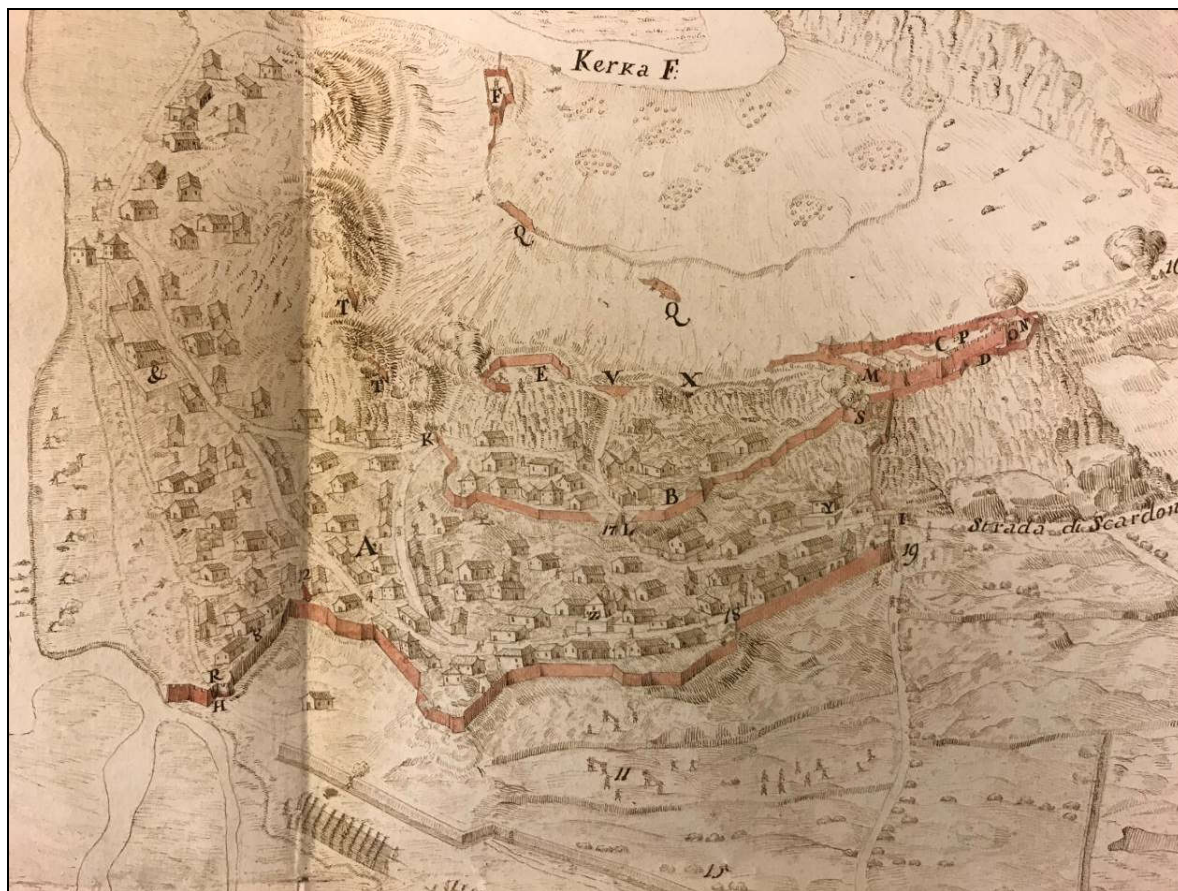
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

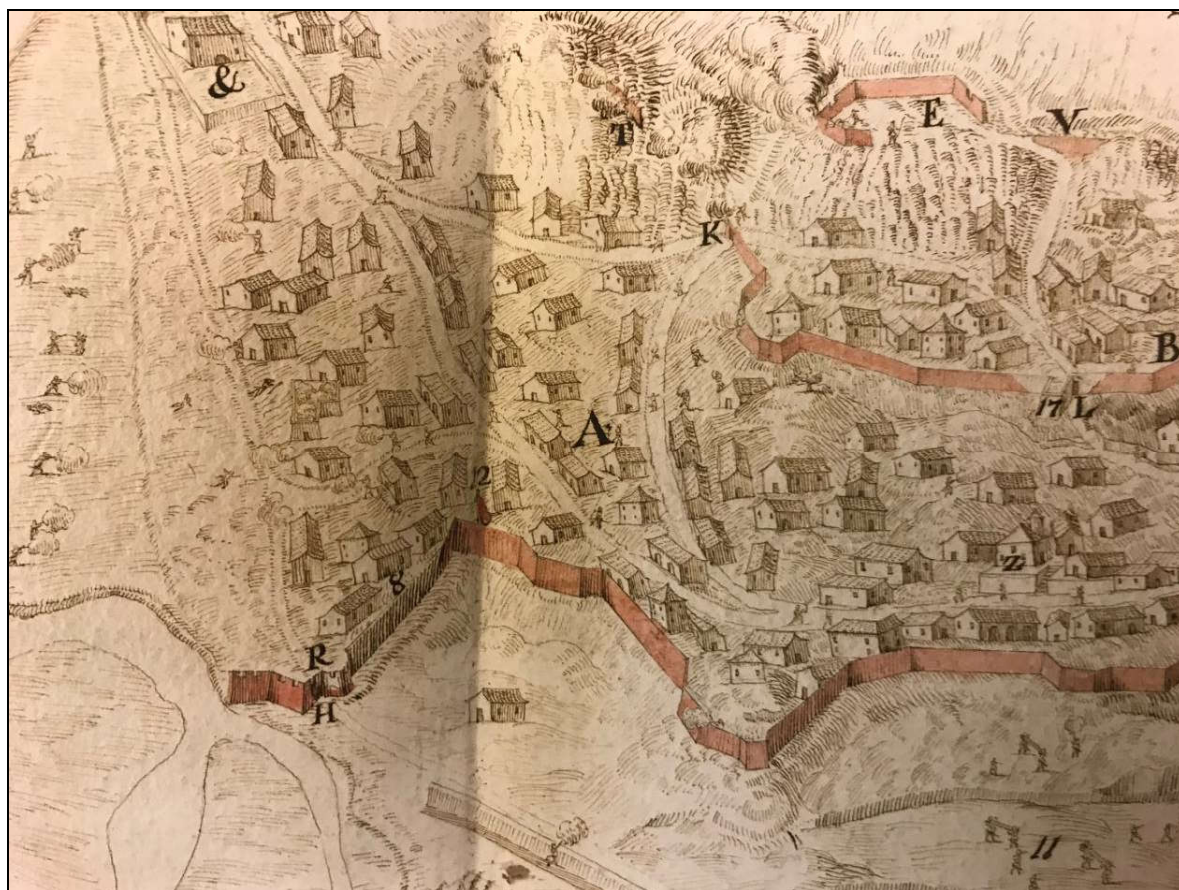
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

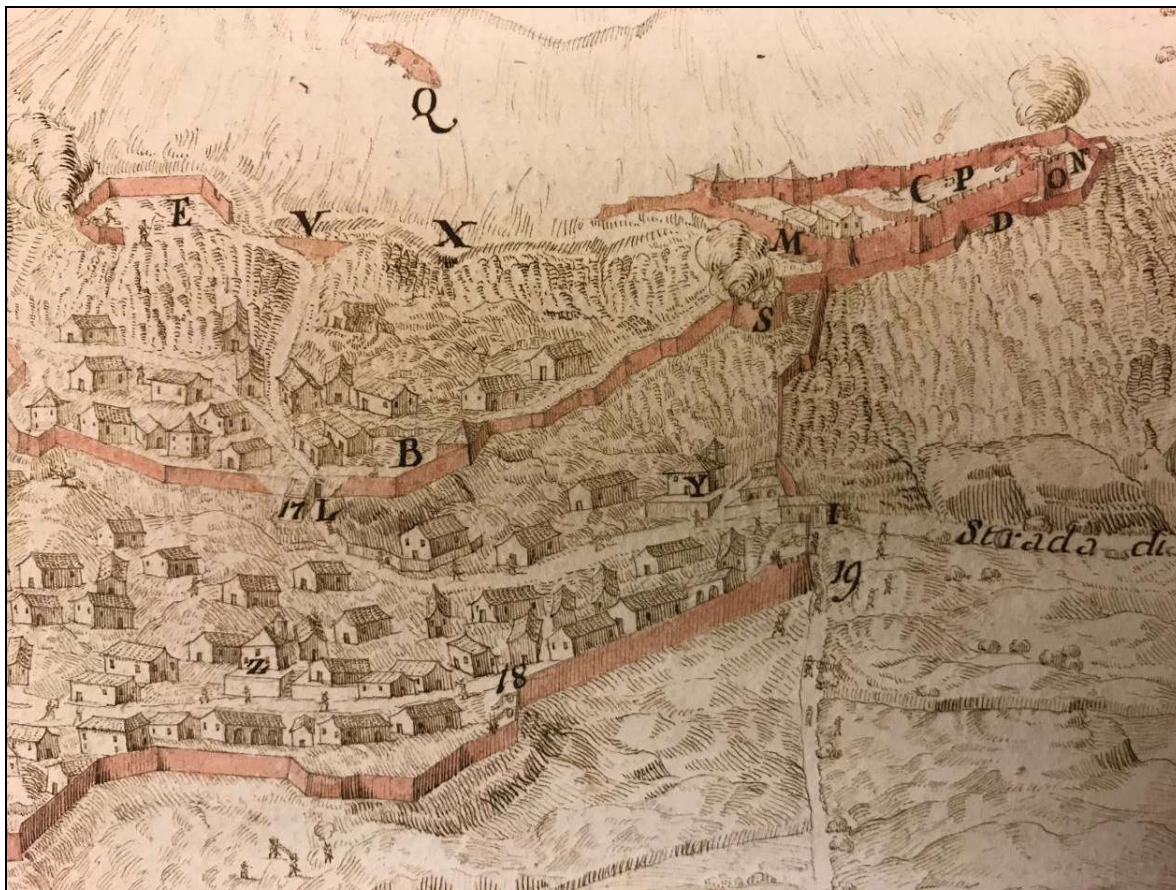

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

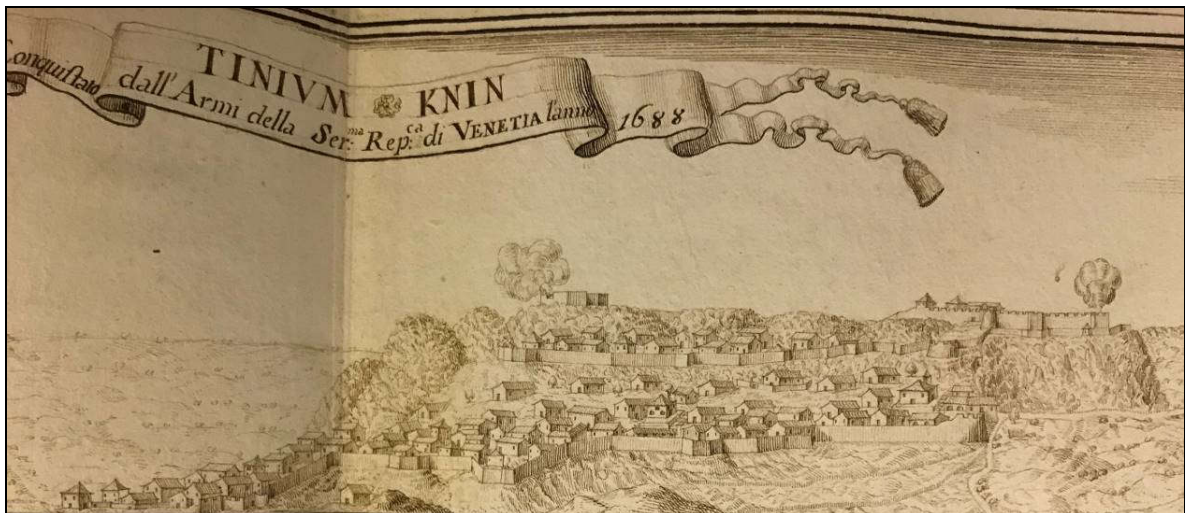

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

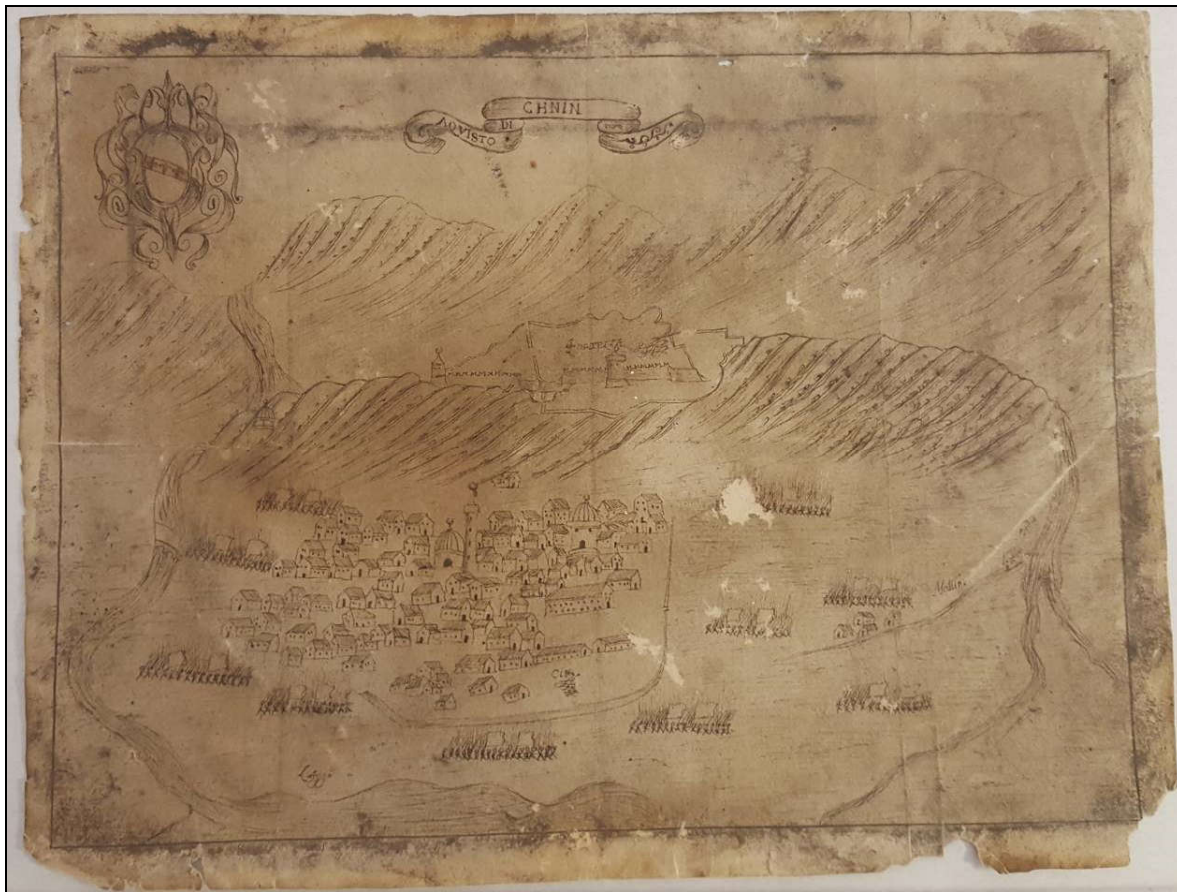
DICHIARATIONE DELLE LETTERE, E NVMERI	
A Città di Knin.	1 Batterie de 6.
B Secondo Recinto detto Garista	Cannoni sopra la Collina
C: Castello maggiore detto Icar	2 le medesime portate al piè della stessa
D Basso Recinto del medesimo Castello	3. due Mortarida 500 4. due Mortarida 100
fatto a guisa di Fata sabragna.	5 Zattera per passare cinque piccioli Pezzi
E Picciolo Castello. detto Lab.	a battere di rouercia nella Breccia, et un
F Torre detta Gradaz	Mortaro da Bombe da 100
G Ponte di Pietra.	6 La Batteria pianta ta dei detti Pezzi
H Porta di Bosina.	7 Il Mortaro sudeno da 100
I Porta maggiore, o di Scardona	8 Brechia del primo Recinto
K Porta di Derris nel secondo Recinto.	9 Sua Ecc. ^{za} incorag gisce le Milie all' Asalto
L Altra Porta del medesimo Recinto	10 Eccellentiss. Grimaldi Prouiditor in Campo
M Porta del Castello maggiore	anima gli Oltramari ni nel passare l'acqua a nuoto
N Picciola Porta del detto Castello	11 Scalate de Morlachi 12 Stendardo Veneto
O Torre quadra ter rapienata	piantato nel giorno del Asalto
P Cisterna	13 Ecc. ^{mo} General S. Pollo
Q Vestigi d'un muro di comunicazione dal Castello mag giore alla Torre Gradaz	14 Ecc. ^{mo} Prouiditor del la Cavaleria Zen cina alla Porta
R Torre rotonda terrapienata ui cina alla Porta di Bosina	15 Sino di due Batterie piantate contro il secondo Recinto
S Torrione Terrapie nato detto Topana	16 Mortaro da 500 portato con molta difficoltà sopra il monte per battere il secondo Recinto
W Muro delle Rupi. V Muro per passare nel Castello Lab.	17 Breche del secon do Recinto
X Cauerna, nella qua le u'era un deposito di Poluere	18 Sito de Mortari pian tati doppo la presa del primo Recinto
Y Moschea maggiore hora Chiesa de S. ^{ti} Girolamo e Chiara	19 Arlagich Basha uene ad arrendersi a dis cretione il giorno 21 Settembre 1688
Z Altra Moschea & Casa dell'Atla gich Basha.	

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 8 – opsada Knina 1688. godine

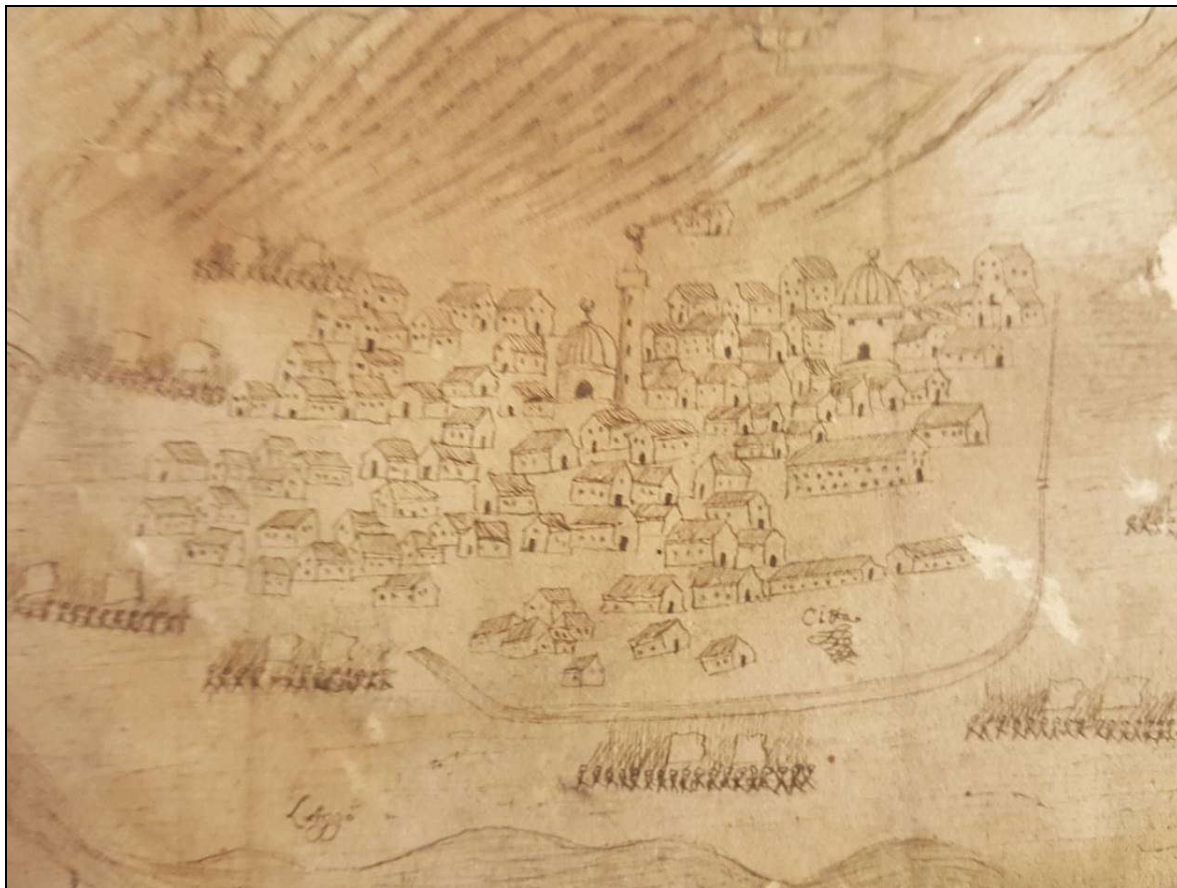
- vrijeme: nakon 1688.
- naslov: Aquisto di Chnin
- autor: nepoznat
- Knjižinca Muzeja Correr (*Biblioteca del Museo Correr*), Venecija, Italija; zbirka: Cartografia; sig: Cl. XLIVb n. 0883

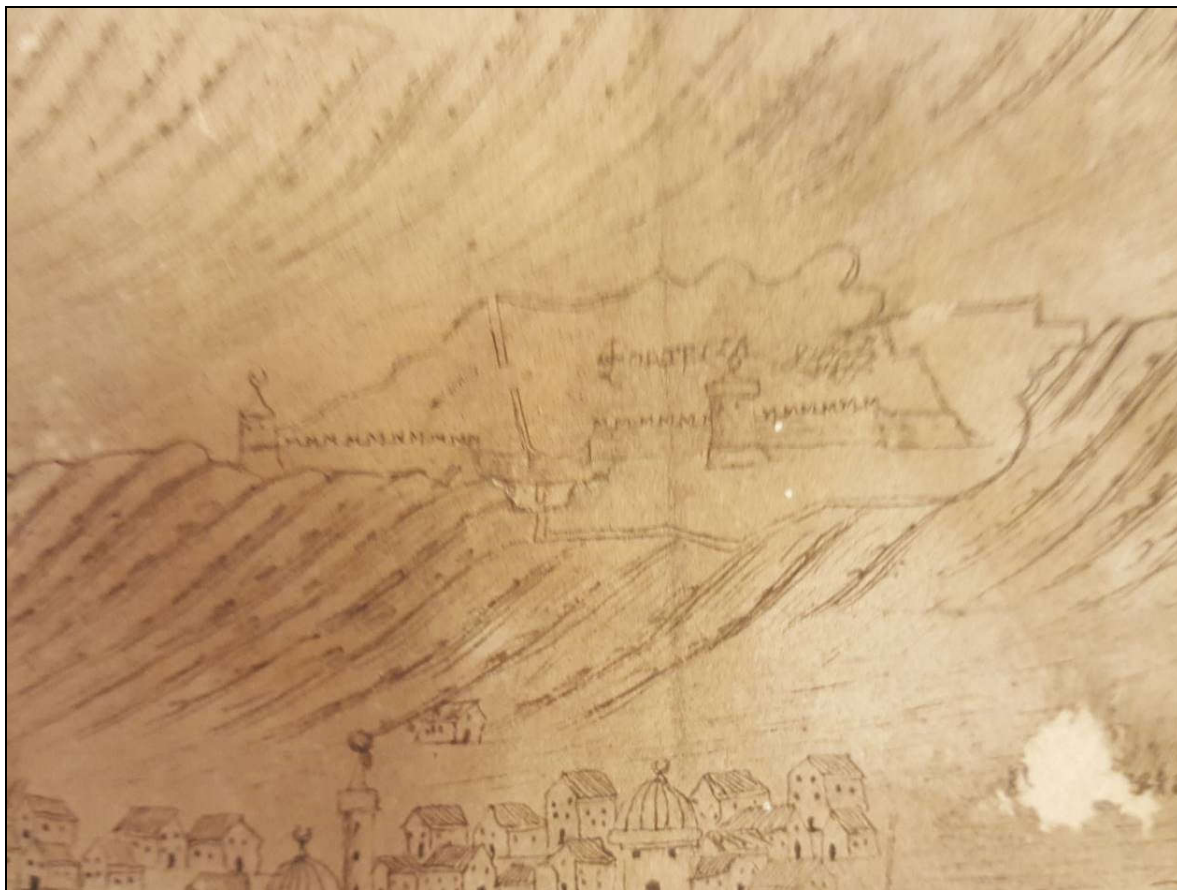
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

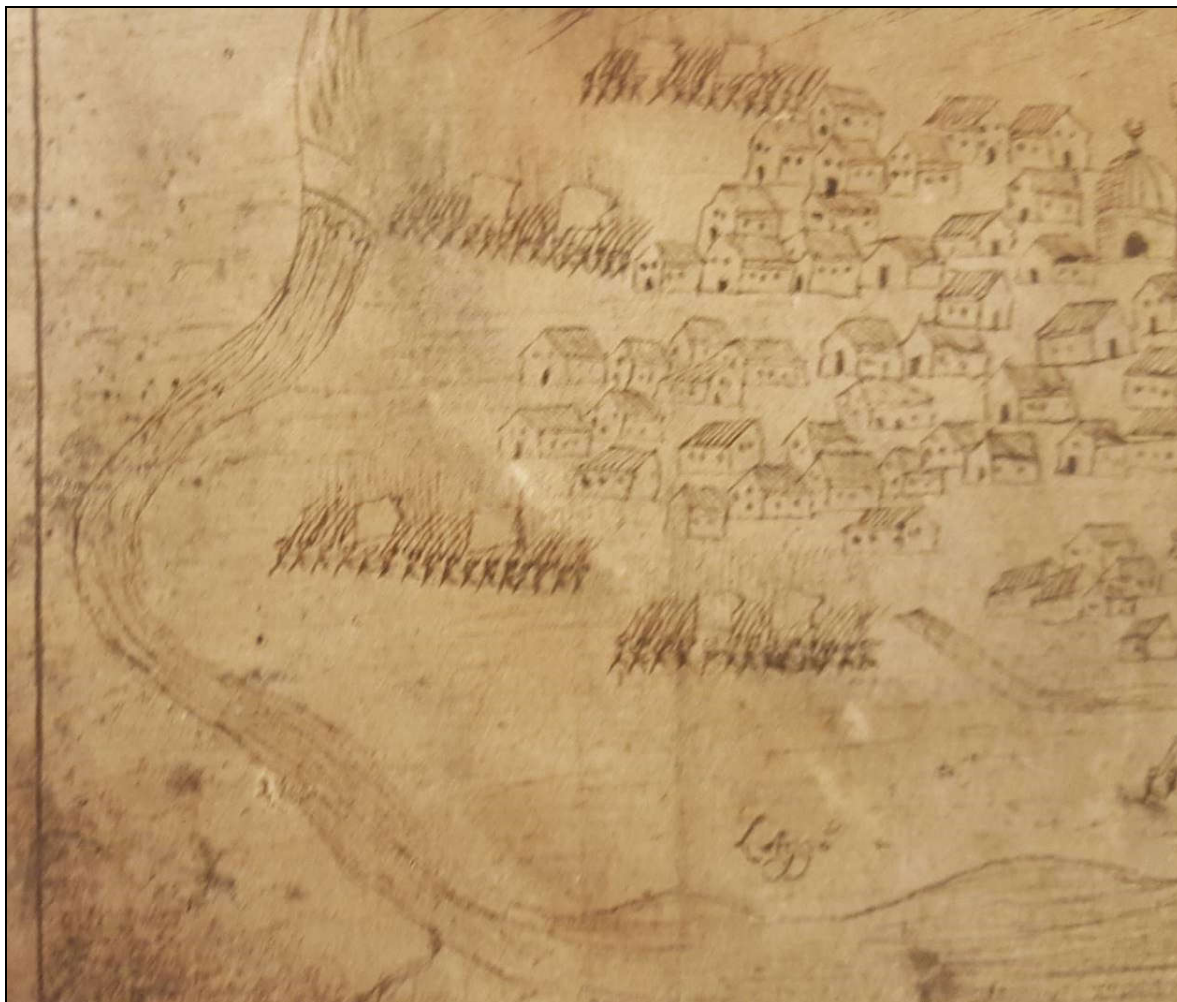

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

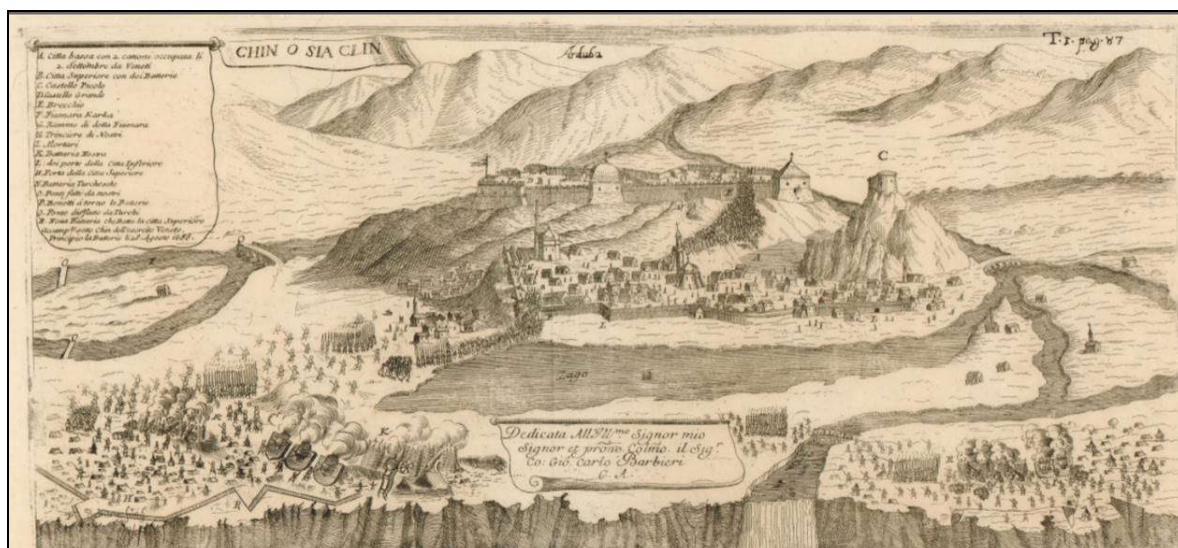
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

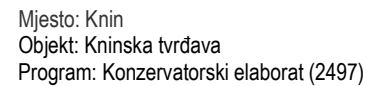

prilog 9 – opsada kninske tvrđave 1688. godine

- vrijeme: između 1688. i 1700.
- naslov: Chin ò Sia Clin
- autor: Baltisera Faletti
- Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, Hrvatska; zbirka: Zbirka zemljovida i atlasa; sig: 000794067 (ZN-V-XVII-FAL-1688)

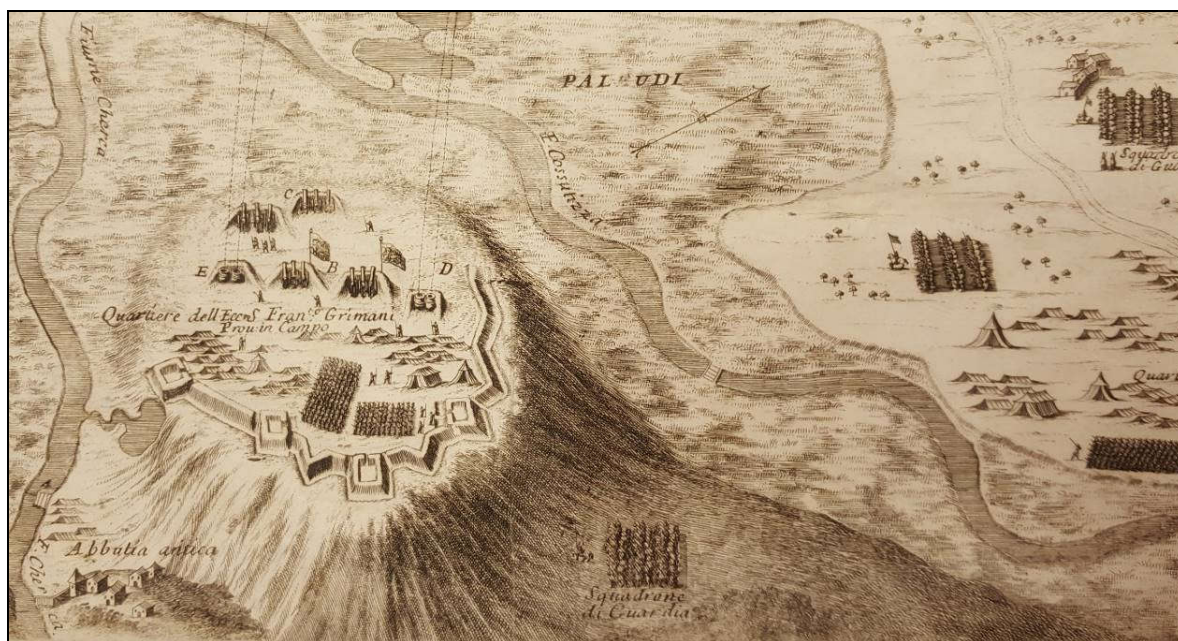
- vrijeme: nakon 1688.
- naslov: Knin asediata e Reso sotto il Domino Veneto li ii Settemb. 1688 doppo 14 Giorni d'Attaco per l'armi Della Sereniss.ma Republica commandante dall' Eccellenza ... Giriolamo Corner Generale die Dalmatia, et Albania, etc.
- autor: nepoznat
- Austrijska nacionalna knjižnica (*Österreichische Nationalbibliothek*), Beč, Austrija; zbirka: Kartensammlung und Globenmuseum; sig: Vues III 08685
- jedan primjerak nalazi se i u Nacionalnoj knjižnici Széchény (*Országos Széchényi Könyvtár*), Budimpešta, Mađarska, Zbirka karata (*Térképtár*); sig: TA 49/3 A-17

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

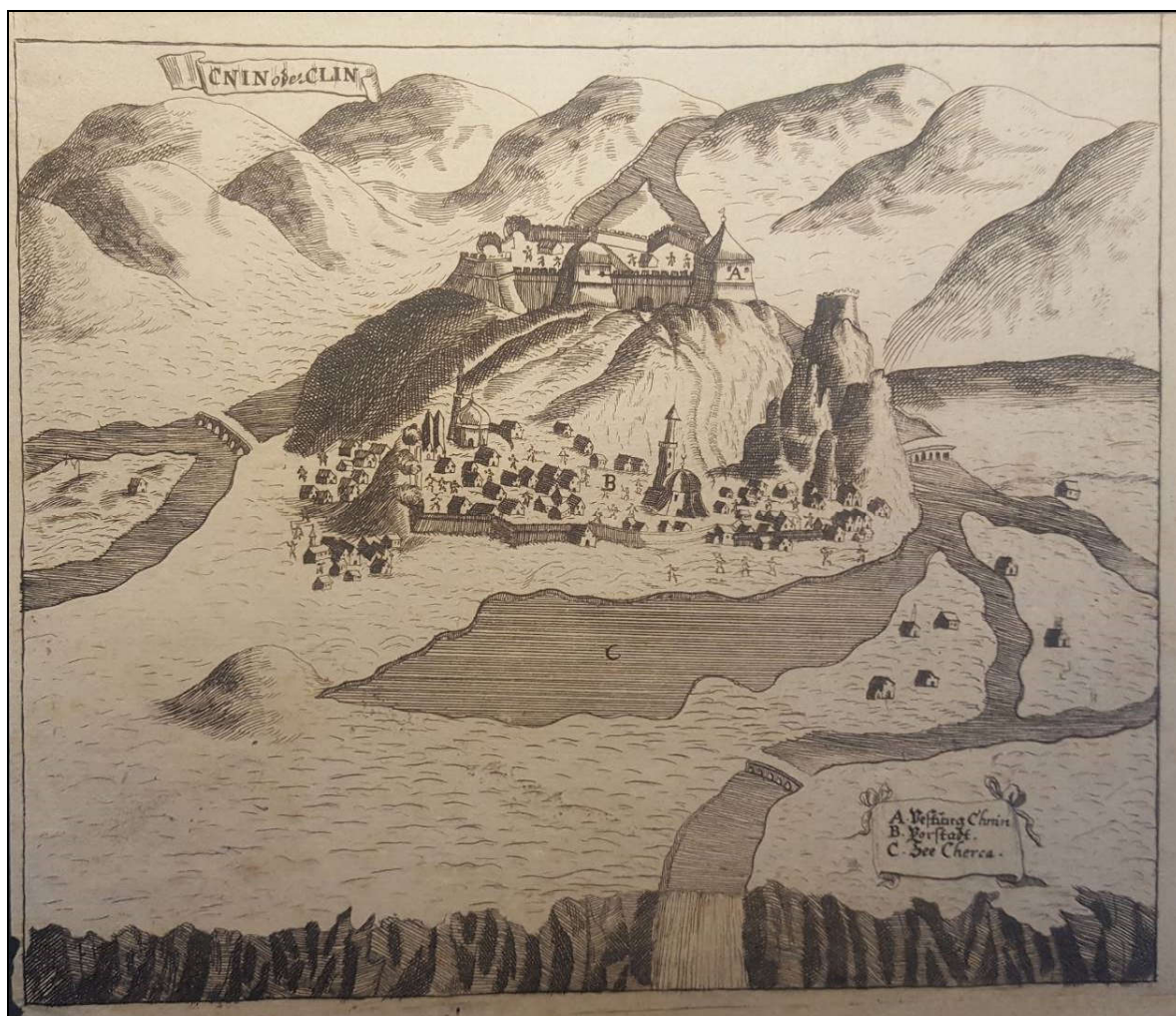

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 11– prikaz Knina krajem 17. stoljeća

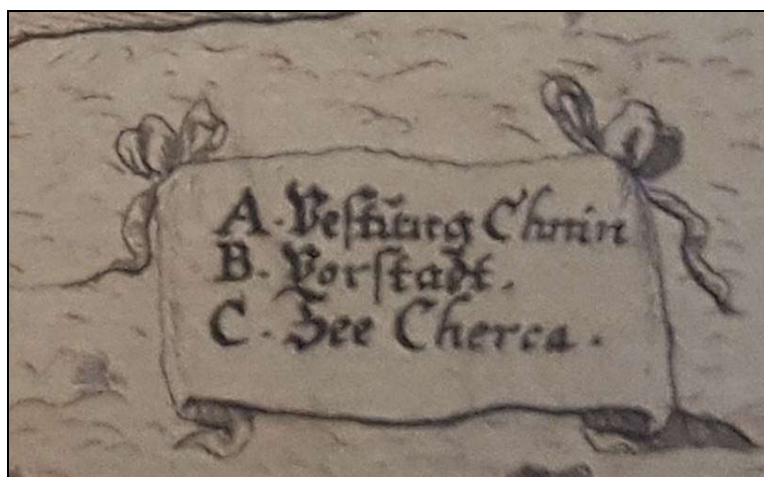
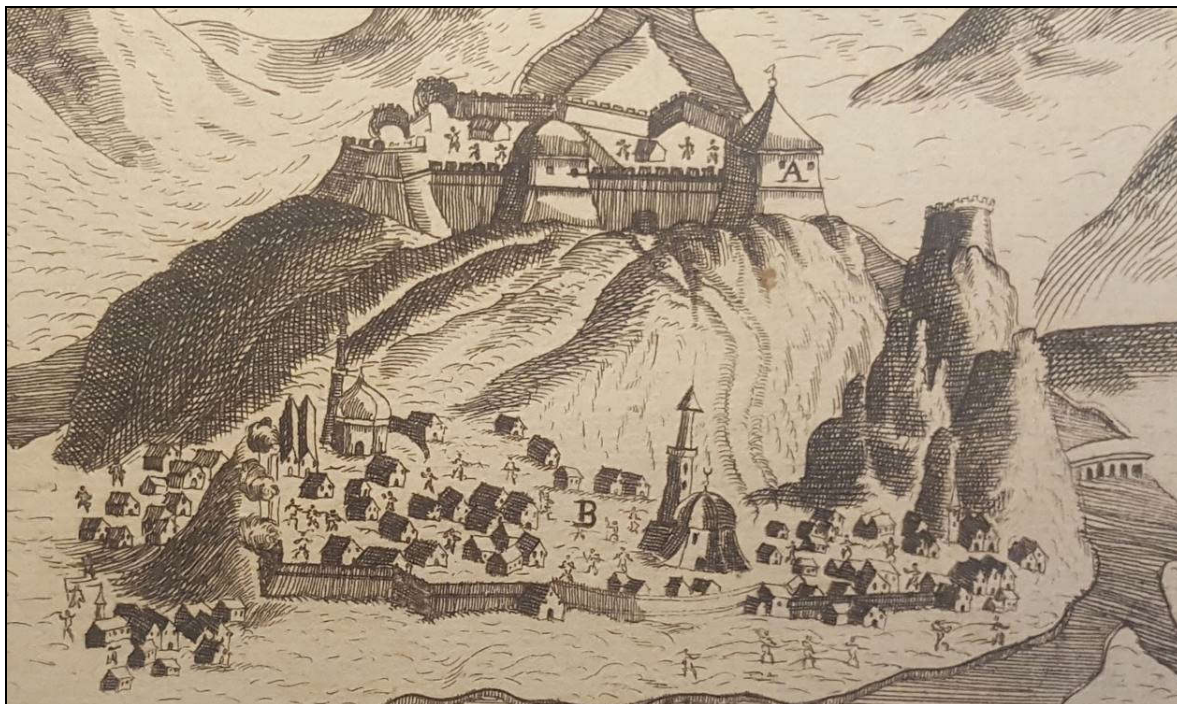
- vrijeme: oko 1688.
- naslov: Cnin oder Clin
- autor: nepoznat
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Grafička zbirka; sig: 1456

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 12 – crtež kninske tvrđave na karti razgraničenja Venecije i Osmanskog Carstva

- vrijeme: oko 1690.
- naslov: nema
- autor: Luigi Marisli
- Sveučilišna knjižnica u Bologni (*Biblioteca Universitaria di Bologna*), Bologna, Italija; zbirka: Luigi Marsili; sig: BUB.1044.66.10a

prilog 13 – granica mletačke Dalmacije i Osmanskog Carstva nakon mira u Srijemskim Karlovcima

- vrijeme: 1699.
- naslov: Confini Trà la Croatia e la Bossina, e trà questa e la Dalmatia
- autor: Emilio Albergheti
- Državni arhiv u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*), Venecija, Italija; zbirka: Miscellanea mappe; sig: 0067771
- jedan primjerak se čuva: Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Mletački dragoman (16. st. – 1797.) [0002]; sig: filza IX, pozicija 7, str. 4

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

M.DC.IC. 13 Agosto.
Dichiaratione delle Lettere.

- A. Accamp^{to} di S. E. Comiss^o Giò: Grimani.
B. Accamp^{to} Turco di Osman Agā Commiss^o.
C. Accamp^{to} Cesareo del Com^o Co: Luigi Marsili.
D. Accamp^{to} Turco d'Hybraim Afendi Comiss^o.
E. Monte Mrazzai, che fù dimandato dal
Comiss^o Imperiale, per il Triplo.
F. Monte Tiscovuzzi, doue si ridusse nella
seconda dimanda.
G. Sito, doue accordauano li Turchi al Cesareo
il Confine.
H. Meta, doue fù accordato il Confine di Cesare
col Turco nella Somità di Debello-Bardo,
che Significa Grosso Monte.
I. Meta con linea rossa segnata nel suo prin-
cipio, e tirata uerso il fianco di Knin.
K. Linea, che pretendevano andasse à
Grasaz sino al suo Territorio.
L. Sorgente del Fiume Zermagna.
M. Zermagna Vill^o. N. Torre di Otton.
O. Fortezza di Plavuno. P. Plavuno.
Q. Zorich Vill^o. R. Caduta della Kerka.
S. Campagna di Lopusca. T. M^{te} Rasocha.
V. M^{te} Cosiach. X. Comalich Vill^o.
a. Golubich Vill^o; Caduta con Molini, e Ponte.
b. Praari Vill^o. c. Bursac Vill^o.
d. Garbichia Vill^o. e. Claichia Urello.
f. Pontane. * Molini.

Il Semicircolo Giallo circonscriue quel Terri-
torio di fronte, che pretendevano i Turchi
fosse l'accordato à ciascuna delle sei Fort^{ze},
per l'Art.^{lo} VIII° del Trattato di Carloviz.
La Linea Verde dimostra il Confine di Cesare
coll'Imp^{re} Ottomanno, e la Rossa continuata
il Confine pure Ottomanno con la Repu-
blica di Venetia.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 14 – ruševine starih gradova u Dalmaciji (Knin)

- vrijeme: 1708.
- naslov: Chetau en Dalmatie
- autor: Pierre Mortier
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Grafička zbirka; sig: 1472

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj (ruševine kninske tvrđave)

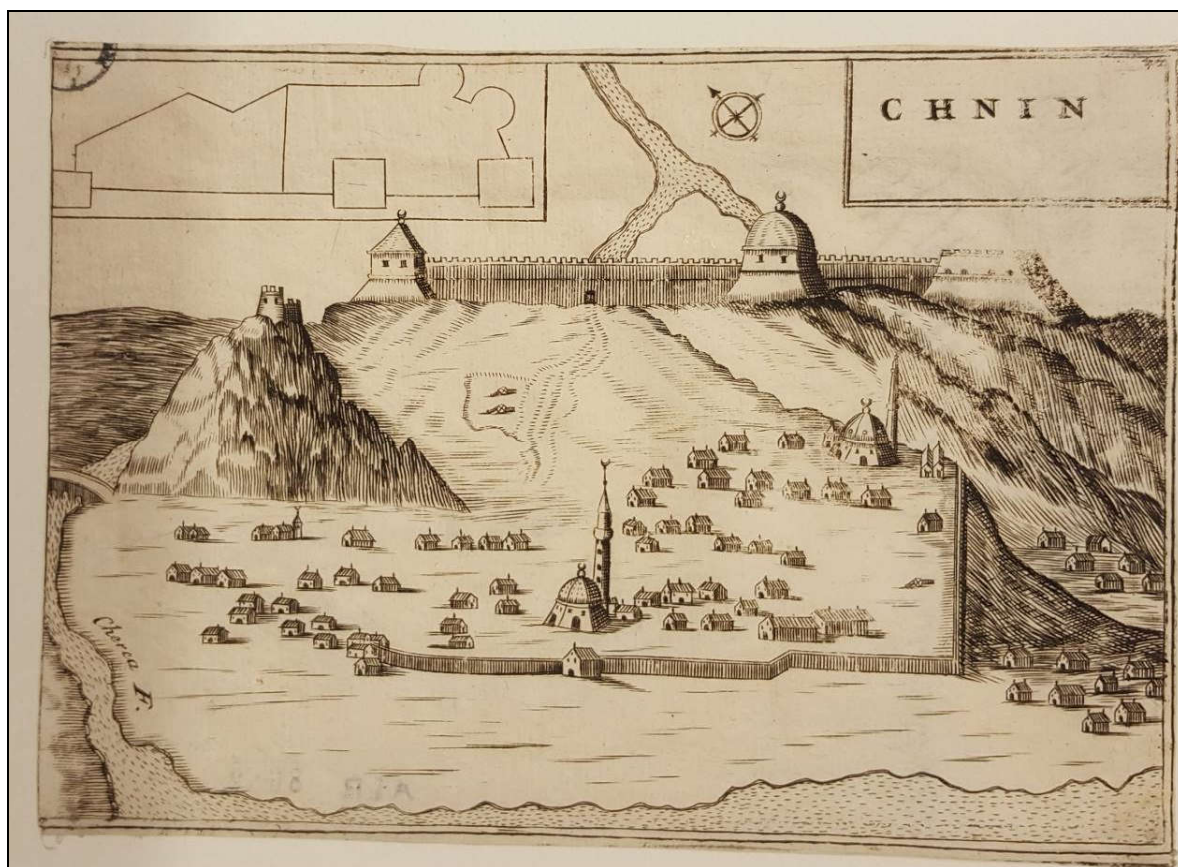

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 15 – crtež kninske tvrđave

- vrijeme: oko 1700.
- naslov: Chnin
- autor: Vincenzo Maria Coronelli
- Austrijska nacionalna knjižnica (*Österreichische Nationalbibliothek*), Beč, Austrija; zbirka: Kartensammlung und Globenmuseum; sig: Vues III 08682

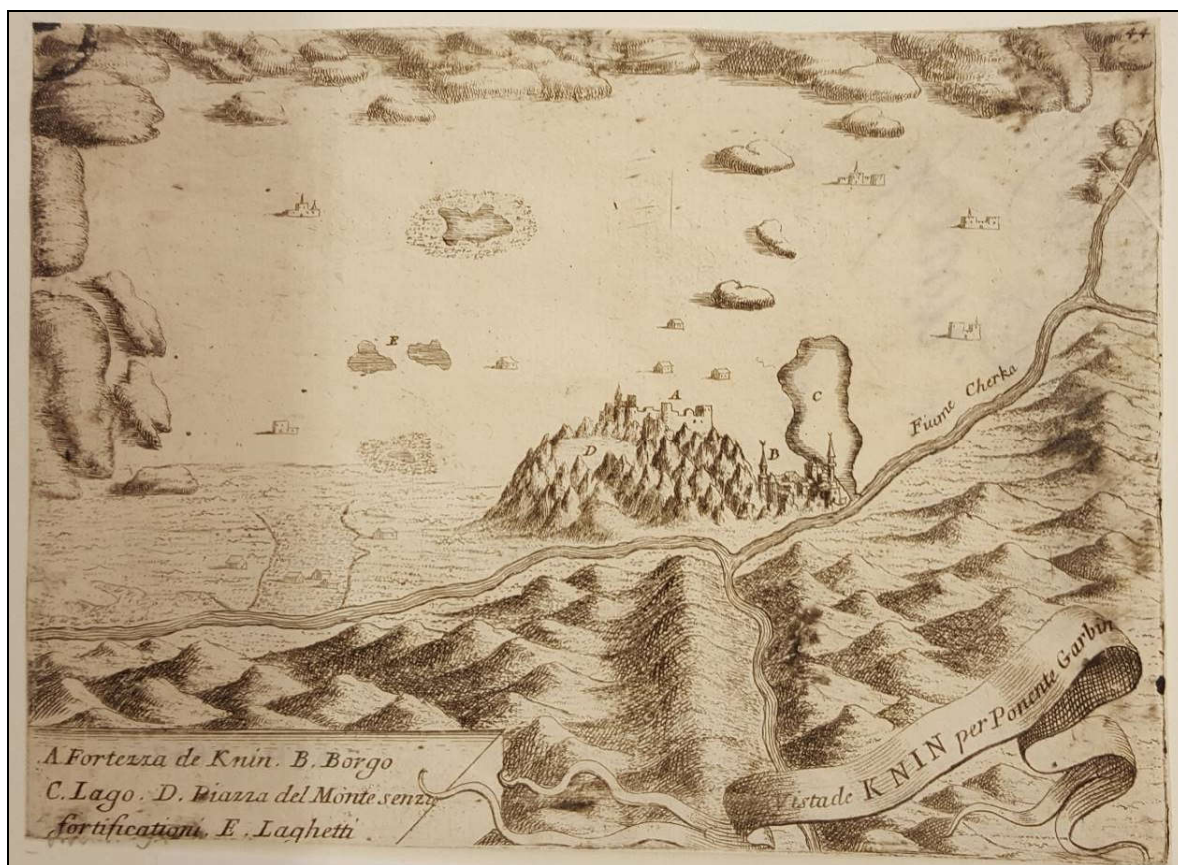

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 16 – crtež kninske tvrđave

- vrijeme: oko 1700.
- naslov: Chnin – Lago di Chercha
- autor: Vincenzo Maria Coronelli
- Austrijska nacionalna knjižnica (*Österreichische Nationalbibliothek*), Beč, Austrija; zbirka: Kartensammlung und Globenmuseum; sig: Vues III 08683

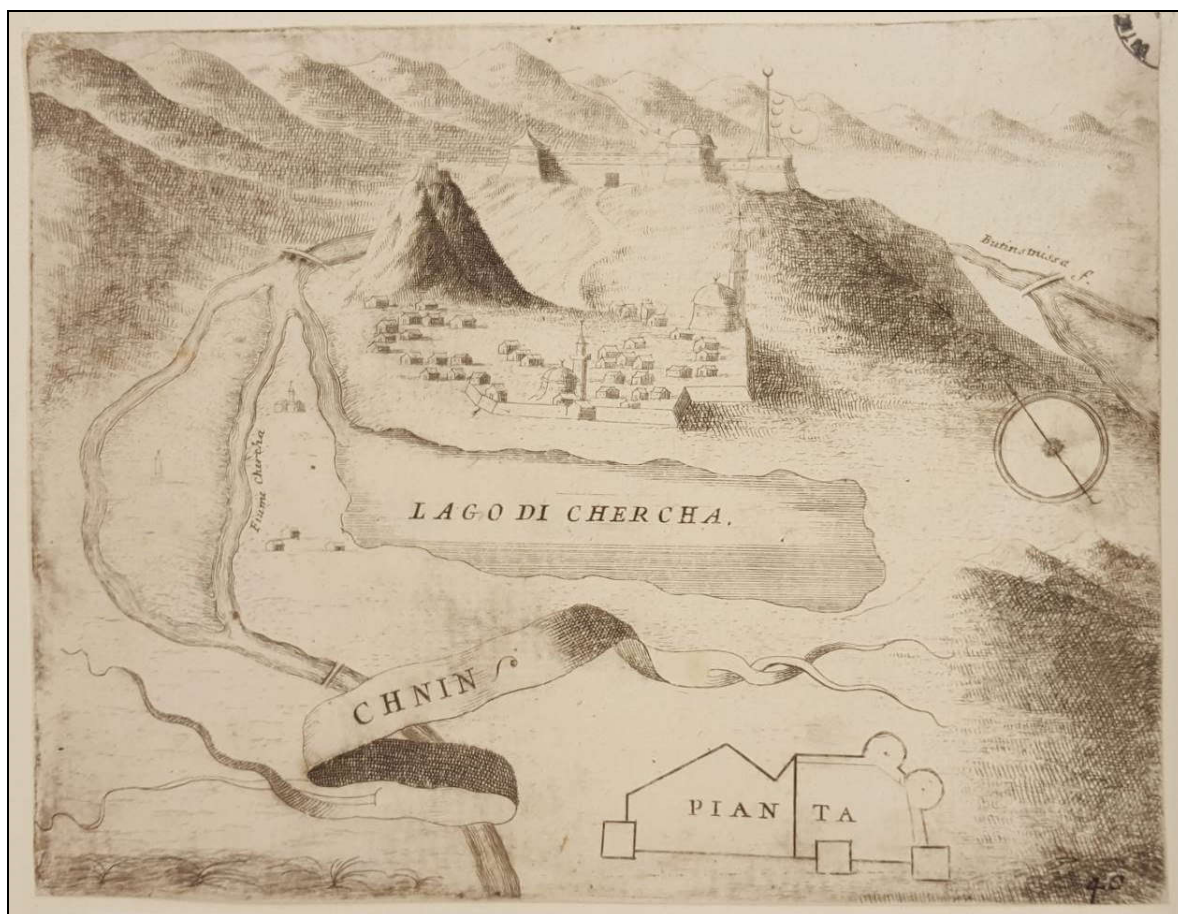

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 17 – crtež kninske tvrđave

- vrijeme: oko 1700.
- naslov: Chnin – Lago di Chercha
- autor: Vincenzo Maria Coronelli
- Austrijska nacionalna knjižnica (*Österreichische Nationalbibliothek*), Beč, Austrija; zbirka: Kartensammlung und Globenmuseum; sig: Vues III 08684

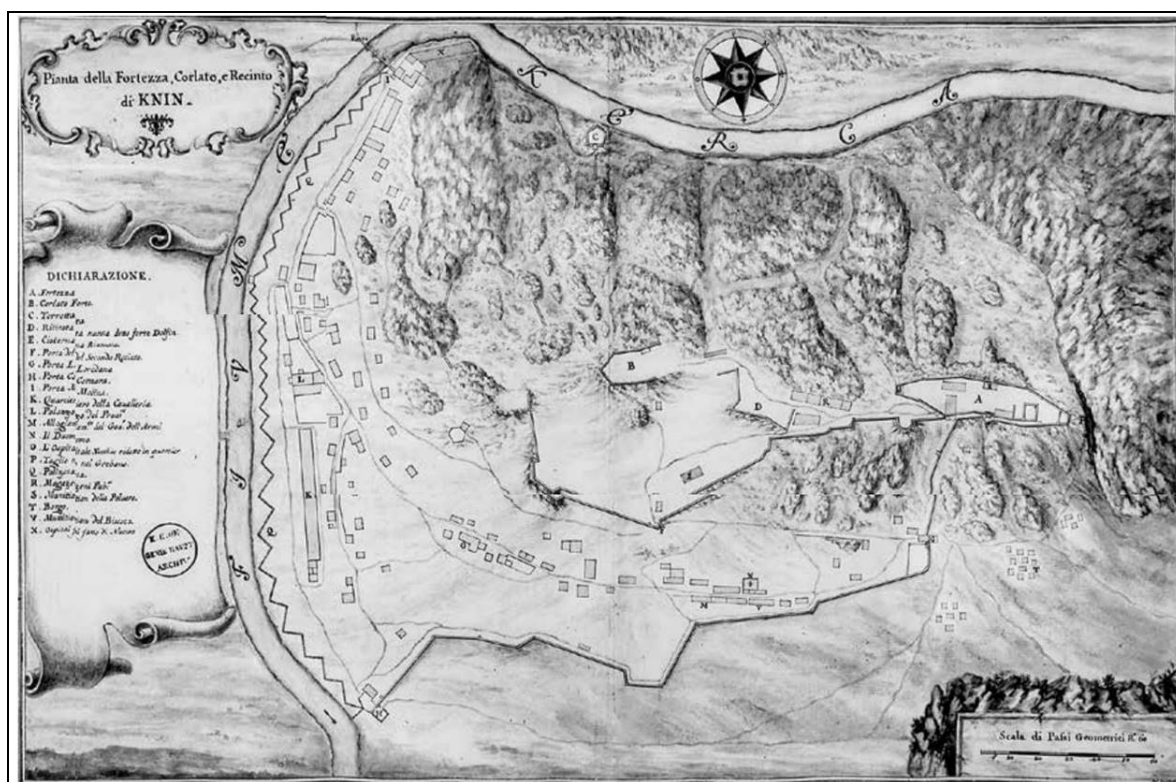

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 18 – tlocrt tvrđave Knin i njene okolice u vrijeme francuske uprave

- vrijeme: 1799.
- naslov: Pianta della Fortezza, Corlato e Recinto di KNIN.
- autor: Giuseppe Juster
- Austrijski državni arhiv (*Österreichisches Staatsarchiv*), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (*Kriegsarchiv*); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A3.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 19 – plan Knina

- vrijeme: 1708.
- naslov: nema
- autor: Antun Janić
- Knjižnica Muzeja Correr (*Biblioteca del Museo Correr*), Venecija, Italija; zbirka: Cartografia; sig: Cl. XLIVb n. 0504

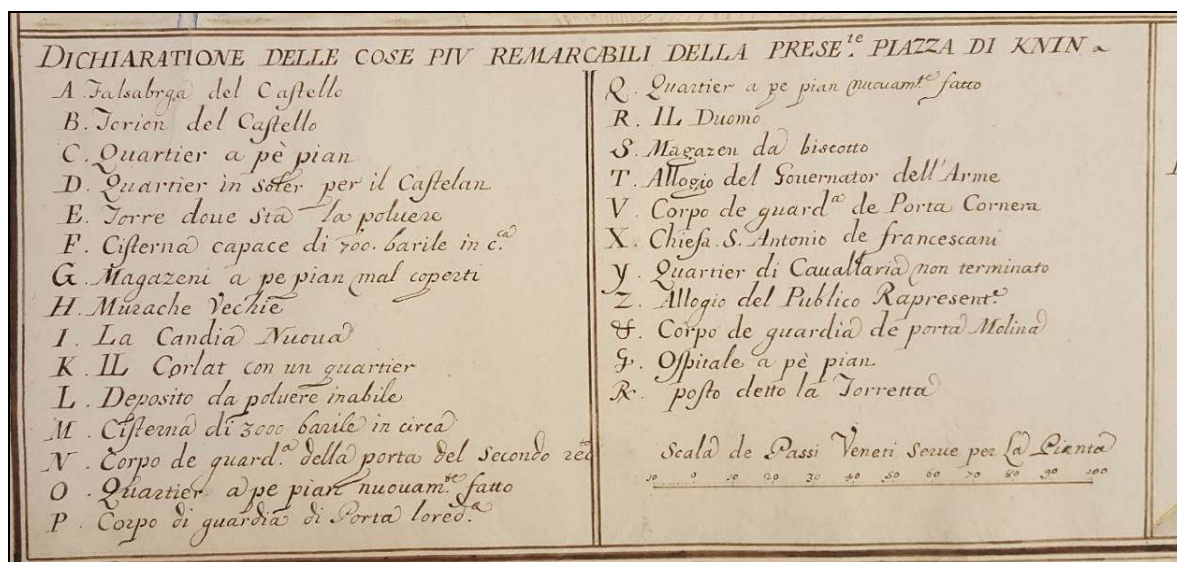
detalji:

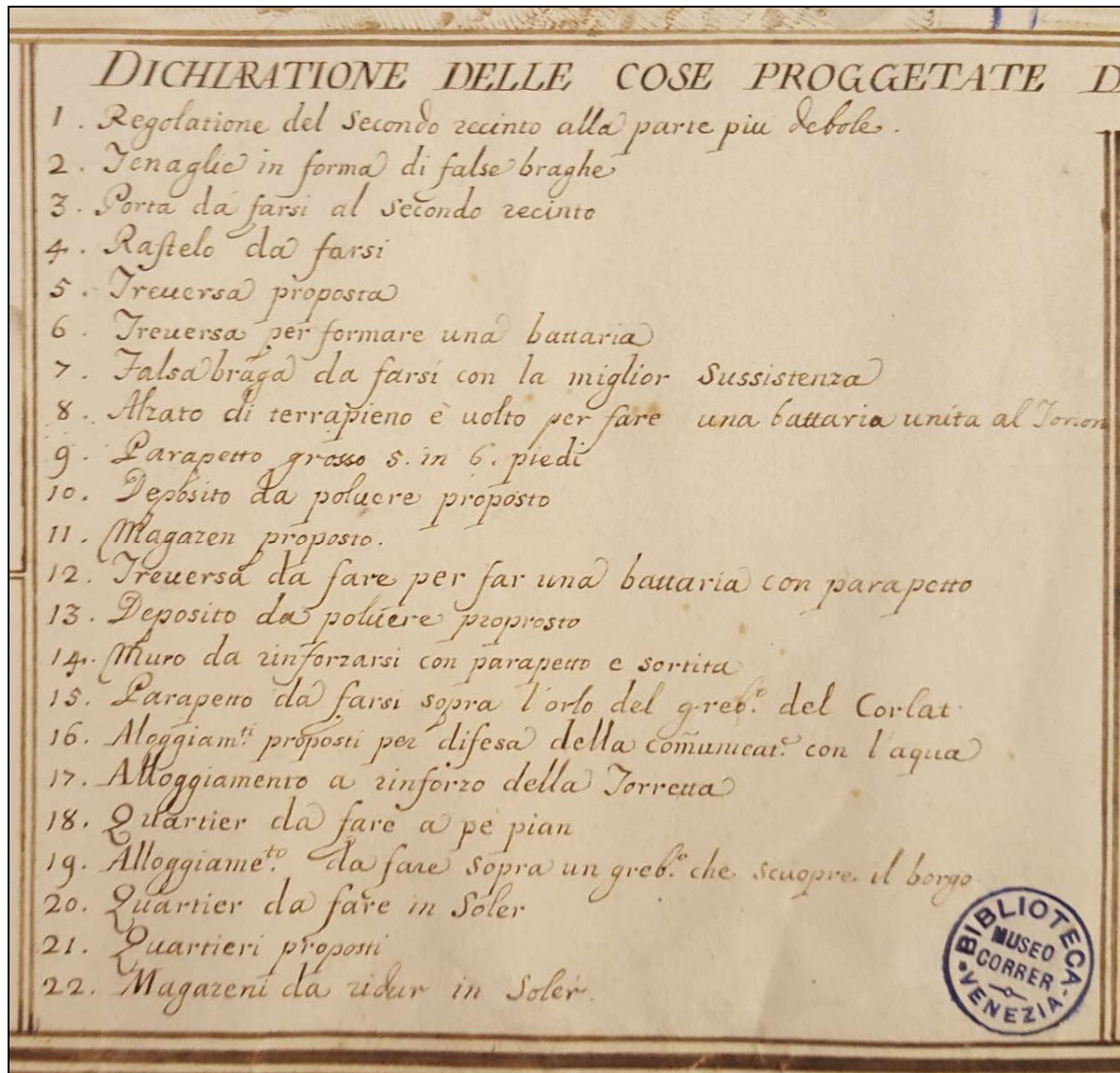

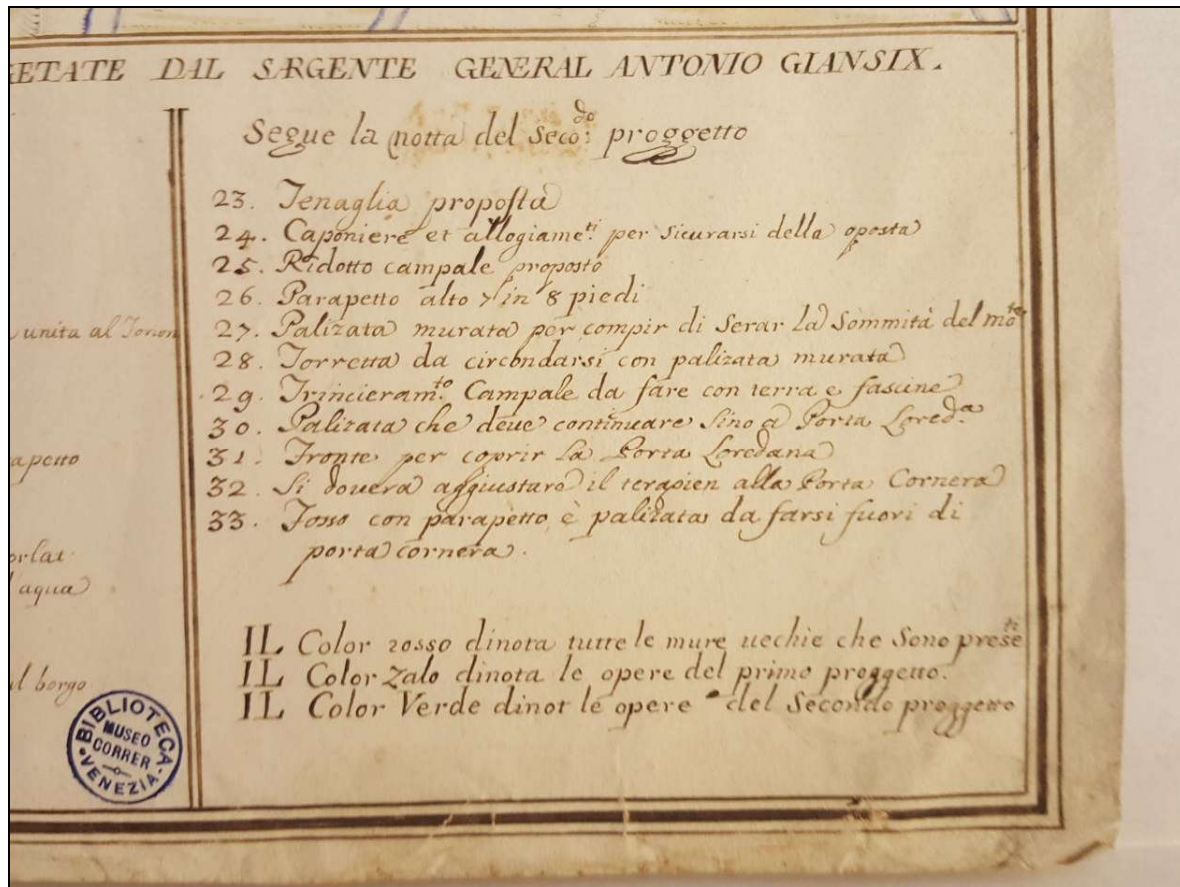

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 20 – područje Knina na mletačkoj katastarskoj izmjeri 1711. godine

- vrijeme: 1711.
- naslov: Disegno topografico del terretorio di Knin
- autor: Carlo Pisani
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Mletački katastar. Mape „Grimani“ (1756. – 1797.) [0006]; mapa 200

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

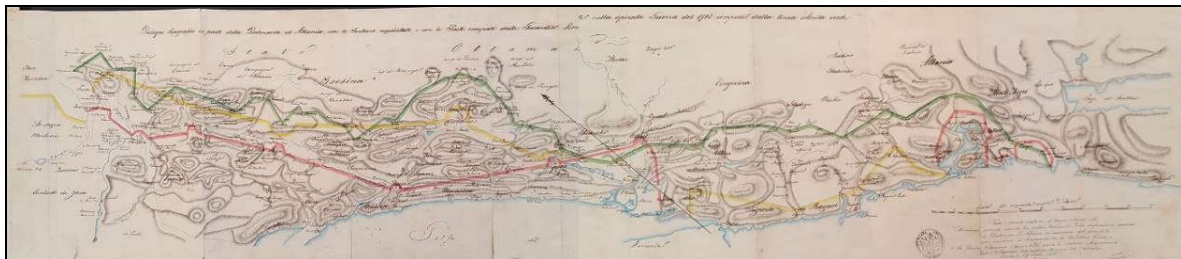
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

RISTRETTO DI TUTTO IL CONTENUTO delle SEVENTI VILLE, E CONTRADE DEL TERRETORIO DI KNIN, e Formato il suo Catastico.	
Nomi delle Ville, e Contrade	
1. Campagna di Knin	2. Campagna di Knin
3. Campagna di Knin	4. Campagna di Knin
5. Campagna di Knin	6. Campagna di Knin
7. Campagna di Knin	8. Campagna di Knin
9. Campagna di Knin	10. Campagna di Knin
11. Campagna di Knin	12. Campagna di Knin
13. Campagna di Knin	14. Campagna di Knin
15. Campagna di Knin	16. Campagna di Knin
17. Campagna di Knin	18. Campagna di Knin
19. Campagna di Knin	20. Campagna di Knin
21. Campagna di Knin	22. Campagna di Knin
23. Campagna di Knin	24. Campagna di Knin
25. Campagna di Knin	26. Campagna di Knin
27. Campagna di Knin	28. Campagna di Knin
29. Campagna di Knin	30. Campagna di Knin
31. Campagna di Knin	32. Campagna di Knin
33. Campagna di Knin	34. Campagna di Knin
35. Campagna di Knin	36. Campagna di Knin
37. Campagna di Knin	38. Campagna di Knin
39. Campagna di Knin	40. Campagna di Knin
41. Campagna di Knin	42. Campagna di Knin
43. Campagna di Knin	44. Campagna di Knin
45. Campagna di Knin	46. Campagna di Knin
47. Campagna di Knin	48. Campagna di Knin
49. Campagna di Knin	50. Campagna di Knin
51. Campagna di Knin	52. Campagna di Knin
53. Campagna di Knin	54. Campagna di Knin
55. Campagna di Knin	56. Campagna di Knin
57. Campagna di Knin	58. Campagna di Knin
59. Campagna di Knin	60. Campagna di Knin
61. Campagna di Knin	62. Campagna di Knin
63. Campagna di Knin	64. Campagna di Knin
65. Campagna di Knin	66. Campagna di Knin
67. Campagna di Knin	68. Campagna di Knin
69. Campagna di Knin	70. Campagna di Knin
71. Campagna di Knin	72. Campagna di Knin
73. Campagna di Knin	74. Campagna di Knin
75. Campagna di Knin	76. Campagna di Knin
77. Campagna di Knin	78. Campagna di Knin
79. Campagna di Knin	80. Campagna di Knin
81. Campagna di Knin	82. Campagna di Knin
83. Campagna di Knin	84. Campagna di Knin
85. Campagna di Knin	86. Campagna di Knin
87. Campagna di Knin	88. Campagna di Knin
89. Campagna di Knin	90. Campagna di Knin
91. Campagna di Knin	92. Campagna di Knin
93. Campagna di Knin	94. Campagna di Knin
95. Campagna di Knin	96. Campagna di Knin
97. Campagna di Knin	98. Campagna di Knin
99. Campagna di Knin	100. Campagna di Knin

prilog 21 – Knin na karti granice Osmanskog Carstva i Mletačke Republike nakon Požarevačkog mira 1718. godine

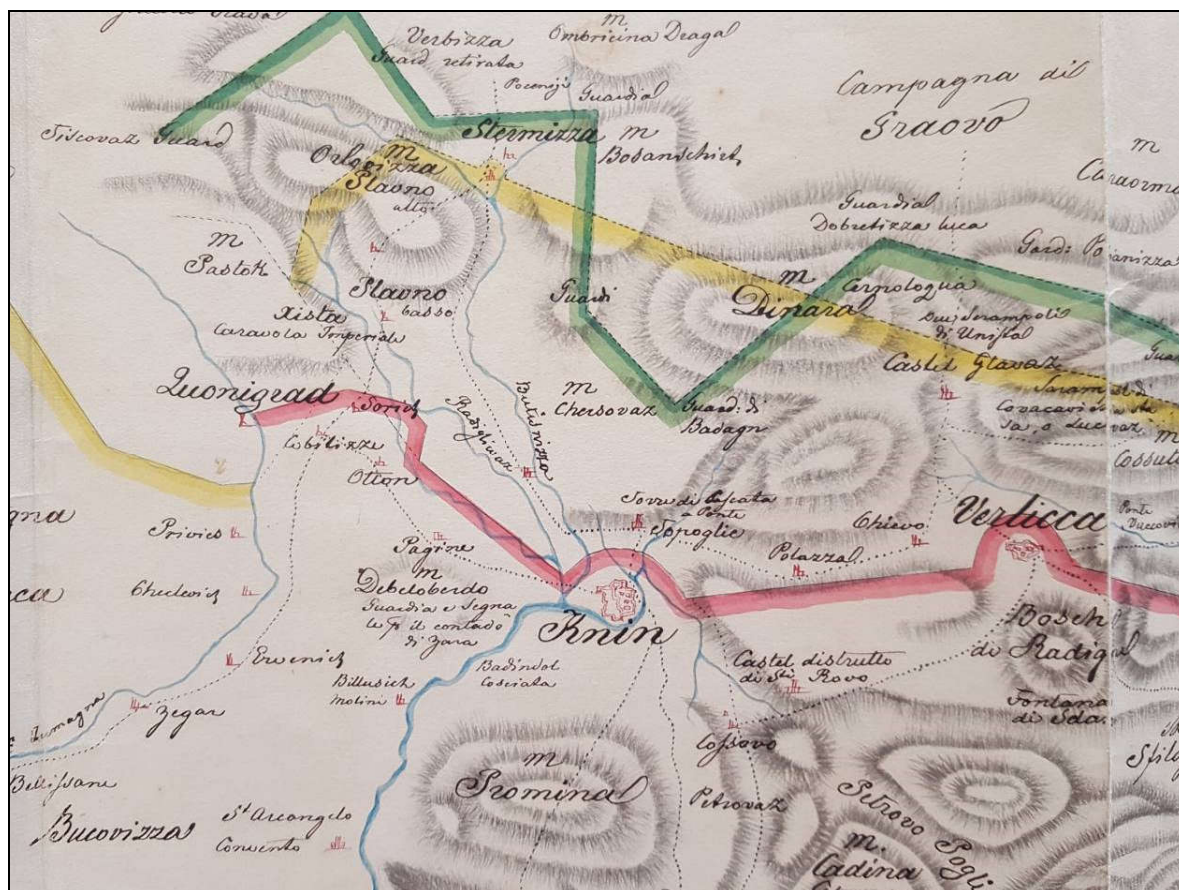
- vrijeme: 1718. (reizdanje 1858.)
- naslov: Dissegno topografico di parte della Dalmazia e Albania, con le fortezze acquistate, e con li Tosti occupati dalle Guardie Finete nella spizata Guerra del 1718 compresi dalla lineta coloriza verde
- autor: Antonio Marković
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Mletački dragoman (16. st. – 1797.) [0002]; sig: filza IX, pozicija 4, list 4/34

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Visto e trovato conforme al disegno allegato alle
Memorie storiche estratte da pubblici documenti nella conferma stabilita
in Dalmazia ed Albania, in consonanza agli articoli di
pace conclusa in Passarowitz tra la Repubblica Veneta e
la Porta Ottomana l'anno 1704, opera di Antonio Marcovich
Dall' S. D. Direzione delle pubbliche Istruzioni della Dalmazia
Lara li 29 Ottobre 1851.
Ludovici

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 22 – veduta Knina (pogled sa istoka)

- vrijeme: prva polovica 18. stoljeća
- naslov: Prospetto della fortezza di Knin da levante
- autor: nepoznat
- Knjižnica Muzeja Correr (*Biblioteca del Museo Correr*), Venecija, Italija; zbirka: Cartografia; sig: Cl. XLIVb n. 0782

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

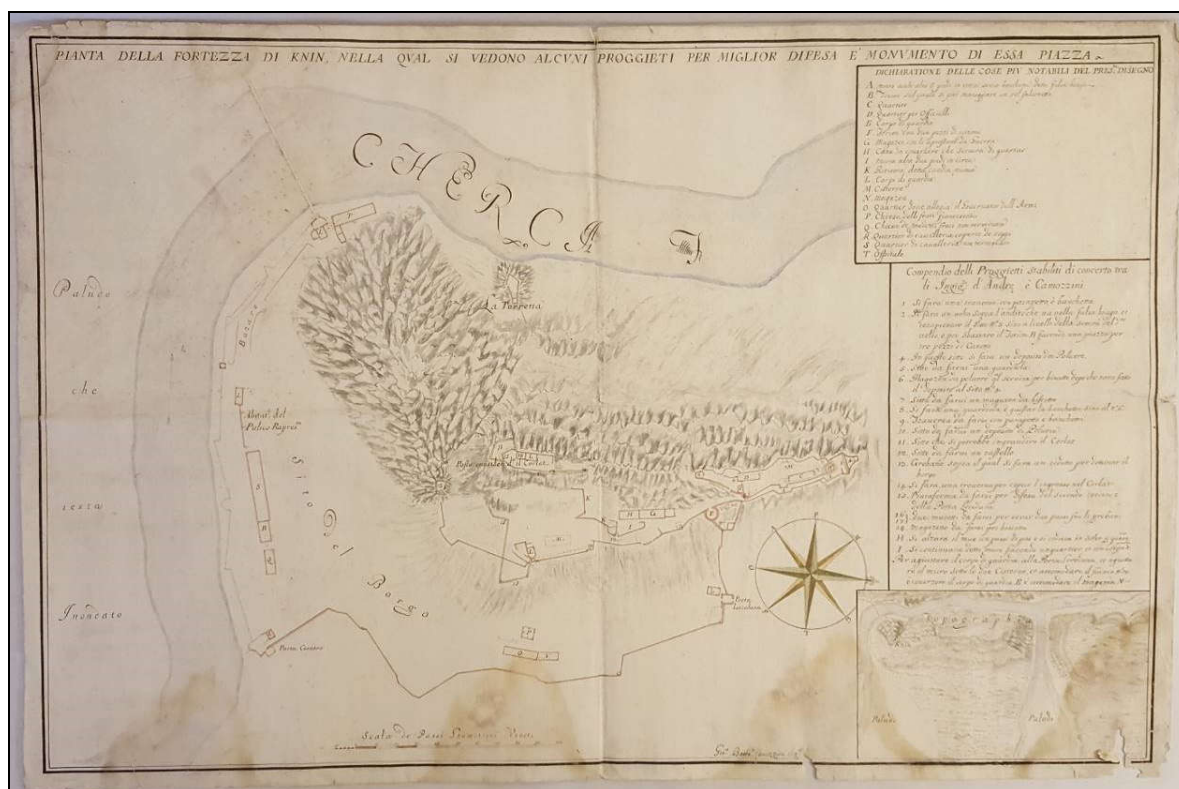

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

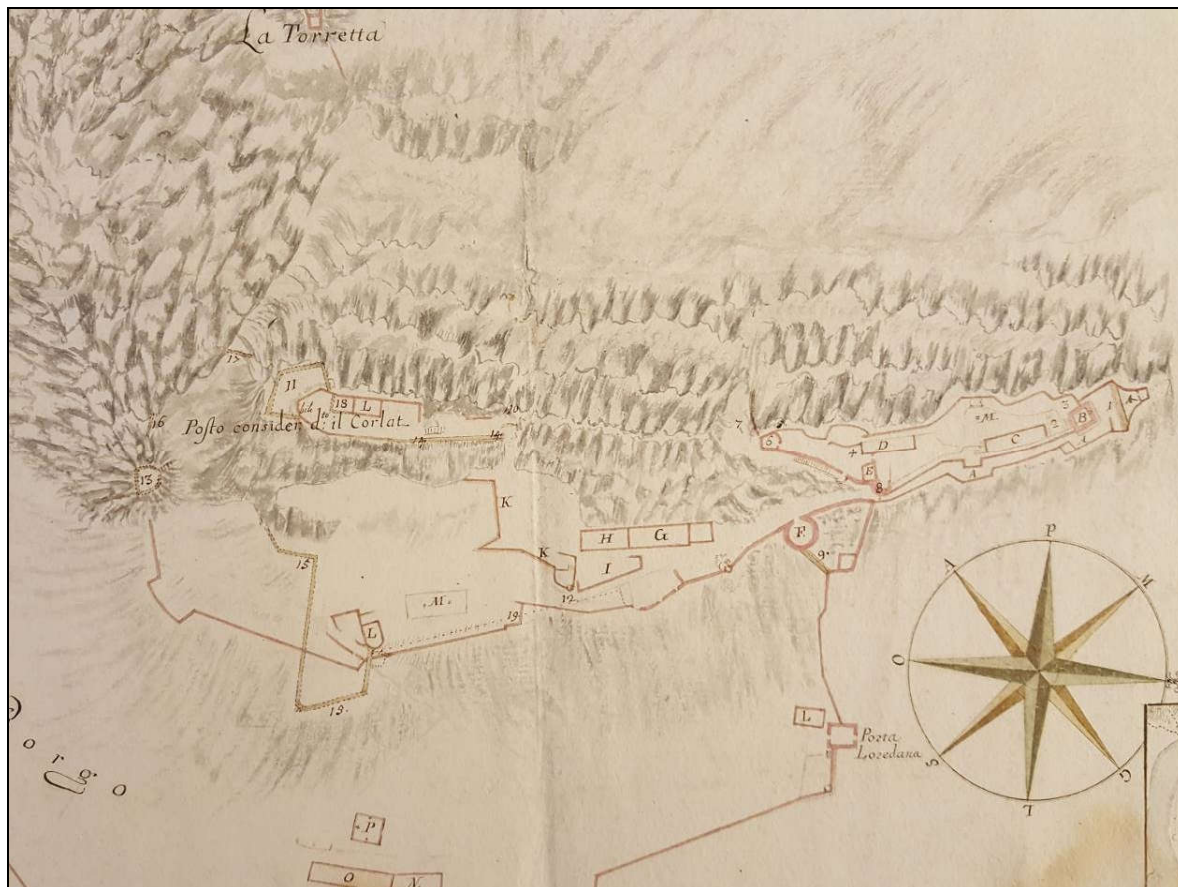
prilog 23 – plan Knina Giovannija Battiste Camozzina

- vrijeme: prva polovica 18. stoljeća
- naslov: Pianta della fortezza di Knin nella qual si vedono alcuni proggieti per monvmento di essa piazza
- autor: Giovanni Battista Camozzin
- Knjižnica Muzeja Correr (*Biblioteca del Museo Correr*), Venecija, Italija; zbirka: Cartografia; sig: Cl. XLIVb n. 0790

detalji:

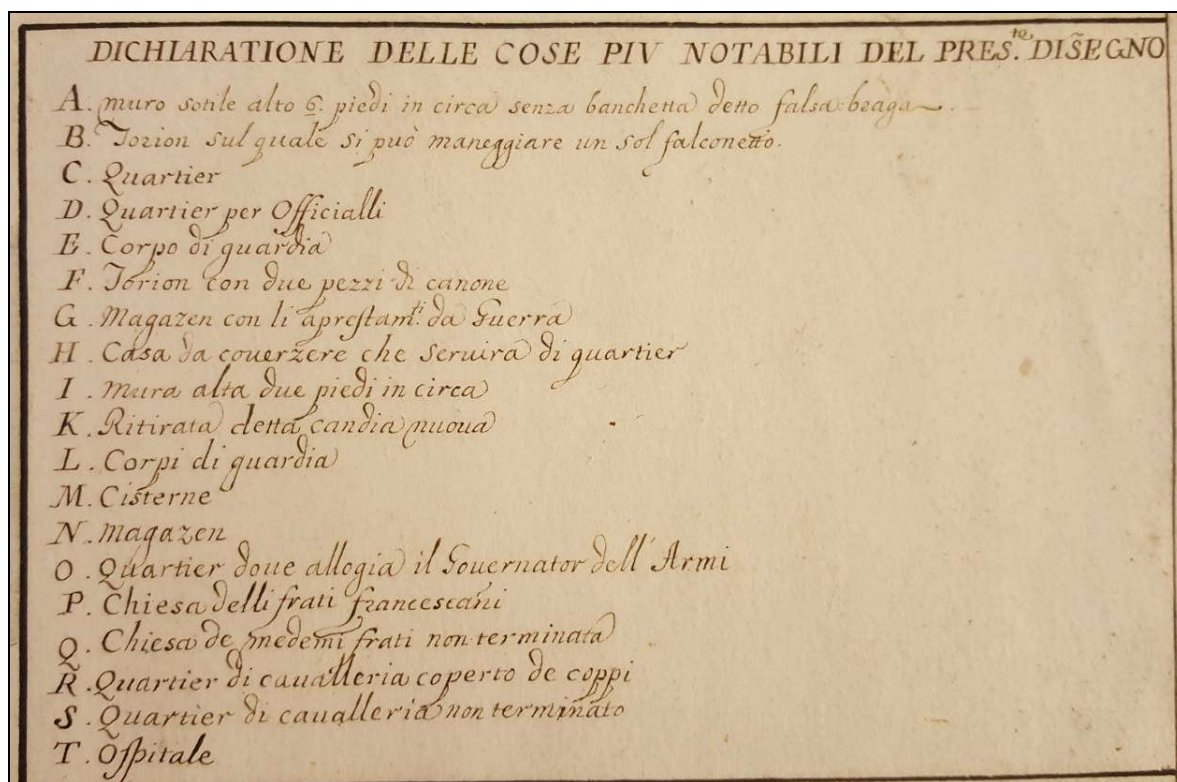
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Compendio delli Proggietti stabiliti di concerto tra
li Ingig^{ri} d'Andre, e Camozzini

1. Si fara una trauersa con parapetto, e banchetta
 2. Si fara un uolto sopra l'andito che ua nella falsa-braga, et terapienare il sito n.º 3 sino a liuello della somità del d.^{to} uolto, e poi sbassare il Torion B. facendo una piazza per tre pezzi di Canon
 4. In questo sito si fara un deposito da Poluere.
 5. Sito da farui una guardiola
 6. Magazen da poluere gl seruira per biscotto, dopo che sara fatto il deposito al sito n.º 4.
 7. Sito da farui un magazen da biscotto
 8. Si fara una guardiola, e giustar la banchetta sino al n.º 6.
 9. Trauersa da farsi con parapetto e banchetta
 10. Sito da farui un deposito di Poluere
 11. Sito che si potrebbe ingrandire il Corlat.
 12. Sito da farui un castello
 13. Grebano sopra il qual si fara un ridotto per dominar il borgo
 14. Si fara una treuersa per copeir l'ingresso nel Corlat.
 15. Piataforma da farsi per difesa del secondo recinto, e della Porta Loredana
 16. due muretti da farsi per serar due passi fra li grebani
 17. Magazeno da farsi per biscotto
 - H. Si alzara il muro un passo di piu e si ridura in sceler p^{er} quarti
 - I. Si continuara detto muro facendo un quartier, et un corpo d.^o
- Per agiustare il corpo di guardia alla Porta Loredana, et agiustare il muro sotto le due Cisterne, et accomodare il fianco n.º 19. e couerzere il corpo di guardia E. e accomodare il magazen N.º.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

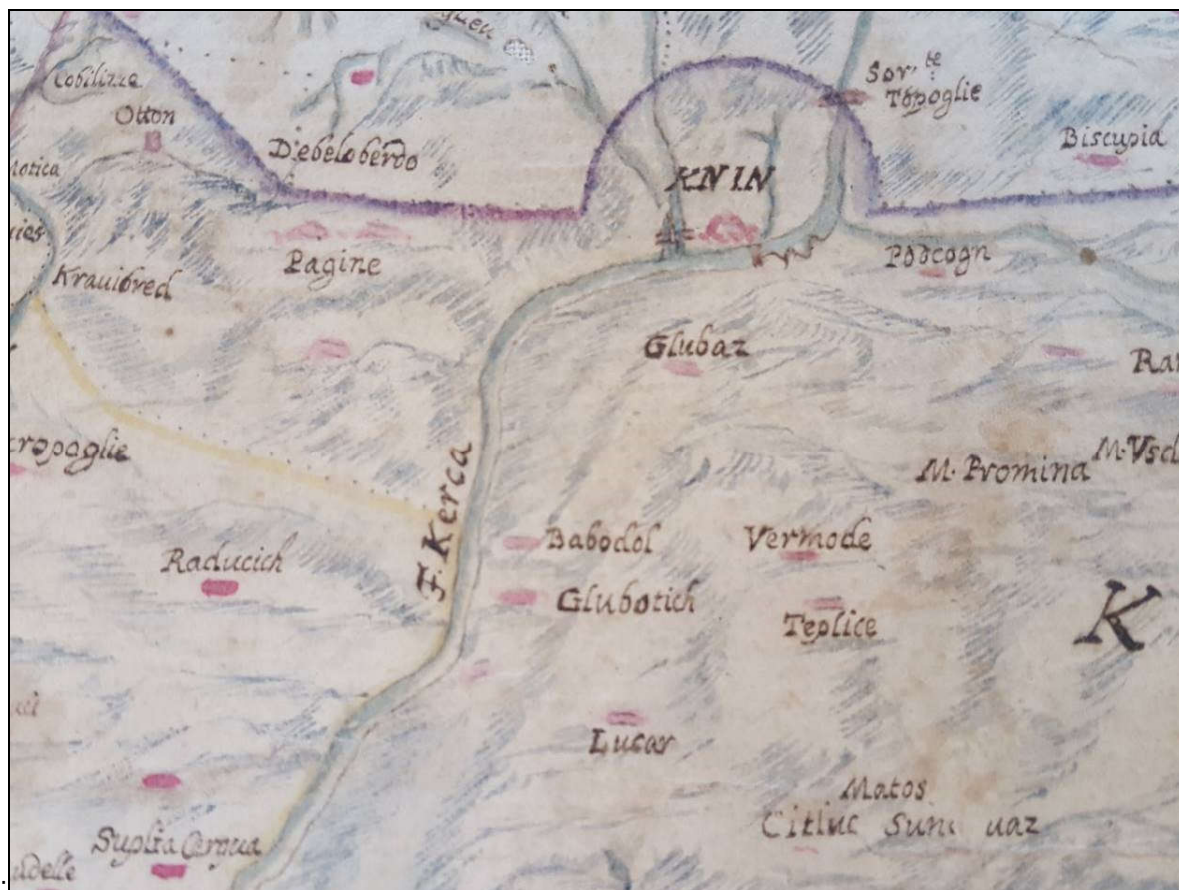
prilog 24 – Knin na karti Dalmacije

- vrijeme: 1732.
- naslov: Descrizione topografica della Dalmazia
- autor: nepoznat
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: E.I.90

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

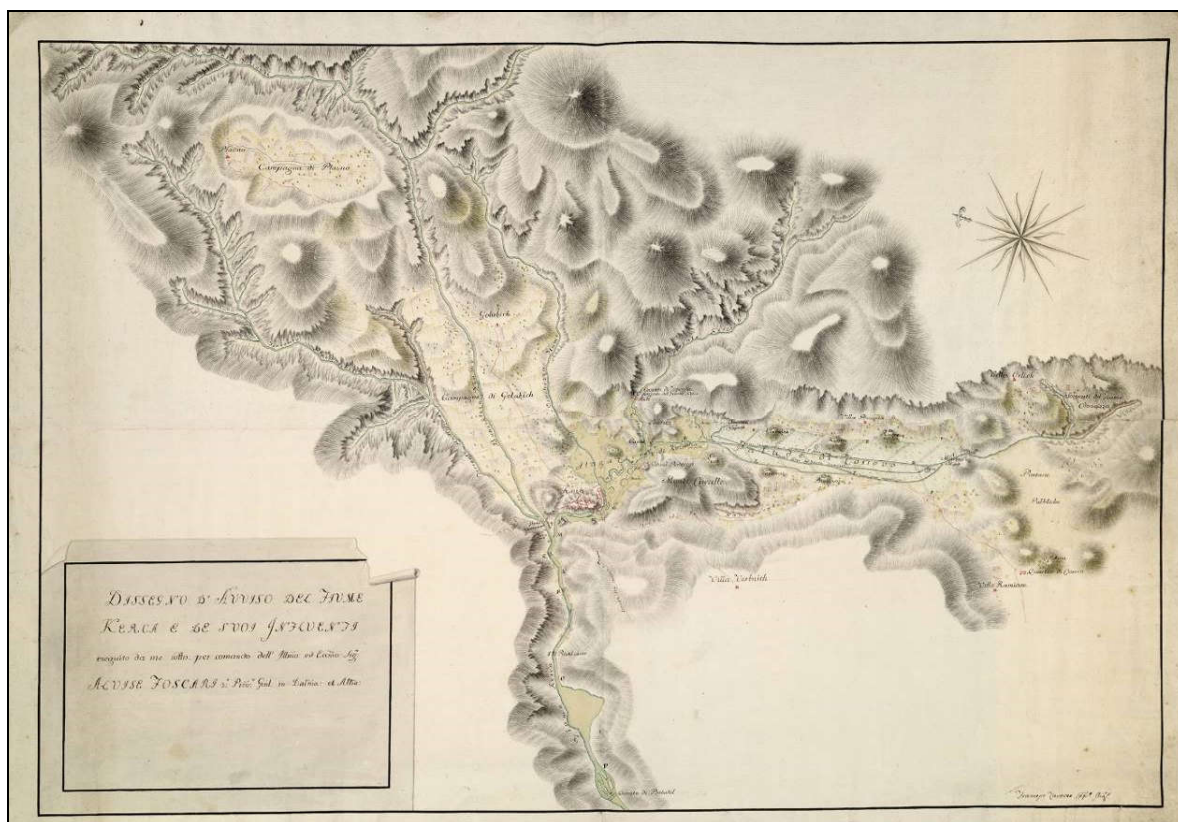
detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 25 – Knin na karti porijekla Krke

- vrijeme: oko 1740.
- naslov: Disegno d'Avviso del Fiume Kerca
- autor: nepoznat
- Državni arhiv u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*), Venecija, Italija; zbirka: Miscellanea mappe; sig: 0041321

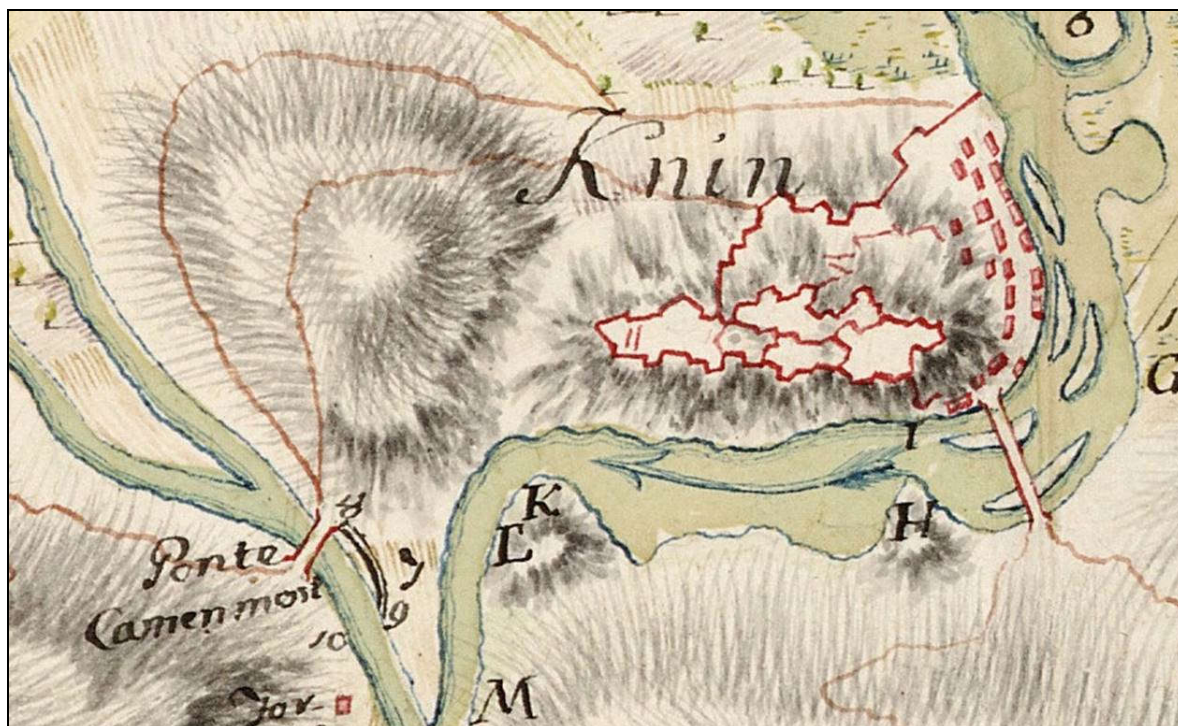
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Dissegno d'Avviso del Fiume
KERKA e de suoi INFLUENTI
eseguito da me sotto: per comando dell' Illmo: ed Econo: Sig:
ALVISE FOSCARI z: Prov: Genl: in Dalma: et Alta:

prilog 26 – Knin i njegova okolica

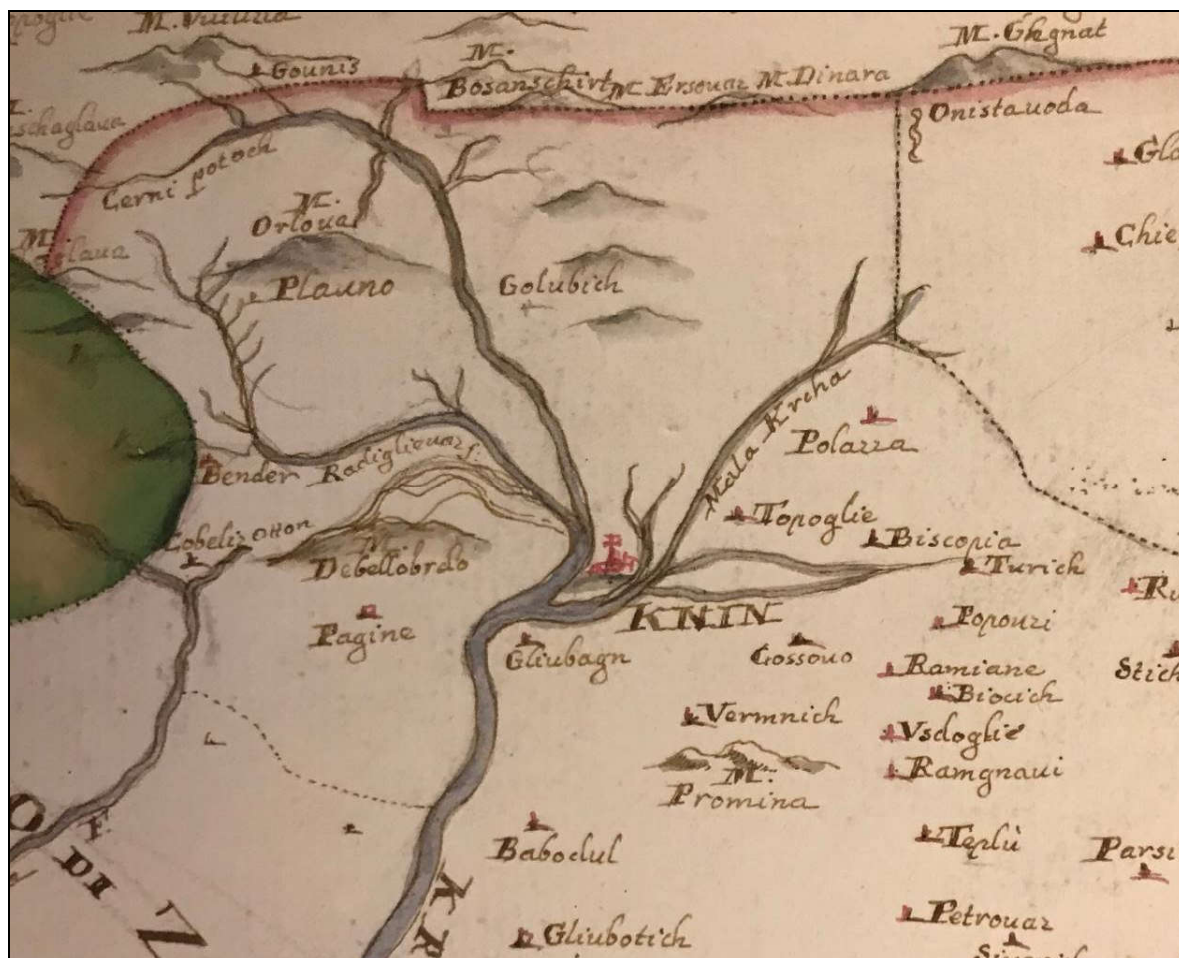
- vrijeme: 1745.
- naslov: Discrezione corografica, topografica & iconografica della Provincia di Dalmazia e stati confinanti. Del Sito, Stato e Forza Pnte del Terro di Knin
- autor: Faustino Brascoglia
- Nacionalna knjižnica Marciana (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Venecija, Italija; zbirka: Manoscritti Italiani; sig: MS. IT. VI. 195 (10054), tav. 41

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

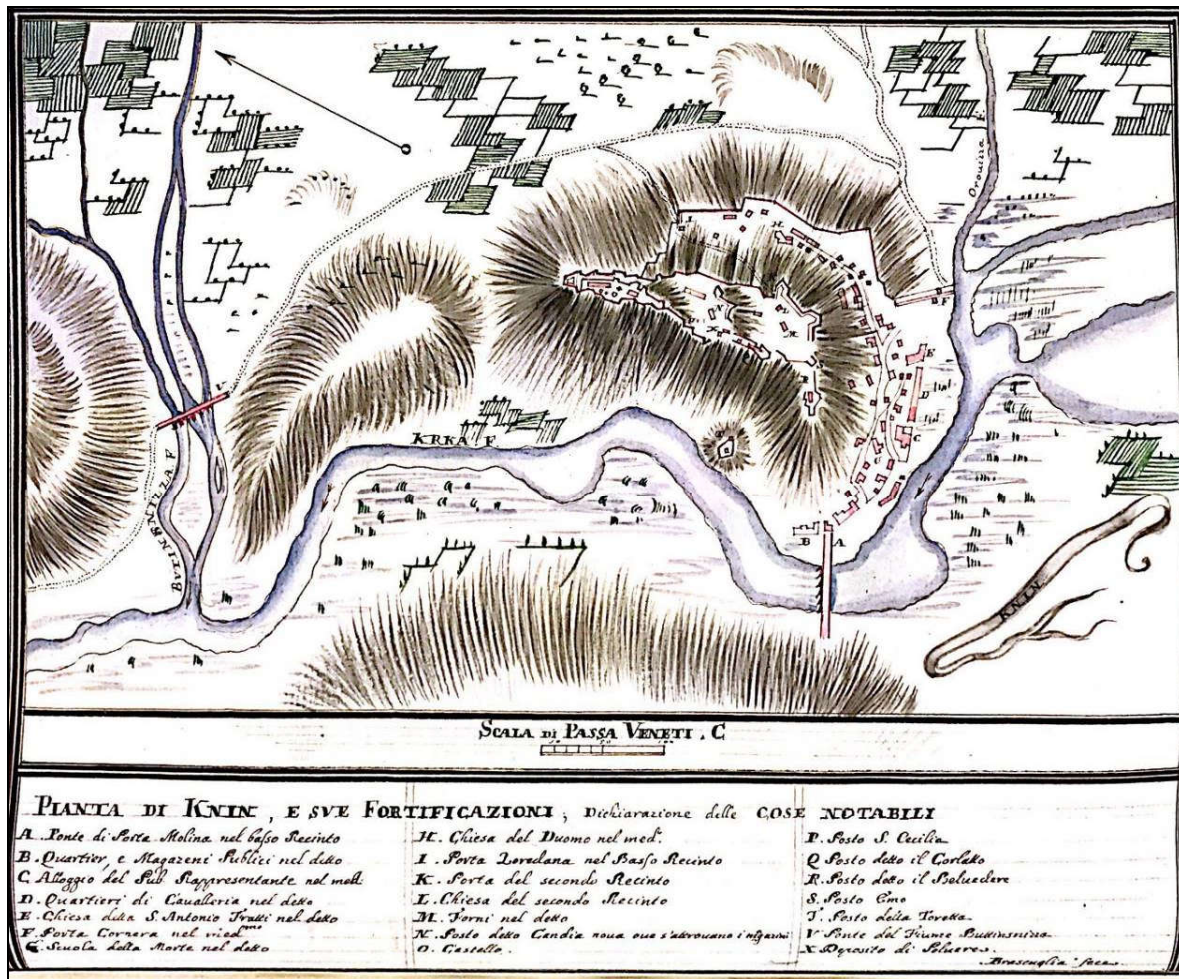

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 27 – plan Knina i njegovih fortifikacija Faustina Brascoglija

- vrijeme: 1745.
- naslov: Discrezione corografica, topografica & iconografica della Provincia di Dalmazia e stati confinanti. Piante di Knin e sue Fortificazioni
- autor: Faustino Brascaglia
- Nacionalna knjižnica Marciana (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Venecija, Italija; zbirka: Manoscritti Italiani; sig: MS. IT. VI. 195 (10054), tav. 43

detalji:

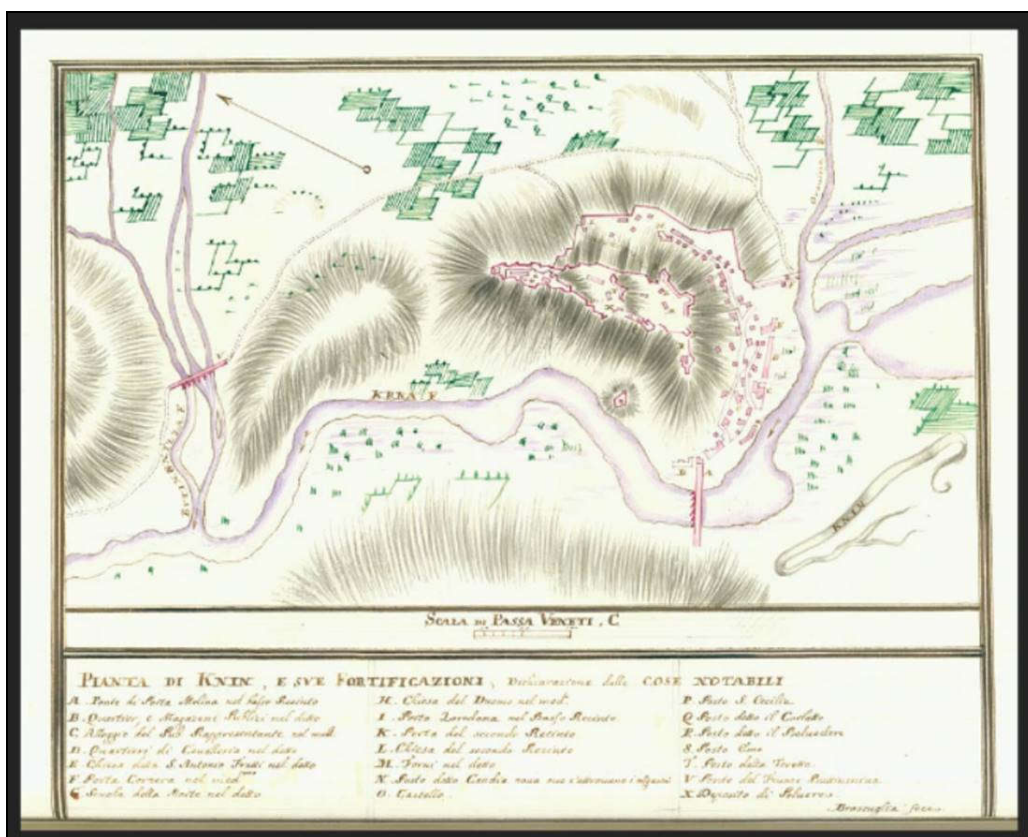
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

PIANTA DI KNIN, E SVE FORTIFICAZIONI, dichiarazione delle COSE NOTABILI		
A. Ponte di Porta Molina nel basso Recinto	H. Chiesa del Duomo nel med.	P. Posto S. Cecilia.
B. Quartier e Magazini Publici nel detto	I. Porta Lodovica nel Basso Recinto	Q. Posto detto il Cortello
C. Alloggio del Sub Rappresentante nel med.	K. Porta del secondo Recinto	R. Posto detto il Baluardo
D. Quartieri di Cavalleria nel detto	L. Chiesa del secondo Recinto	S. Posto Cmo
E. Chiesa della S. Antonio Tratti nel detto	M. Forni nel detto	T. Posto della Torretta
F. Porta Cornara nel viad ^{mo}	N. Posto detto Candia noua oua s'abbruano i nganni	V. Ponte del Fiume Butimontina
G. Scuola della Porta nel detto	O. Castello	X. Deposito di Siliceo.
		Brasculia. p. 222

prilog 28 – tlocrt kninske tvrđave sredinom 18. stoljeća

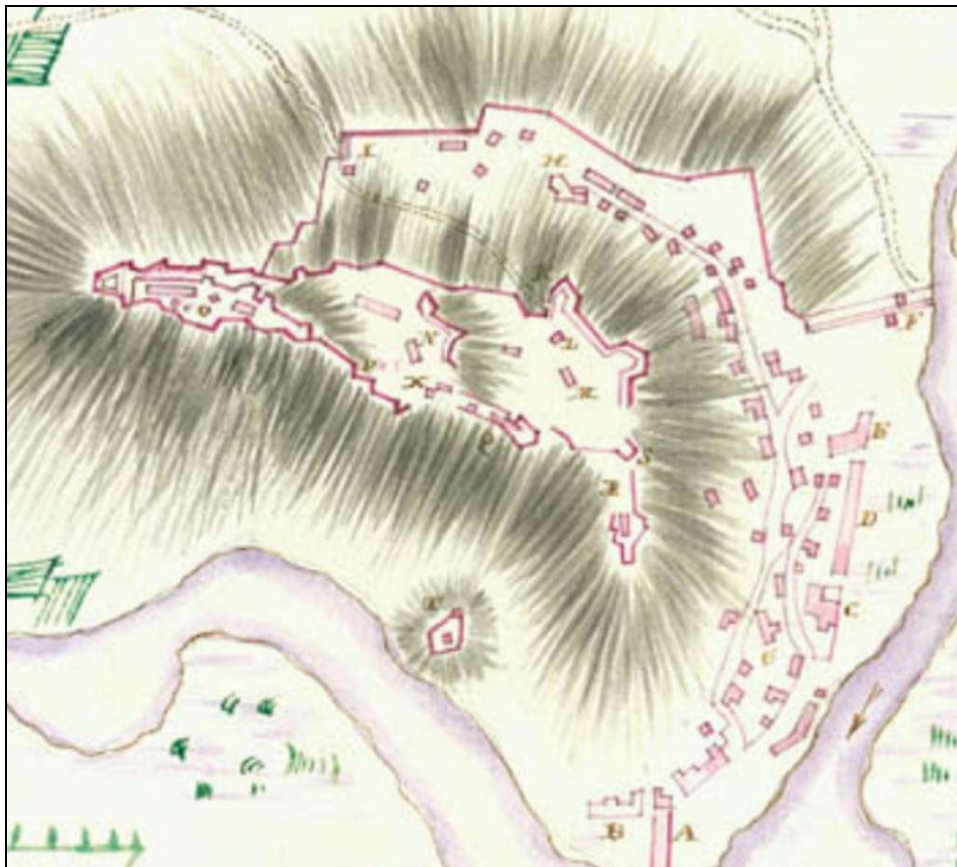
- vrijeme: 1745.
- naslov: Discrezione corografica, topografica & iconografica della Provincia di Dalmazia e stati confinanti. Piante di Knin e sue Fortificazioni
- autor: vjerojatno Faustino Brascaglia
- Nacionalna knjižnica Marciana (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Venecija, Italija; zbirka: Manoscritti Italiani; sig: MS. IT. VI. 492 (10061), tav 195

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

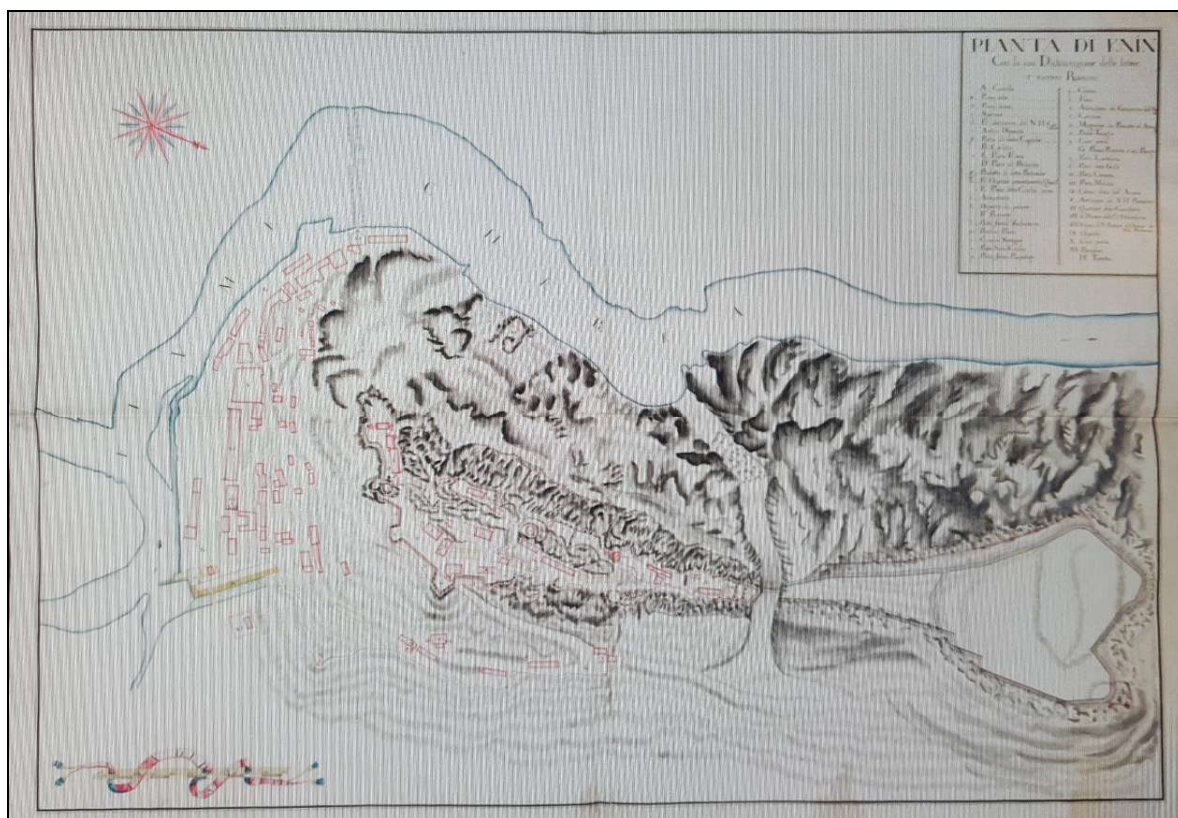
detalj:

prilog 29 – tlocrt kninske tvrđave sredinom 18. stoljeća

- vrijeme: sredina 18. stoljeća
- naslov: Pianta di Knin
- autor: nepoznat
- Nacionalna knjižnica Marciana (*Biblioteca Nazionale Marciana*), Venecija, Italija; zbirka: Manoscritti Italiani; sig: MS. IT. VI. 492 (10061)

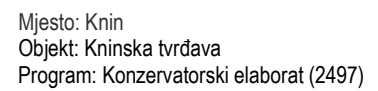

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 30 – tlocrt kninske tvrđave sredinom 18. stoljeća

- vrijeme: oko 1750.
- naslov: Pianta di Knin
- autor: nepoznat
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: K.VII.i.97

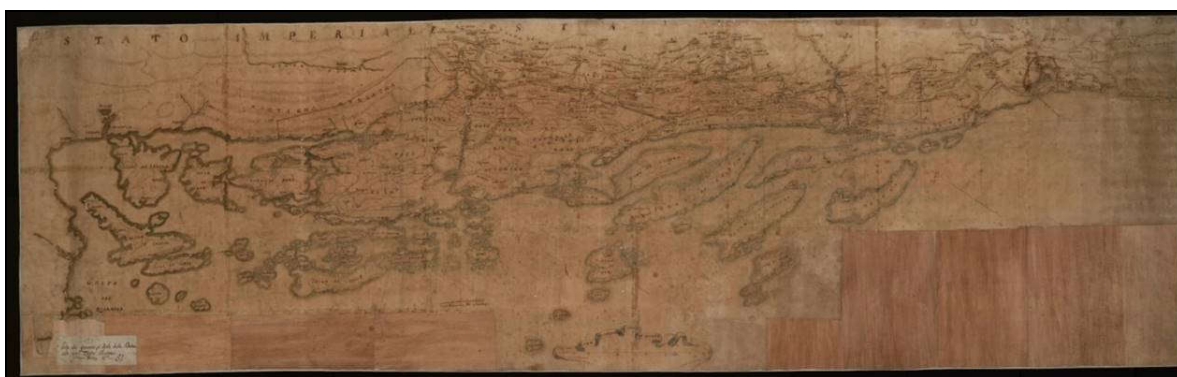

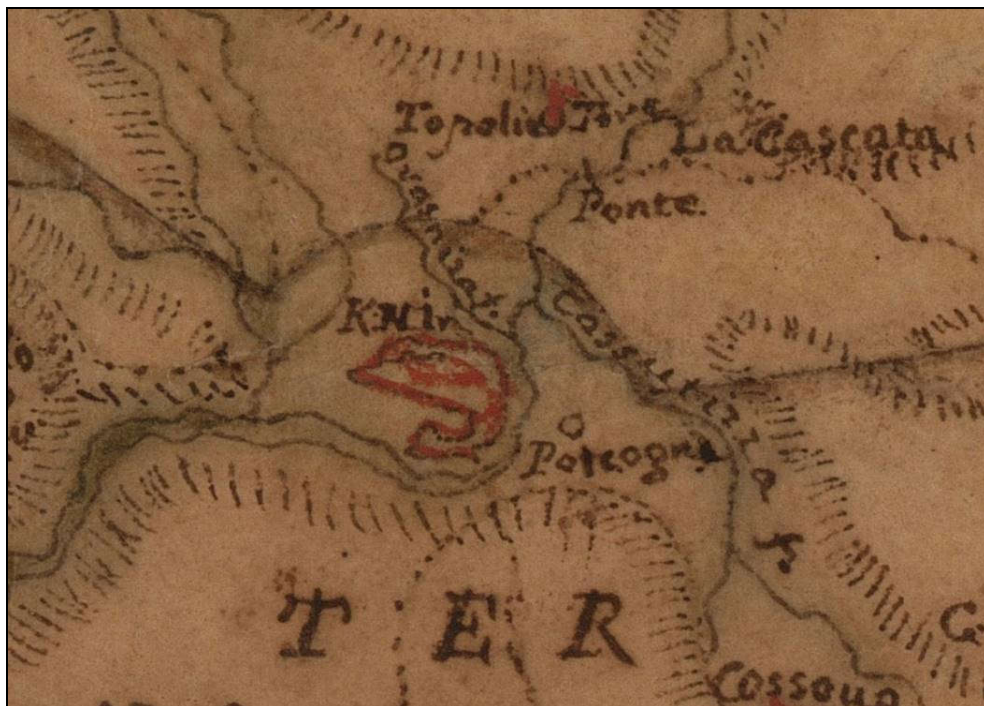
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 31 – karta granice mletačkih i austrijskih posjeda

- vrijeme: sredina 18. stoljeća
- naslov: Goflo del Quarnier e Isole della Dalmazia con i Confini Austriaci
- autor: nepoznat
- Državni arhiv u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*), Venecija, Italija; zbirka: Miscellanea mappe; sig: 0032171

detalj:

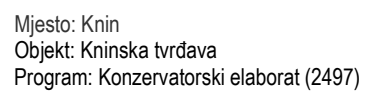

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 32 – Knin na karti sjeverne Dalmacije

- vrijeme: sredina 18. stoljeća
- naslov: Der Noerdliche Thied des Koenigreichs Dalmatien
- autor: nepoznat
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Kartografska zbirka (1620.-1945.); mapa 31

[illegible]

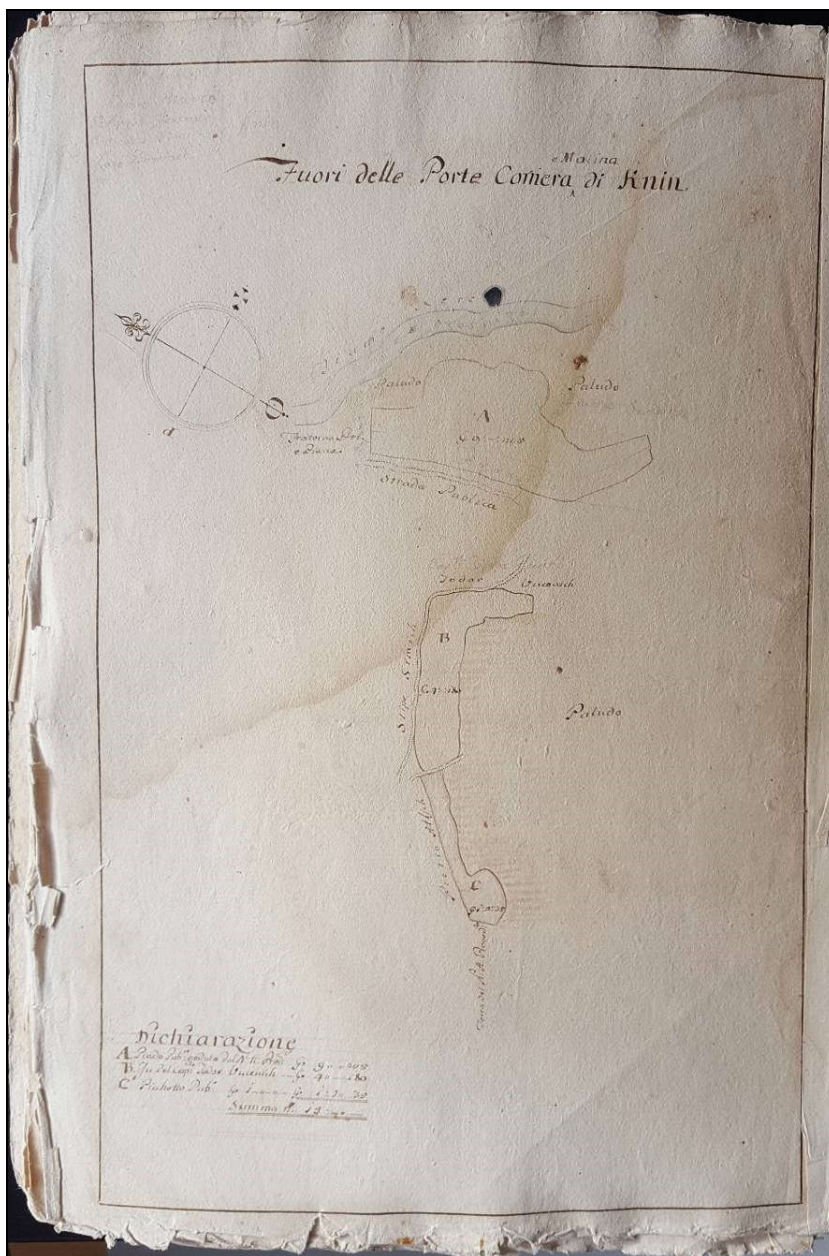
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 33 – Knin na skici mletačke katastarske izmjere iz 1756. godine

- vrijeme: 1756.
- naslov: Fuori delle Prote Camera di Knin
- autor: nepoznat (Grimani)
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Mletački katastar. Katastarske knjige (1597.-1797.) [0005]; kut. 41

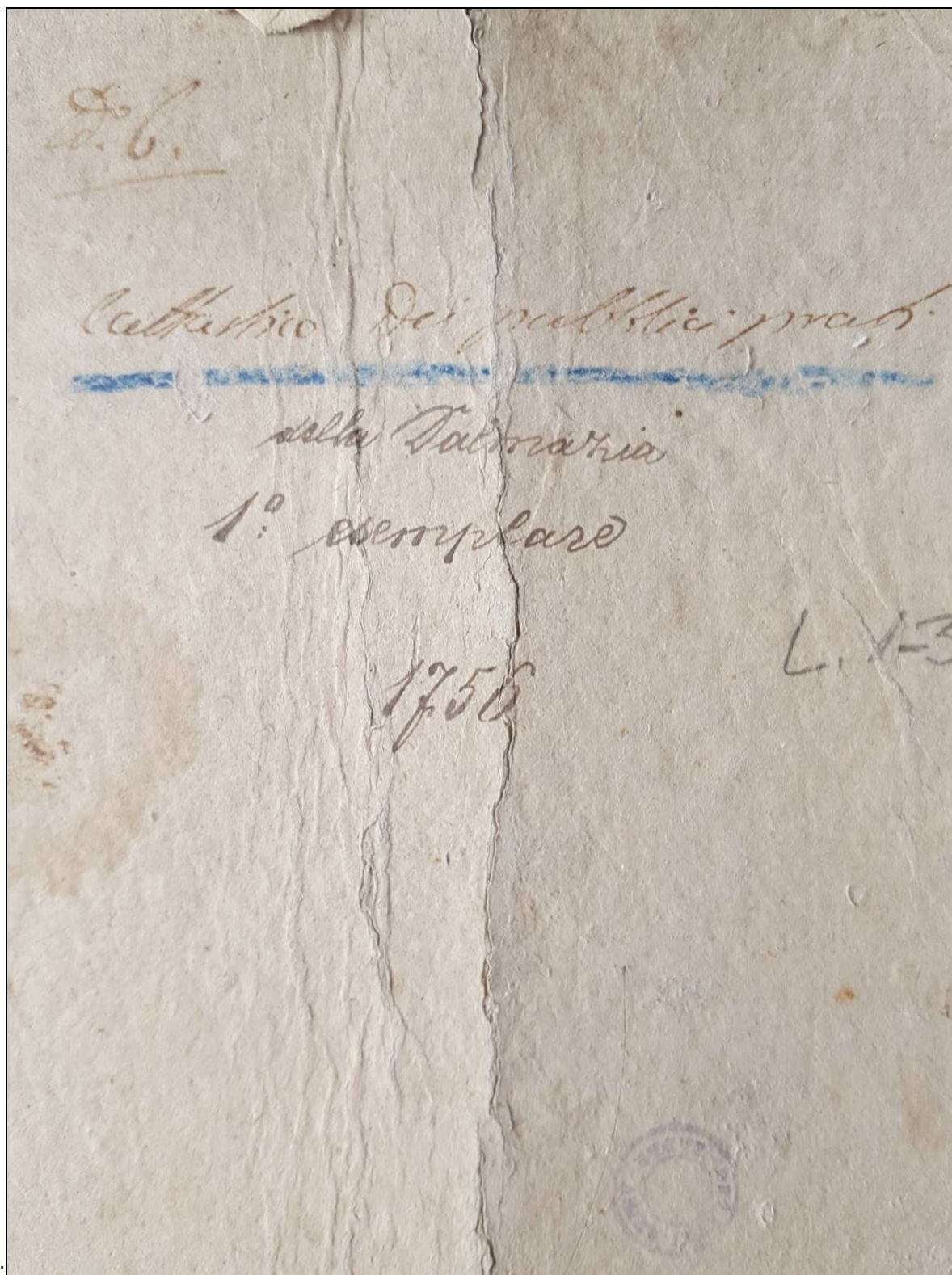

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

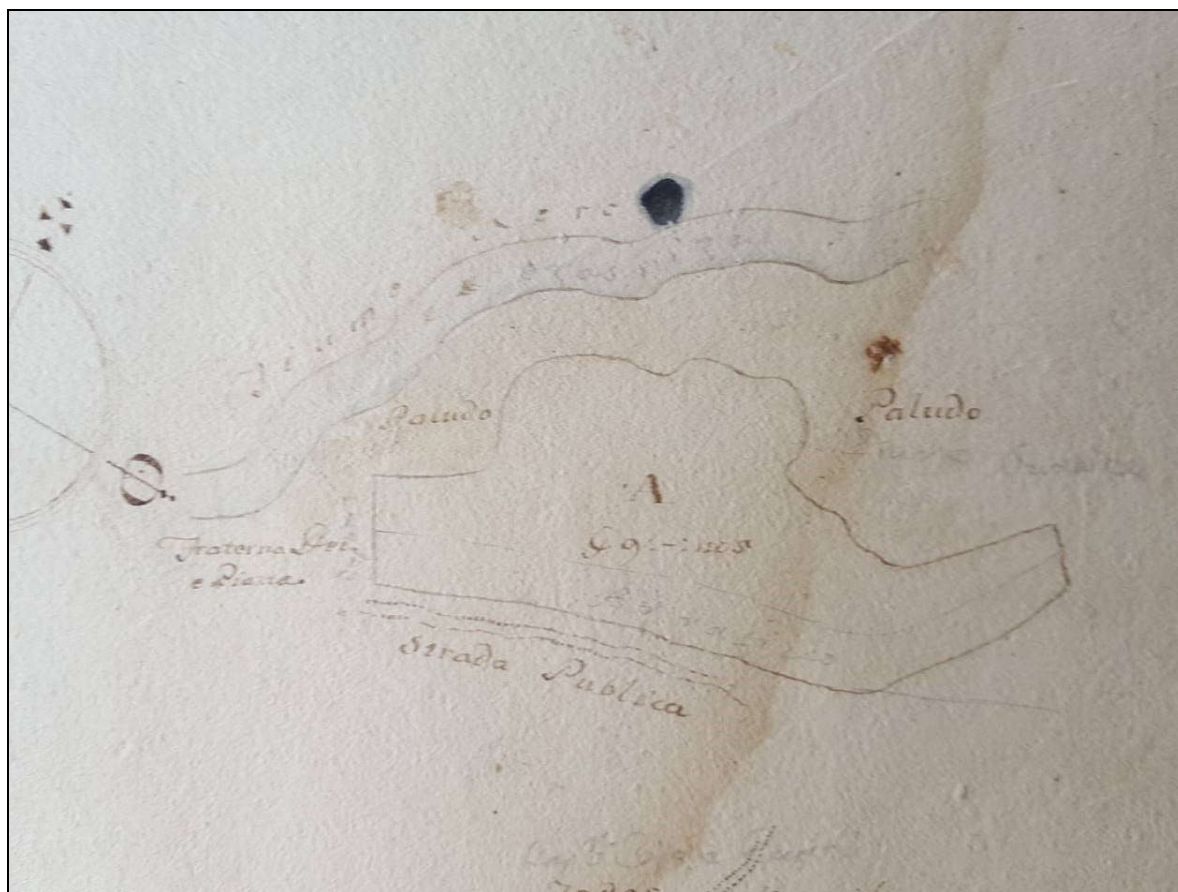
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

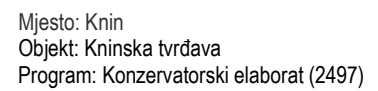

detalji:

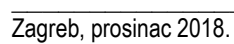

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

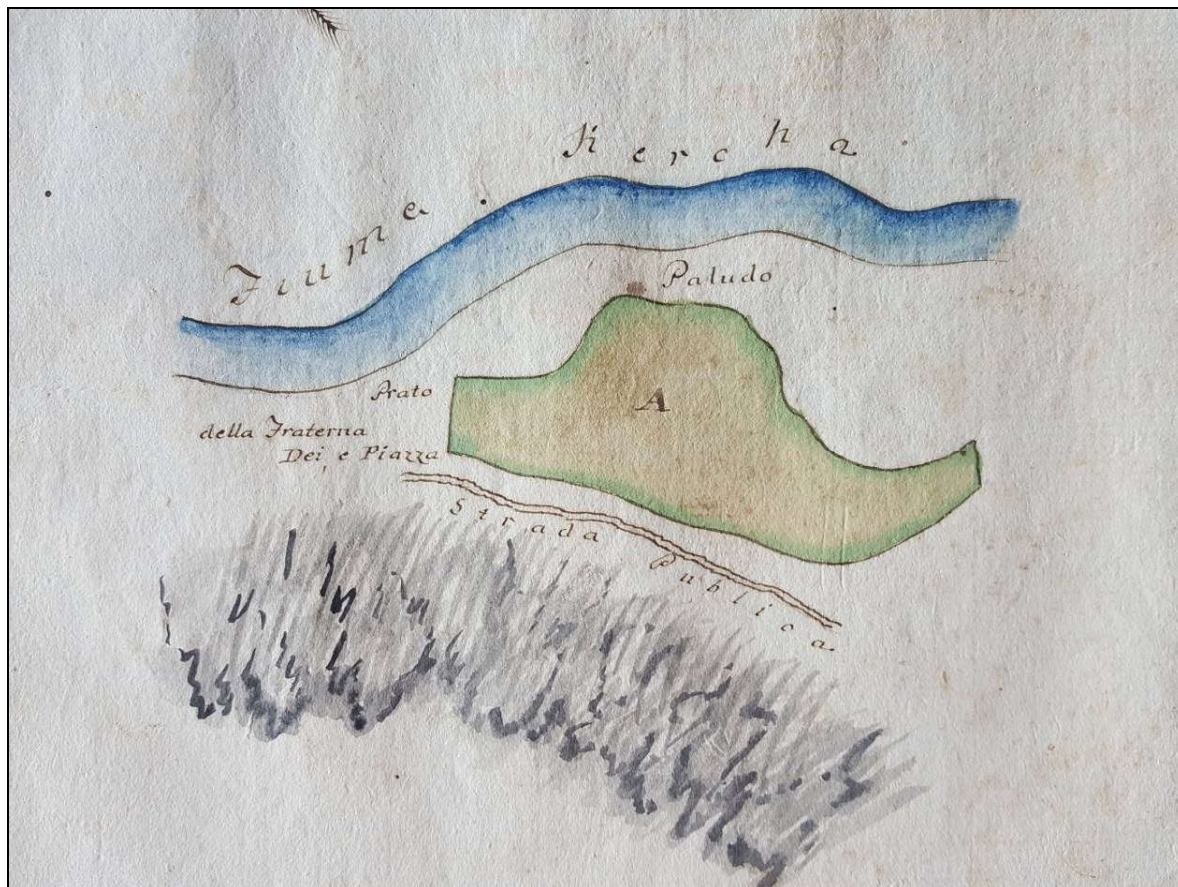
- vrijeme: 1756.
- naslov: Knin
- autor: nepoznat (Grimani)
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Mletački katastar. Katastarske knjige (1597.-1797.) [0005]; kut. 42

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

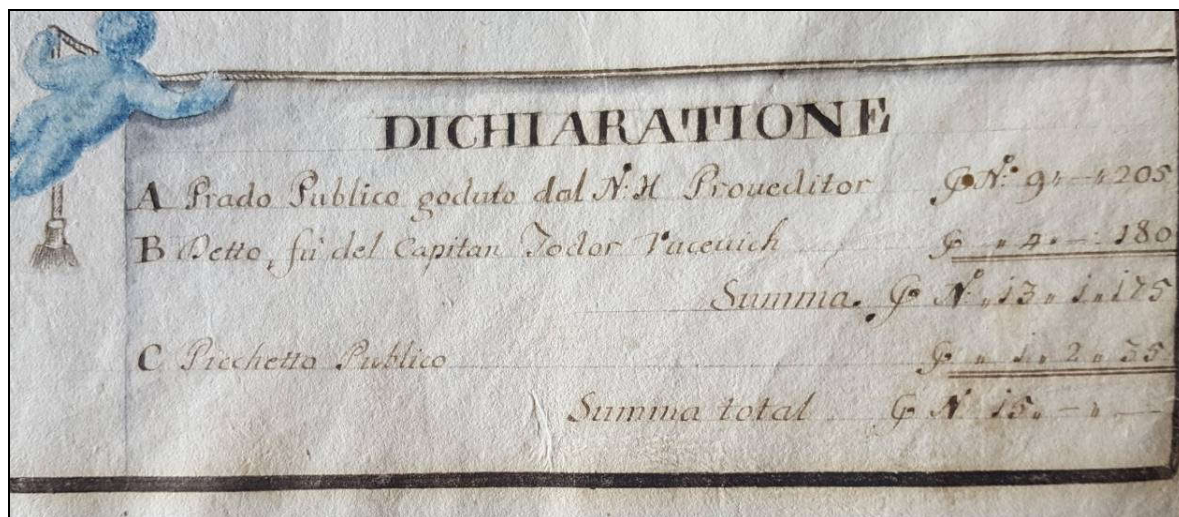
detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 35 – karta austrijskih, osmanskih i mletačkih posjeda

- vrijeme: 1767.
- naslov: Topografia d'Avviso Delle Provinzie Austriache ed Ottomane Confinanti alla Dalmazia ed Albania Veneta
- autor: Antonio Reiner
- Državni arhiv u Veneciji (*Archivio di Stato di Venezia*), Venecija, Italija; zbirka: Miscellanea mappe; sig: 0029051

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

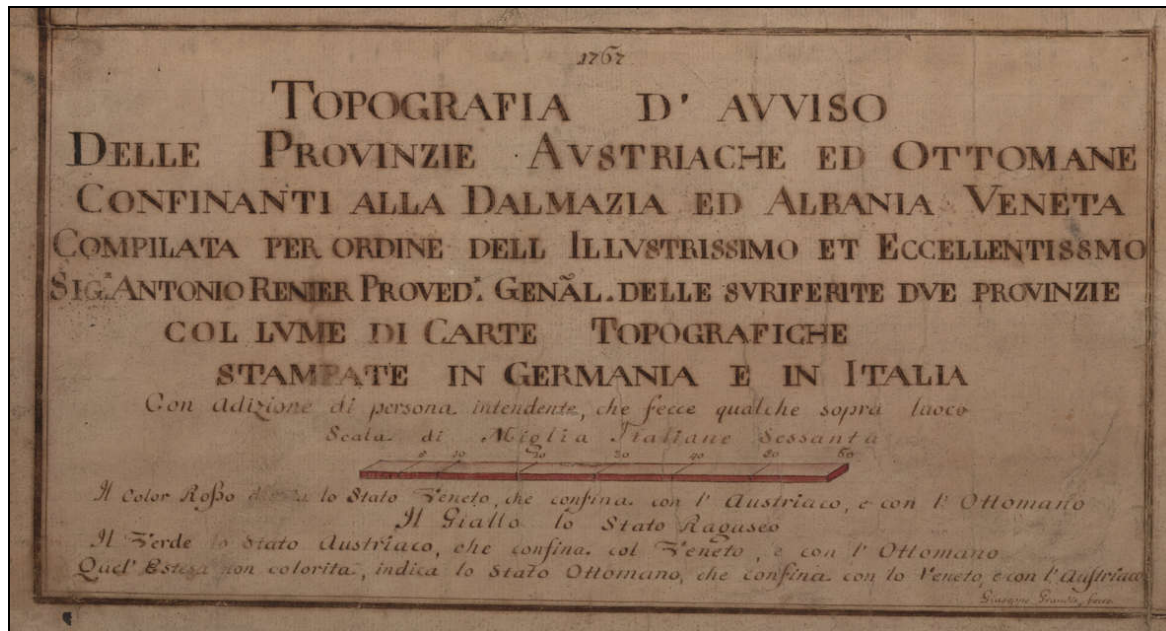
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 36 – karta Dalmacije sa planovima gradova

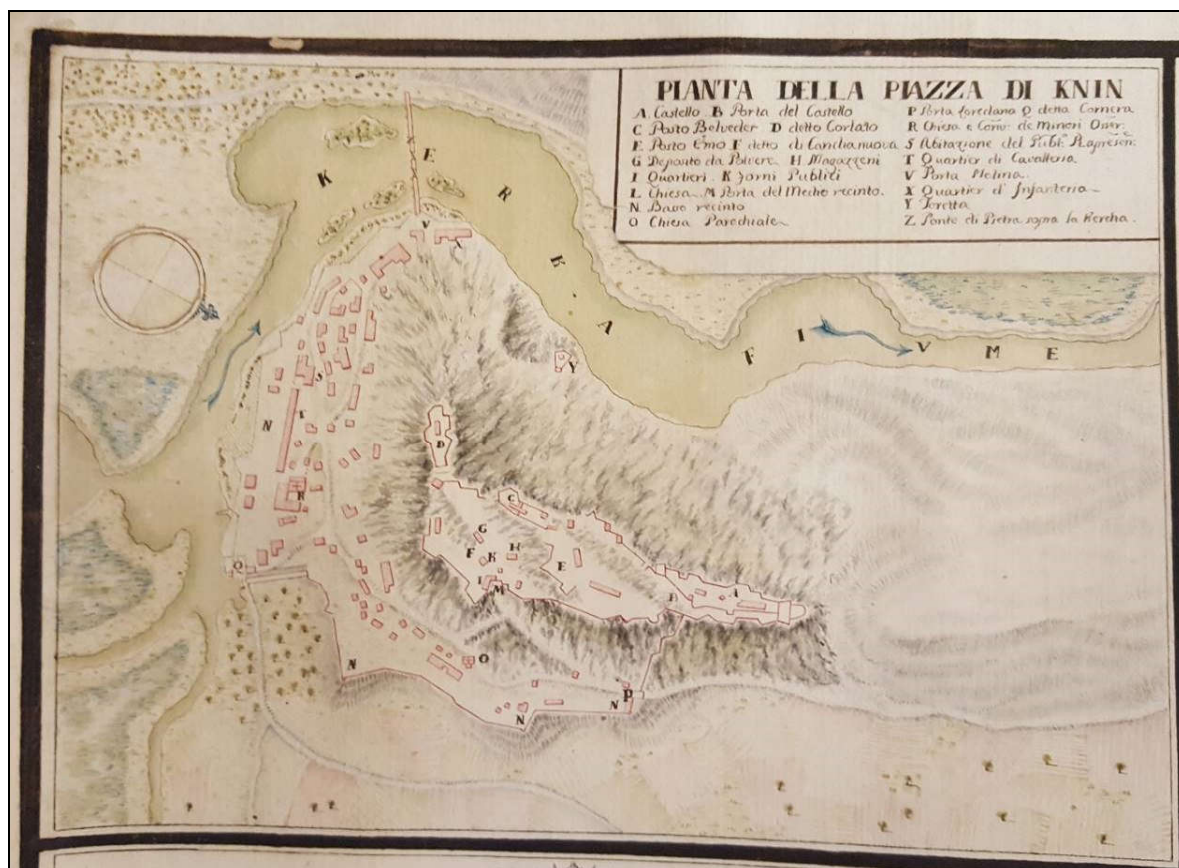
- vrijeme: 1769.
- naslov: Corografia delle Provincie di Dalmacia ed Albania Veneta Stato di Ragusi, e le Confinazioni adiacenti
- autor: Francesco Zavoreo
- Knjižnica Muzeja Correr (*Biblioteca del Museo Correr*), Venecija, Italija; zbirka: Cartografia; sig: Cl. XLIVb n. 0280

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

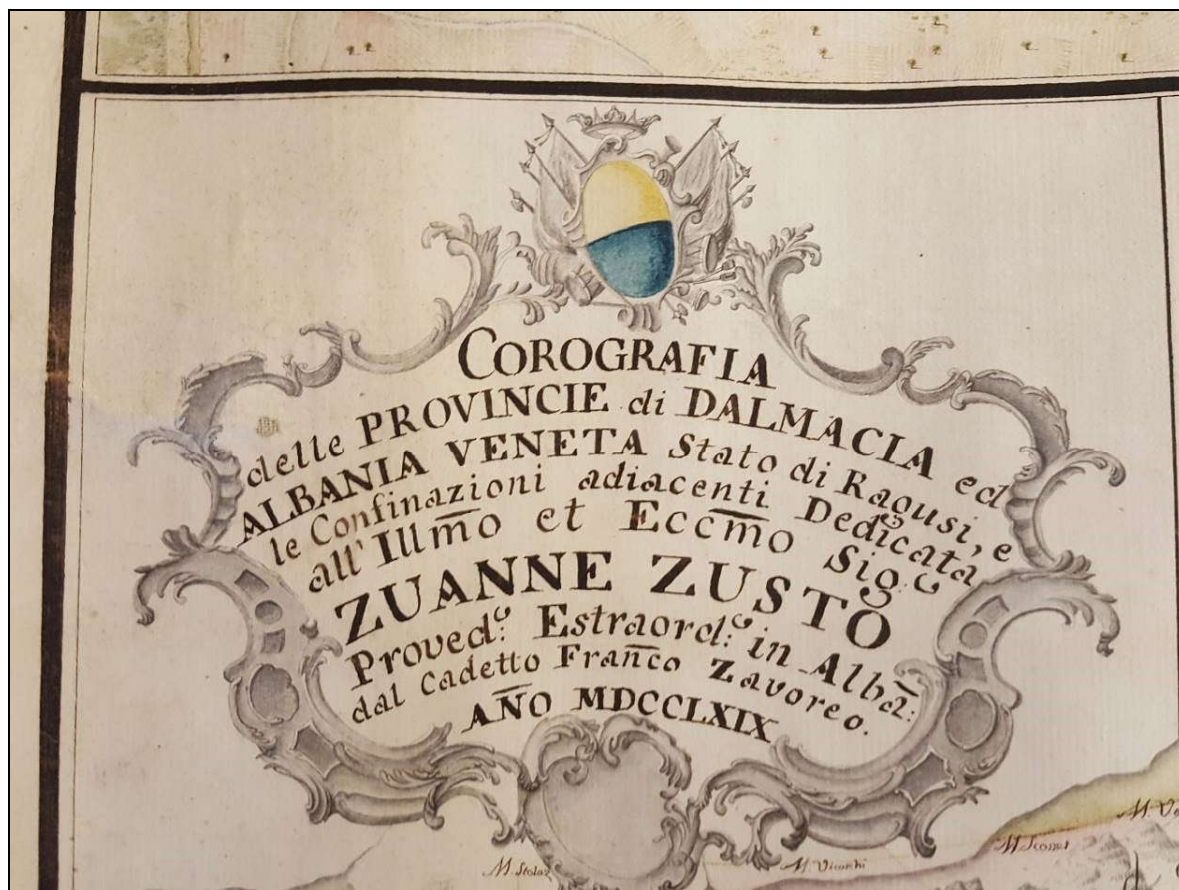

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

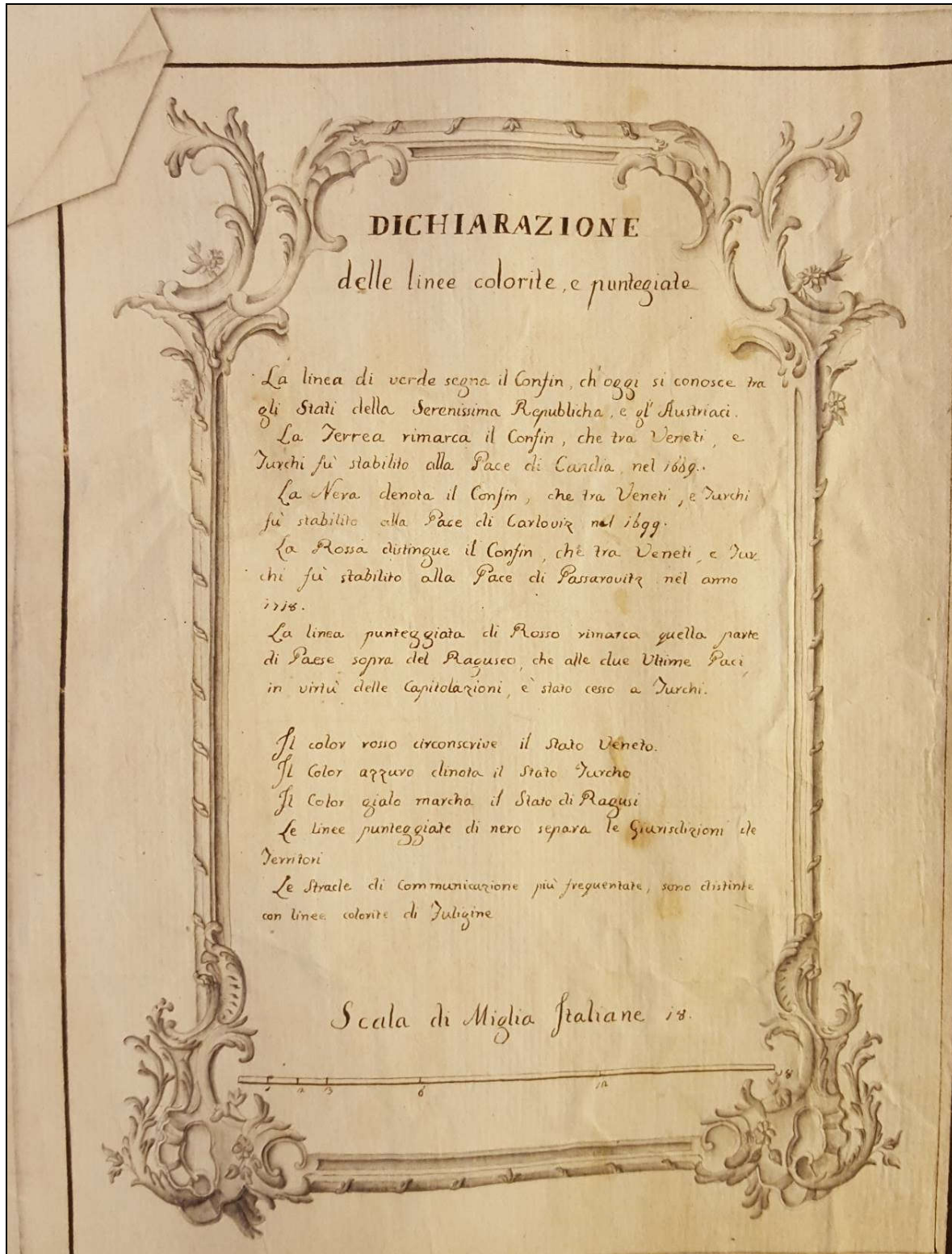
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

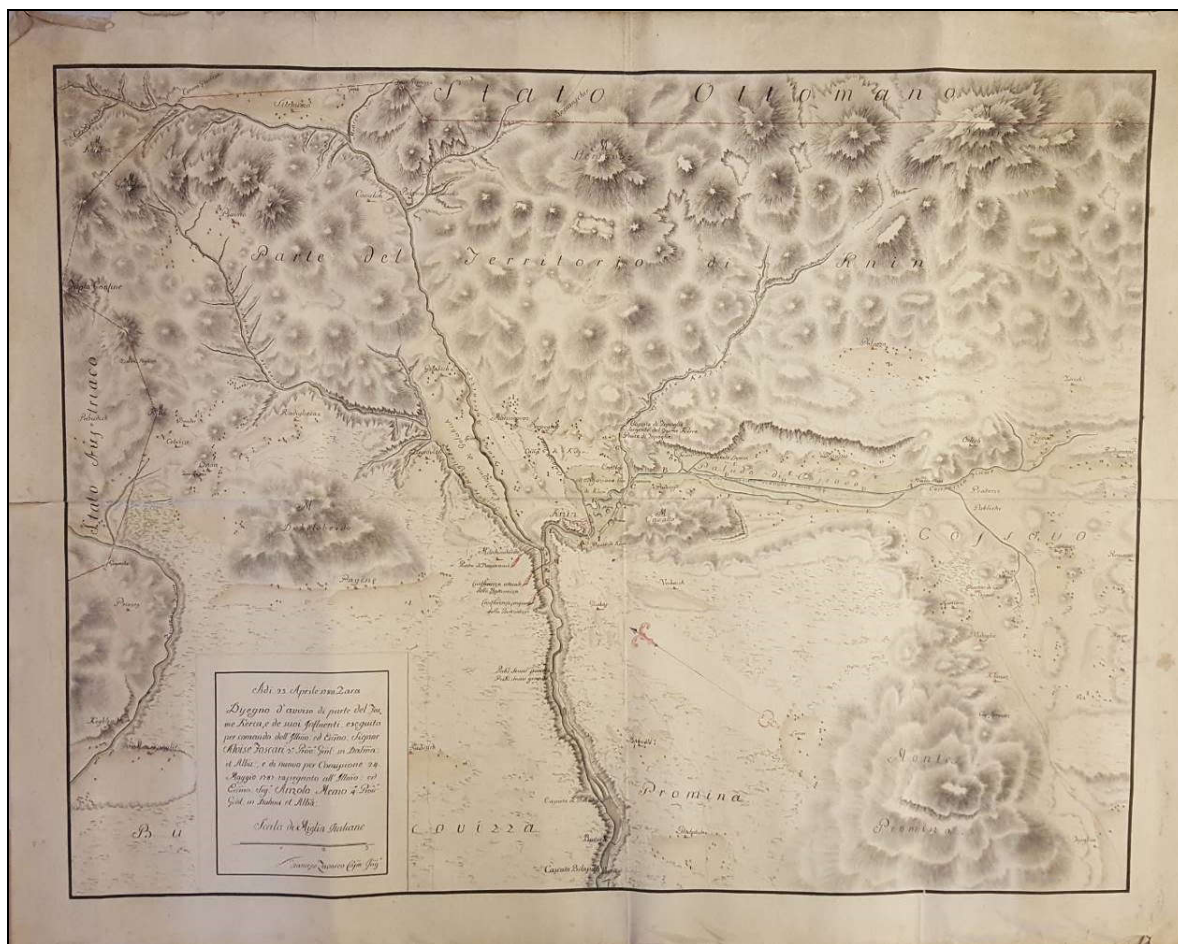

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

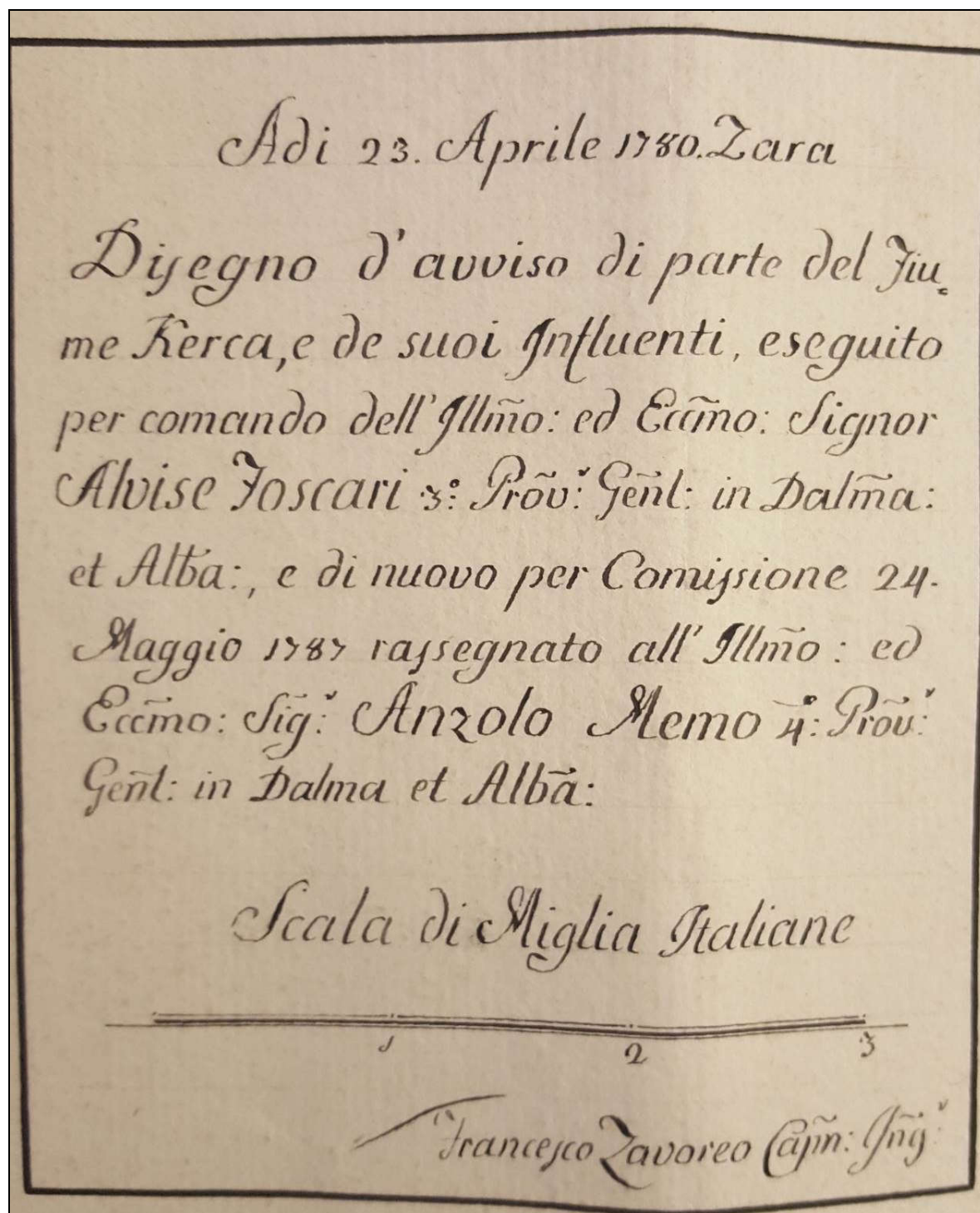
prilog 37 – prikaz napada na Knin u doba providura Alivsea Foscarija 1787. godine

- vrijeme: 1780.
- naslov: Aquisto di Chnin
- autor: Francesco Zavoreo
- Knjižnica Muzeja Correr (*Biblioteca del Museo Correr*), Venecija, Italija; zbirka: Cartografia; sig: Cl. XLIVb n. 0898

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 38 – Knin na mletačkoj karti Dalmacije iz 1787.

- vrijeme: 1787.
- naslov: Nouva carta topografica della provincia di Dalmazia (u dva dijela)
- autor: Melchiori, Zavoreo i Lodovico Furlanetto
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Kartografska zbirka (1620.-1945.); mapa 222

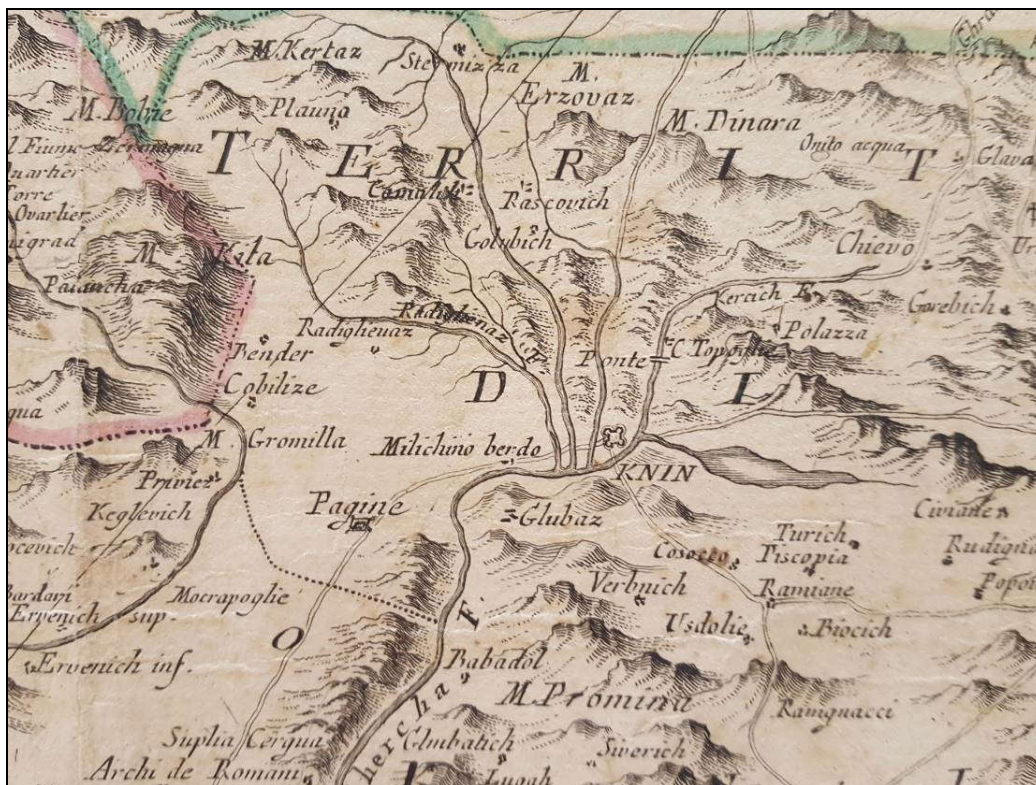

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

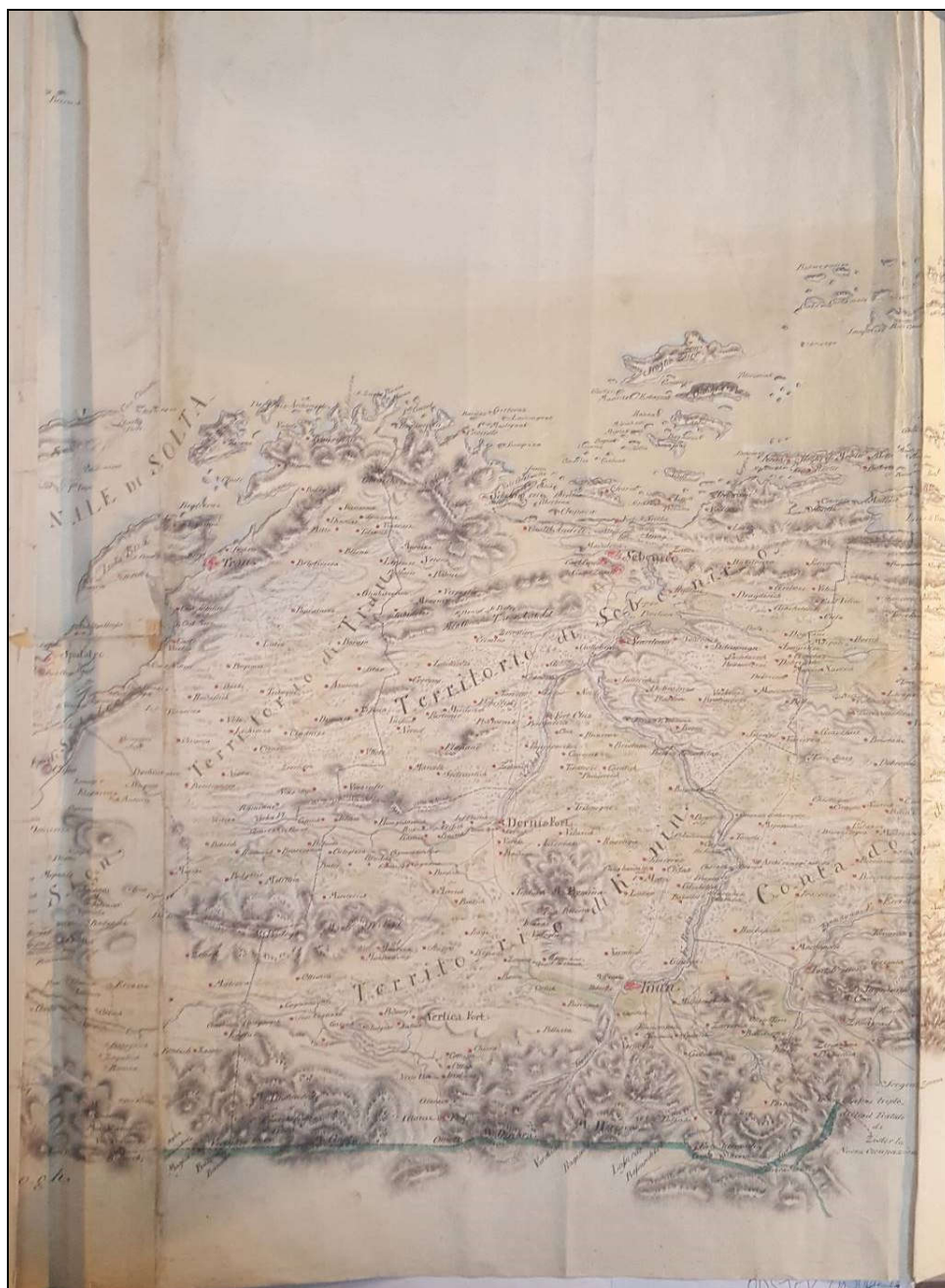
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 39 – Knin na topografskoj karti Dalmacije

- vrijeme: 1791.
- naslov: Dissegno o'carta topografica della Dalmazia, Coretta, e Dellineata
- autor: Guistino Antonio Grandis
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: D.I.58

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

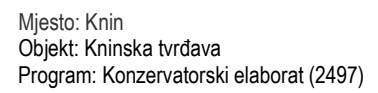

prilog 40 – okolica Knina na mletačkoj karti iz 1795. godine

- vrijeme: 1795.
- naslov: Territorio di Knin
- autor: nepoznat
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Kartografska zbirka (1620.-1945.); mapa 15

A hand-drawn map of the Krin area in the 18th century. The map is oriented with North at the top. The Krin river flows from the top left towards the center, where it meets the Krin town. The town is depicted as a red-shaded area with a central church spire. To the left of the town, the river is labeled 'Krin'. To the right, the river is labeled 'Krin'. The town is labeled 'Krin'. Surrounding the town are several settlements: 'Ragrovec' to the northwest, 'Verminich' to the southeast, 'Glinba' to the southwest, and 'Podcog' to the northeast. The map also shows 'Krin's Capitula' and 'Krin's Capitula'. The map is drawn on aged, yellowed paper with various geographical features and place names in a cursive script.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 41 – tlocrt tvrđave Knin i njene okolice u vrijeme francuske uprave

- vrijeme: 1799.
- naslov: Plan de la Fortresse de Knin Avec ses Environs
- autor: Taux
- Austrijski državni arhiv (*Österreichisches Staatsarchiv*), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (*Kriegsarchiv*); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A3.

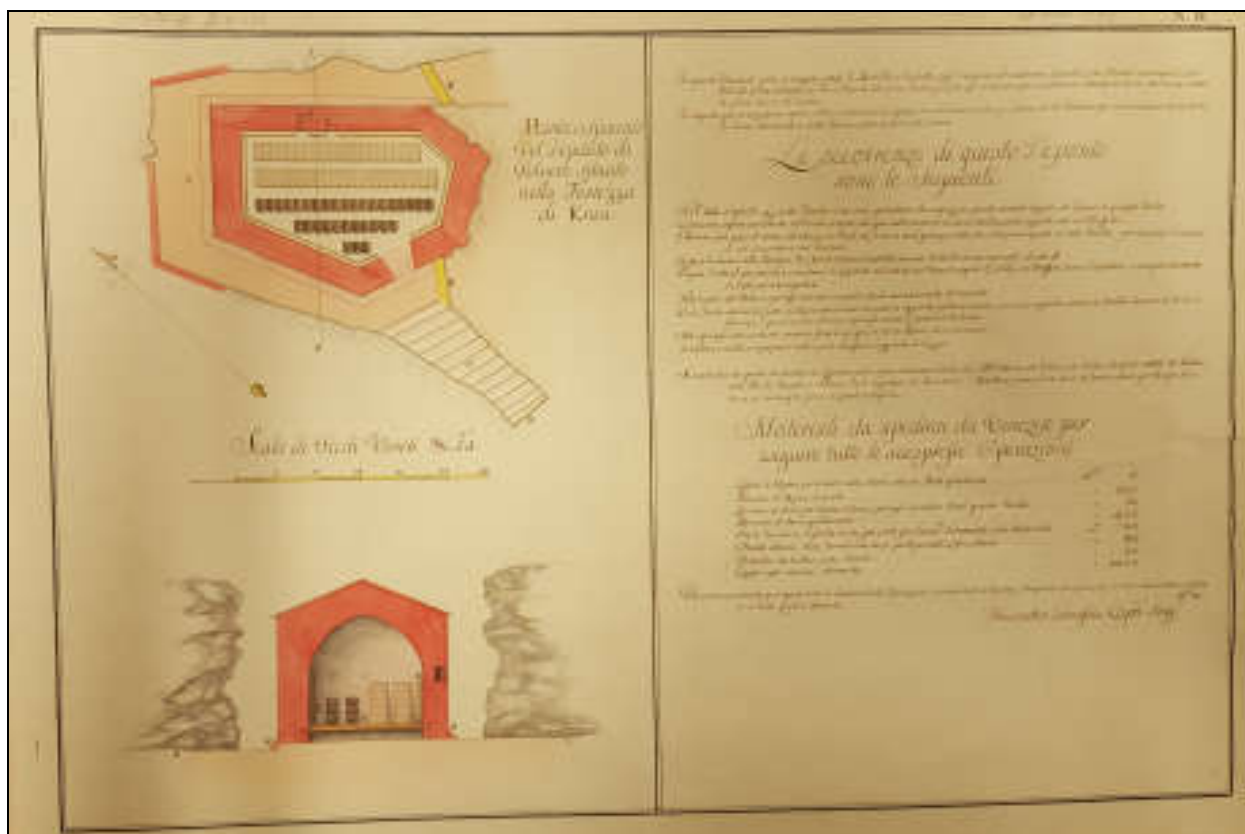
detalj:

prilog 42 – barutana tvrđave Knin

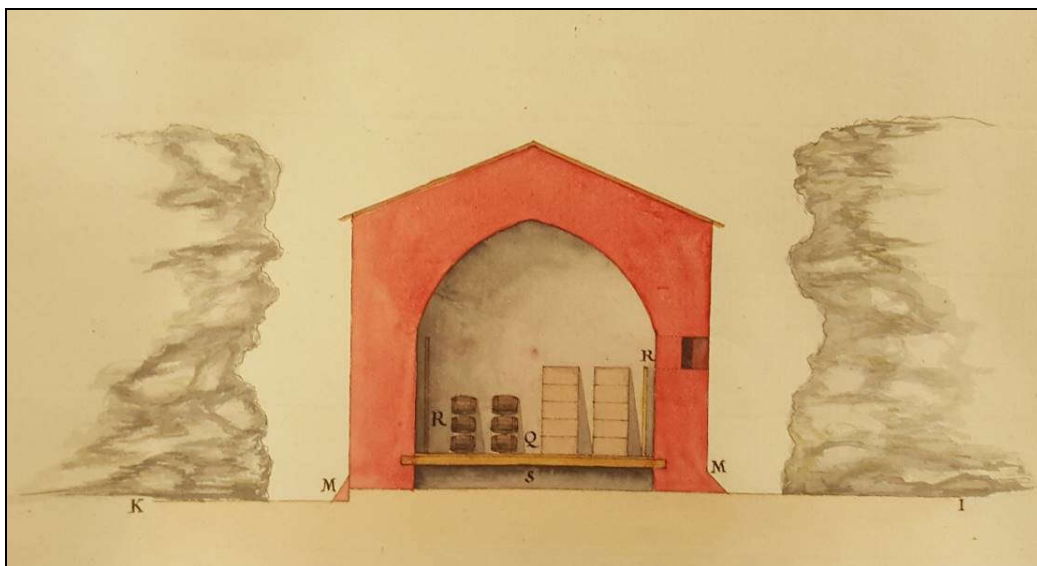
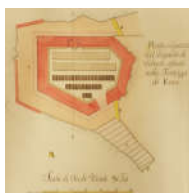
- vrijeme: 1799.
- naslov: Pianta e Spaccato Del Deposito di Polvere situati nella Fortezza di Knin
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (Kriegsarchiv); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin K3.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji

In questo Deposito come si vegono posti li Barilli, e Casette, egli è capace di contenere Barilli a tre Ordini uno sopra l'altro Barilli N. 174 calcolando che il Barile all'incirca contenga Libbre 95 di Polvere per ciascheduno detratto la Tarra Sormana in tutto Libbre 1650 all'incirca.
In Casette poi vene possono copire N. 375 calcolando la Casetta che all'incirca contenga Libbre 110 di Polvere per ciascheduna detratto la Tarra Sormana in tutto Polvere Libbre 41250 all'incirca.

Le occorrenze di questo Deposito sono le Seguenti

Nel lato segnato L. nella Pianta c'è una spaccatura che serpeggia, questa converrà legarla con buone, e Lunghe Pietre.
Conviene coprire con Plache la Piccola scarpa che già esternamente la Mura del Deposito segnata M. nel Profilo.
Elevare due pezzi di muro all'altezza di Piedi sei, e oncie 12 di grossezza nelle due situazioni segnate N. nella Pianta, per impedire l'introdursi nel Circondario del Deposito.
Ripare li Scalini alla Rampa O, e far di nuovo il rustello con suoi Pilastrini in ora mancanti, al sito P.
Ripare l'attual pavimento, e circondario di Legname nel interno del Deposito segnati Q. ed R. nel Profilo, levar il Carbone, e riempire di rottami di Cotto nel sito segnato S.
Tutti li scuri da Porte, e spiragli conviene rinnovarli, con la sua occorrente Ferramenta.
Per la Porta interna le Lastre di Rame che vi sono con qualche aggiunta potranno servire, converrà a questa cambiarle Trabbe che sono di Ferro in Bronzo, e per il sicuro esterno, e spiragli converrà foderarli di Ferro.
Alli spiragli internamente converrà farvi le griglie di Fil di Rame, che vi mancano.
Il Colmo, e nadano ripopolarlo tutto con la neuponia aggiunta di Coppi.
Si avverte che tutto quello che occorre di Legname potrà esser Somministrato dal Territorio, in Travi, e in Tolsi, da esser ridotti in Balani, cole Ponti, Tavole, e Alvari datti segatori del Territorio. Basterà avere l'avvertenza di farlo ridurre per tempo acciò bene si asciughi prima di porli in Opera.

Materiali da spedirsi da Venezia per eseguire tutte le susseguenti Operazioni

Lastre di Rame per il sicuro della Porta interna Piedi quadri sei	N.°	6
Broconi di Rame Duecento	"	200
Lamiere di Ferro per il sicuro Esterno, spiragli, e serrature Piedi quadri Trenta	"	30
Broconi di Ferro quattrocento	"	400
Ferro Fondina, e rigghetta metà per sorte per l'occor. Ferramenta Libbre Centoventi	L.°	20
Chiodi Sessenti, Terni, Canali una Terza parte per sorte Libbre ottanta	"	80
Piombo da Collar Libbre Trenta	"	30
Coppi cotti comuni duemilla	"	2000

Denaro occorrente pe eseguire tutte le Sopraindicade Operazioni in pagamento di Operari, Trasporti, ed in provviste di Denari inservienti al Lavoro, in tutto Lestini Settanta N.° 70.

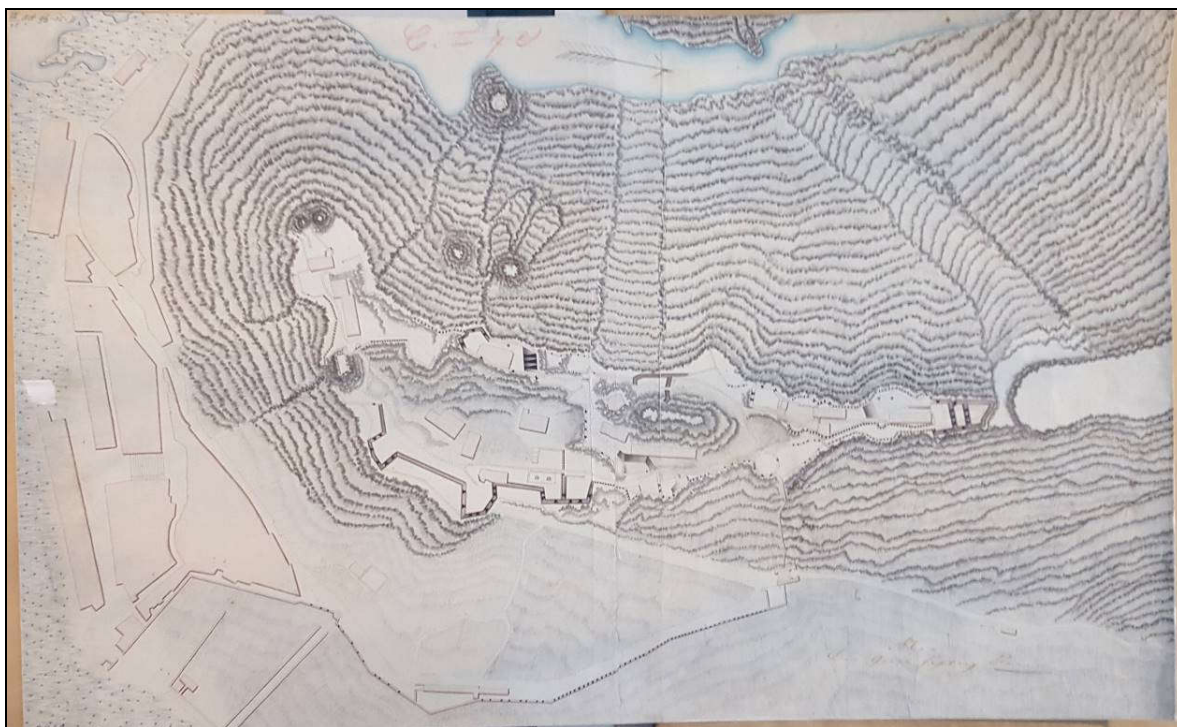
Alessandro Sanafra Capn Ing.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 43 – tlocrt kninske tvrđave iz vremena francuske uprave

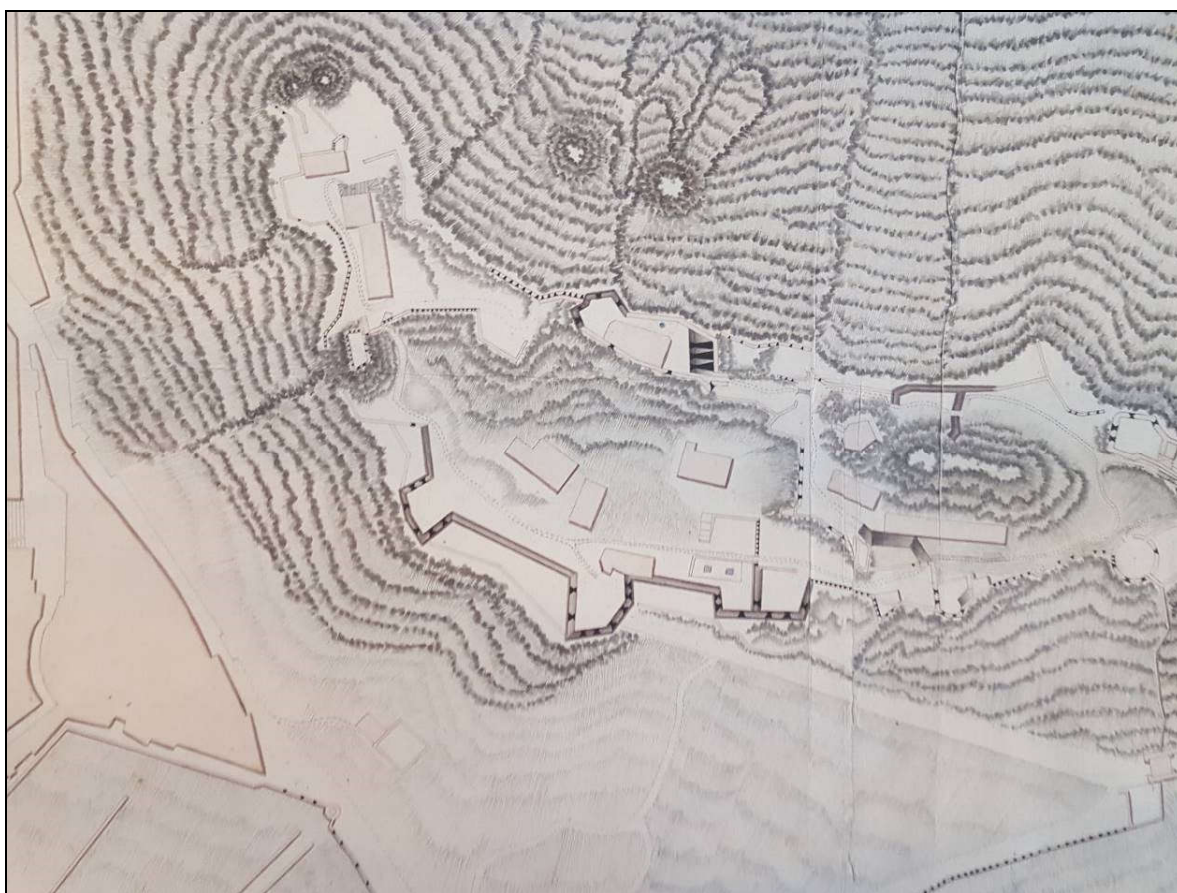
- vrijeme: 1809.
- naslov: nema
- autor: nepoznat
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: K.VII.i.98

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

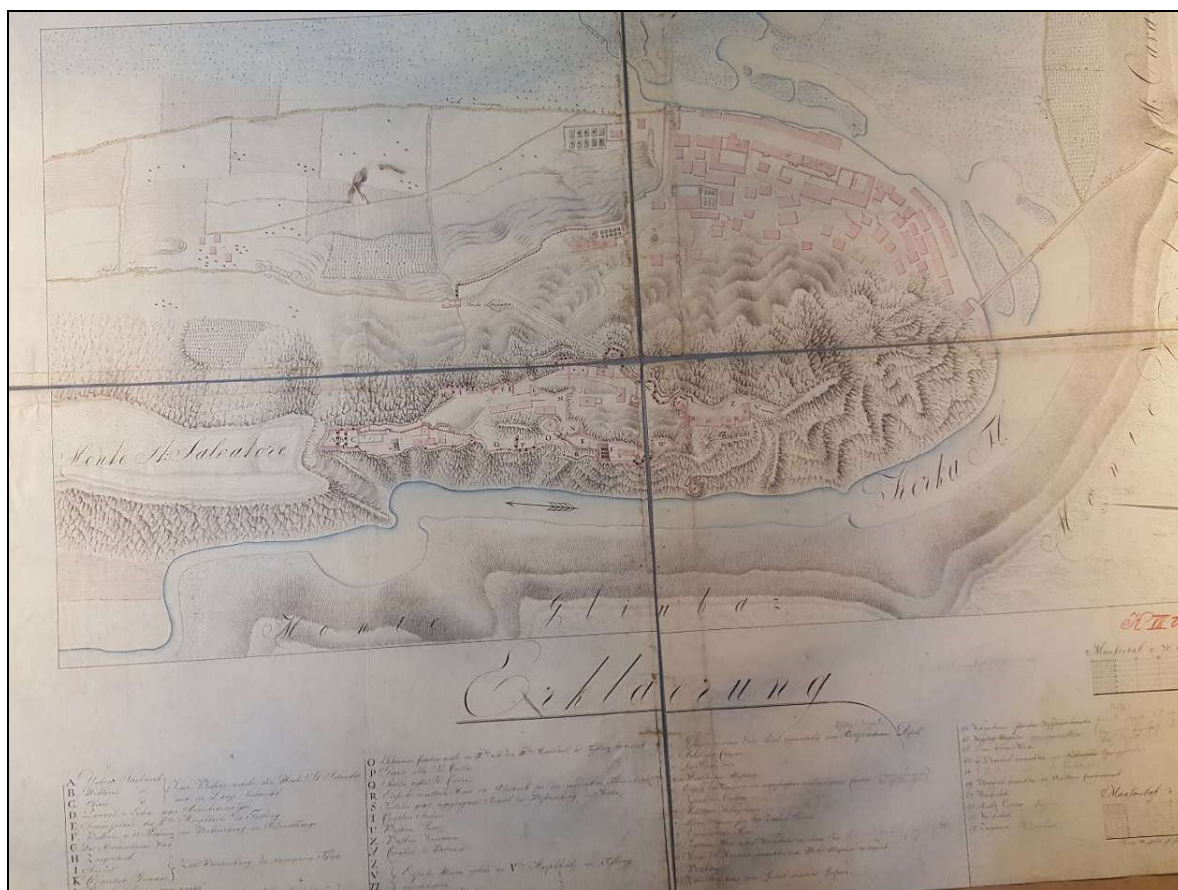
detalj:

prilog 44 – tlocrt kninske tvrđave

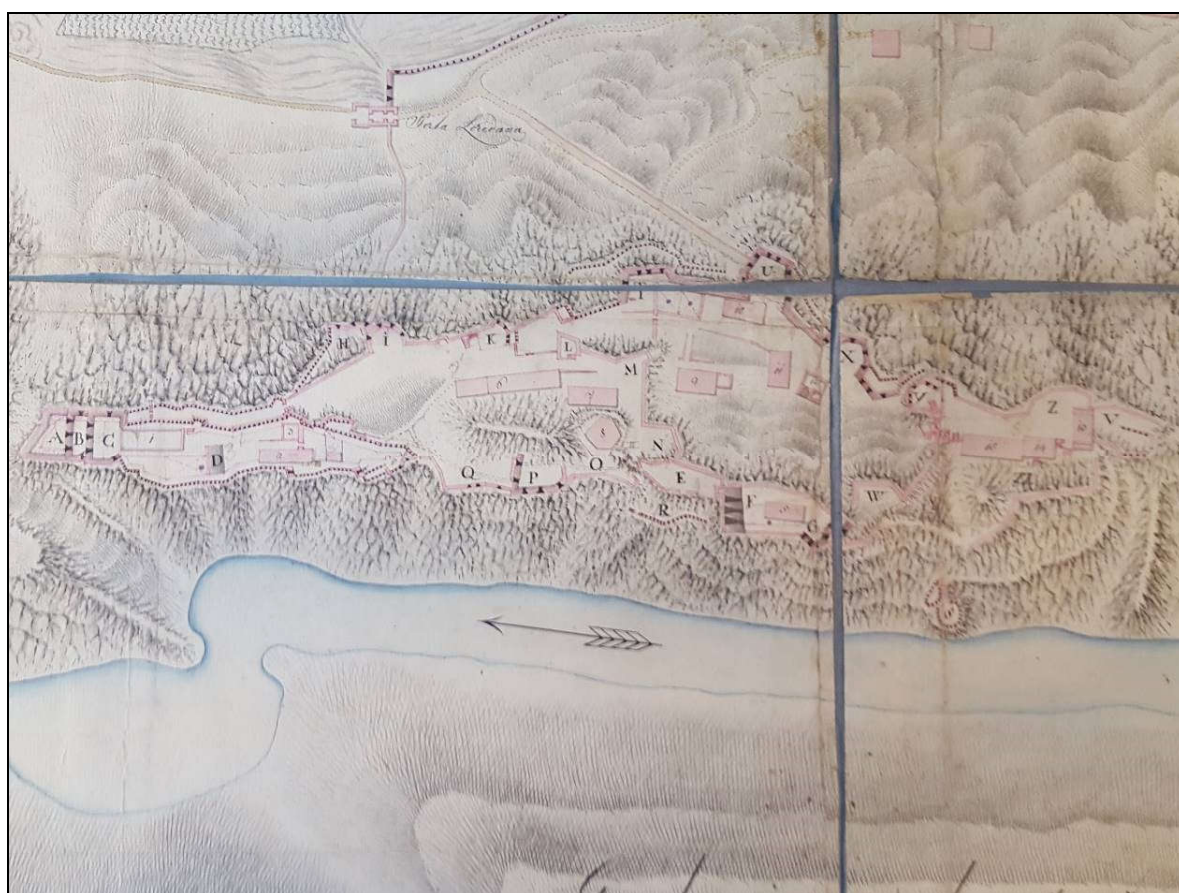
- vrijeme: 1815.
- naslov: nema
- autor: nepoznat
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: K.VII.i.100

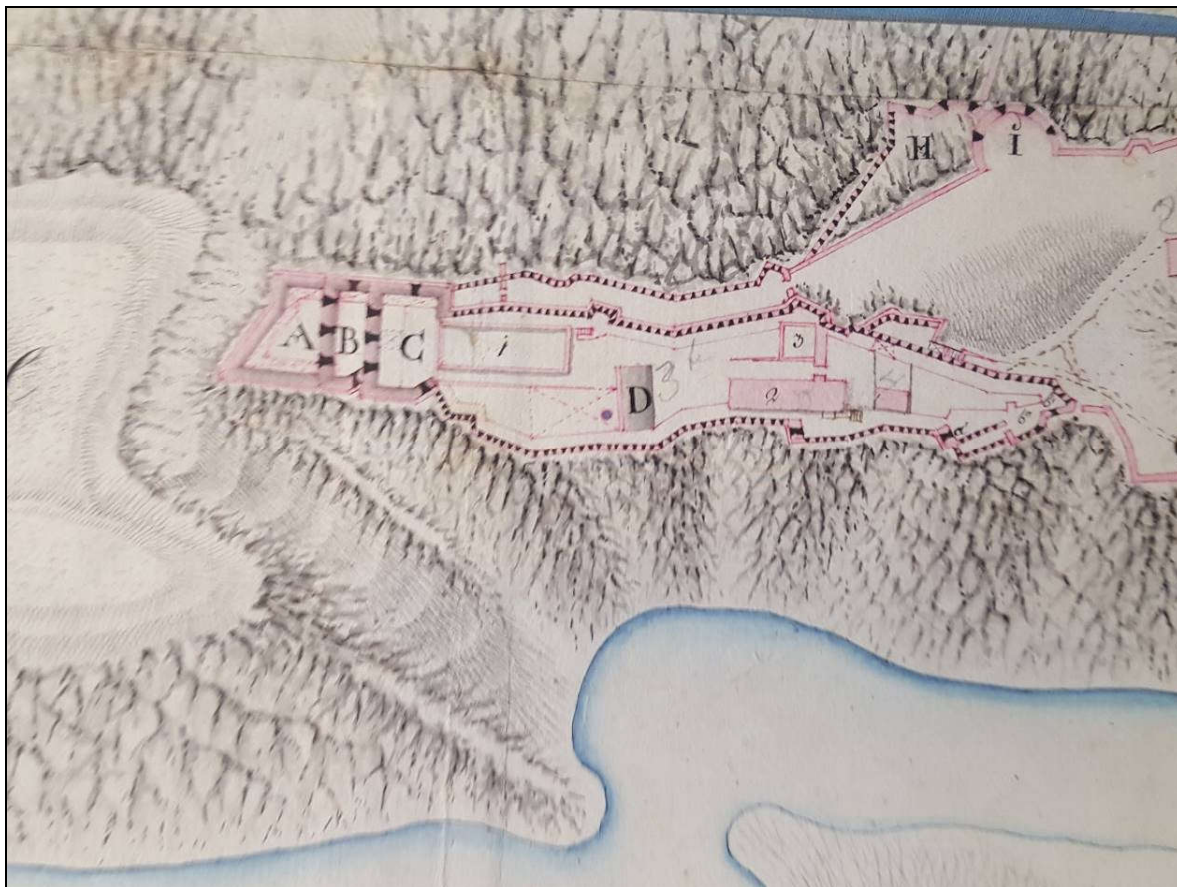
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

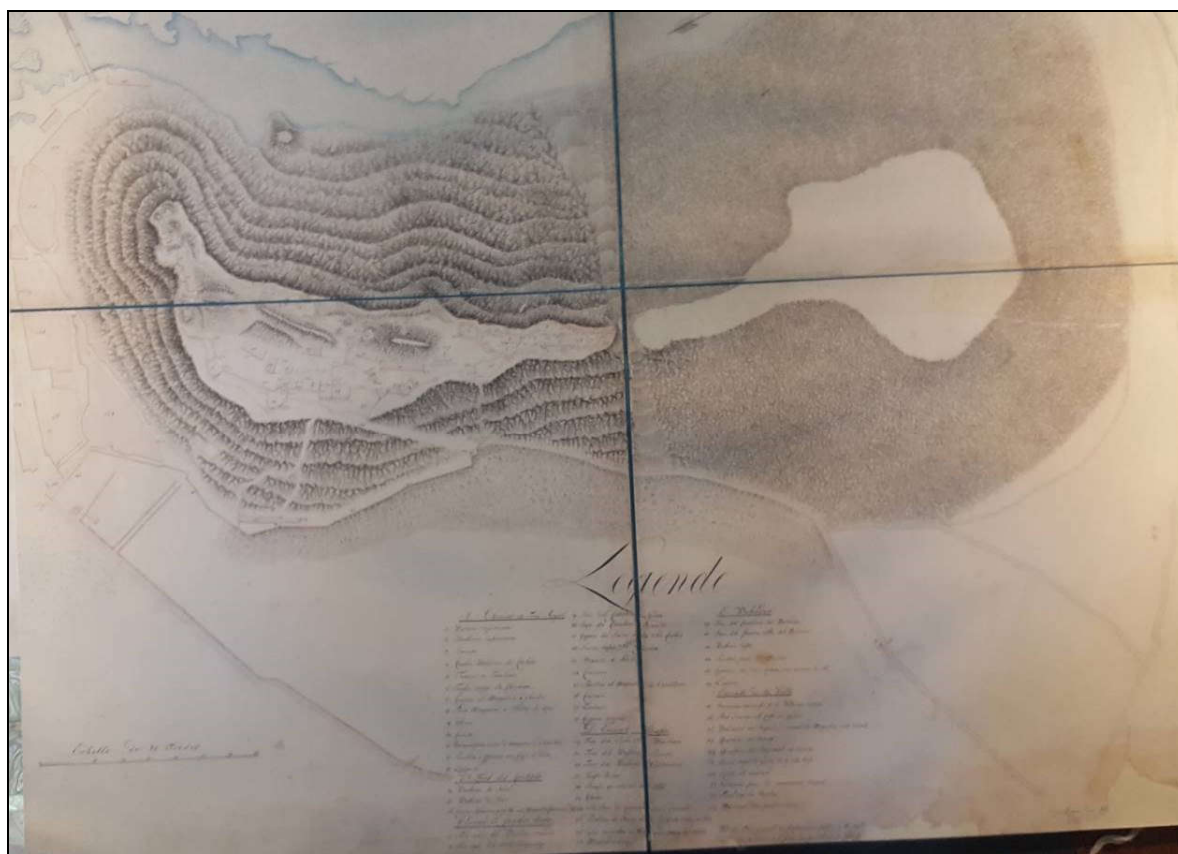

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 45 – tlocrt kninske tvrđave

- vrijeme: 1815.
- naslov: Plan du Fort Knin
- autor: nepoznat
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: K.VII.i.101

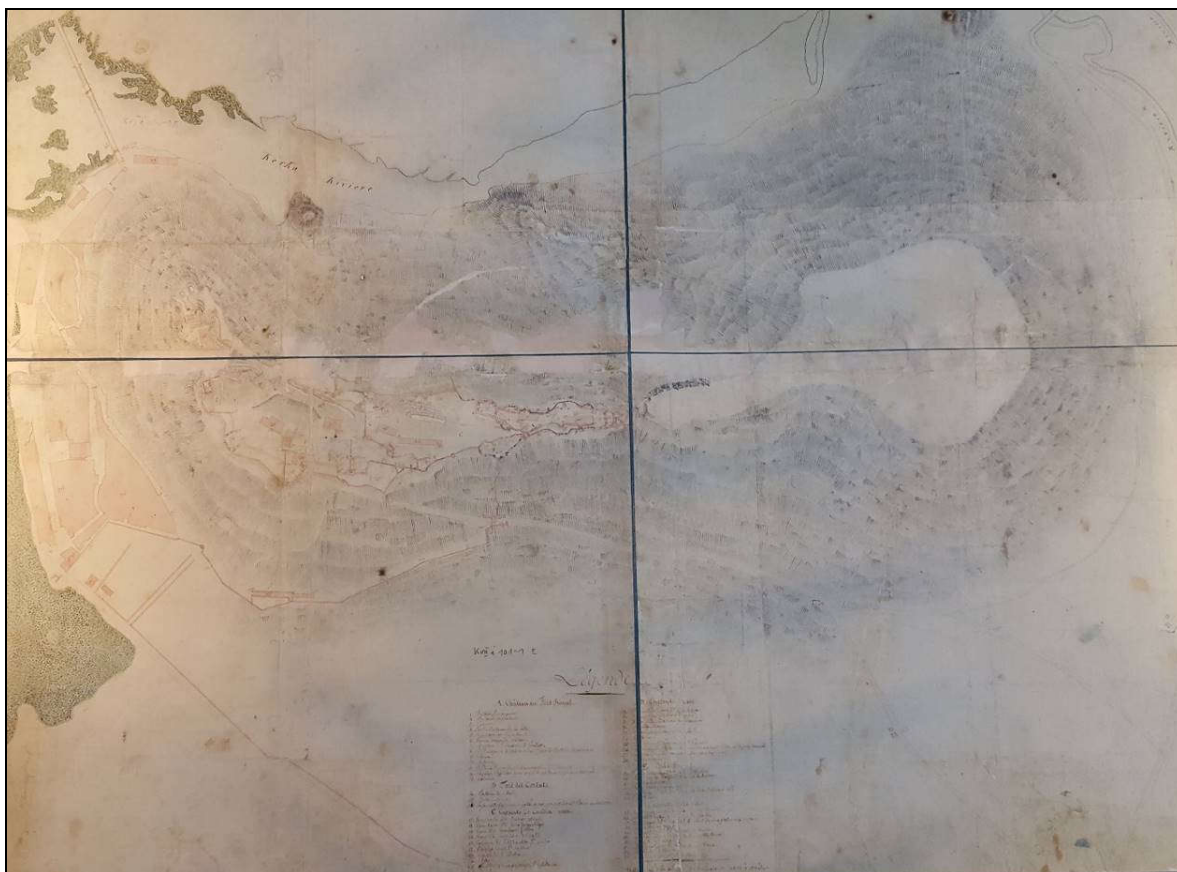

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 46 – tlocrt kninske tvrđave

- vrijeme: 1815.
- naslov: nema
- autor: nepoznat
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: K.VII.i.101-1

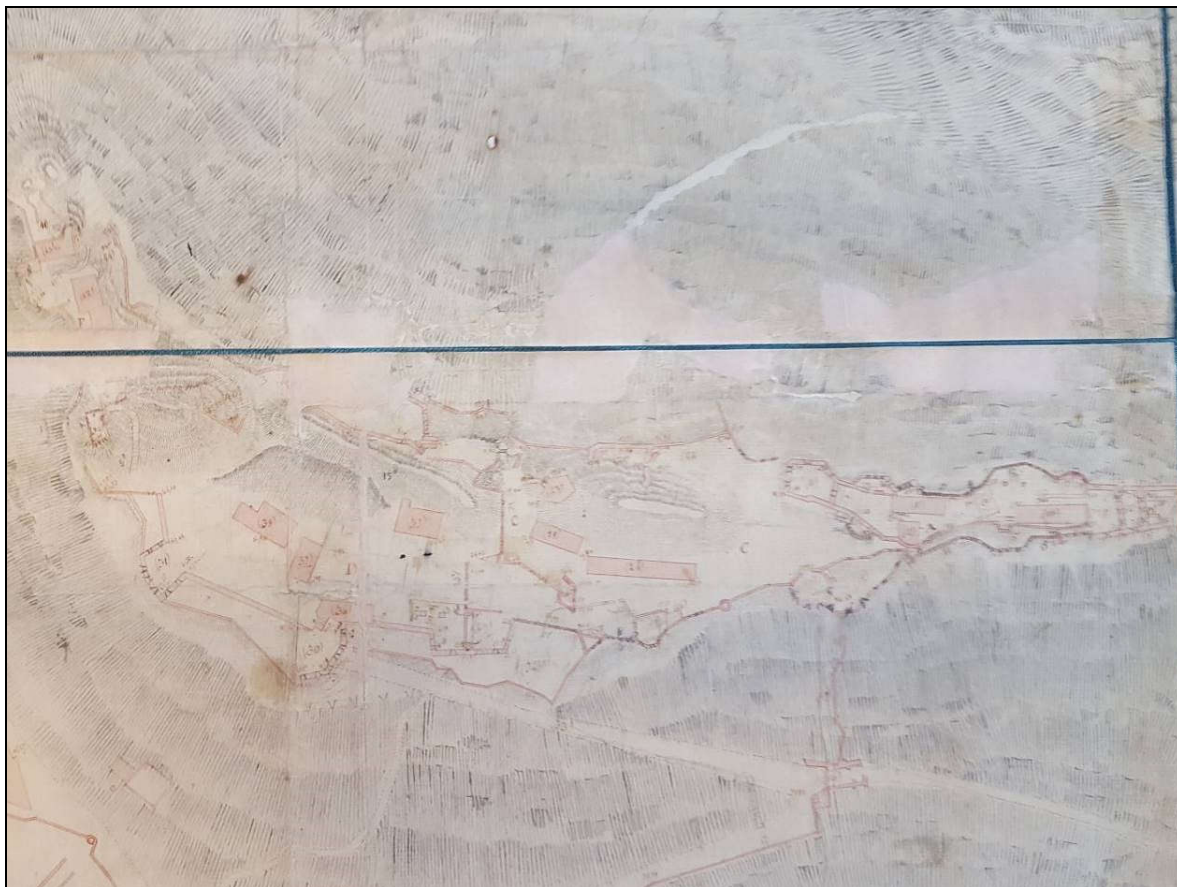
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

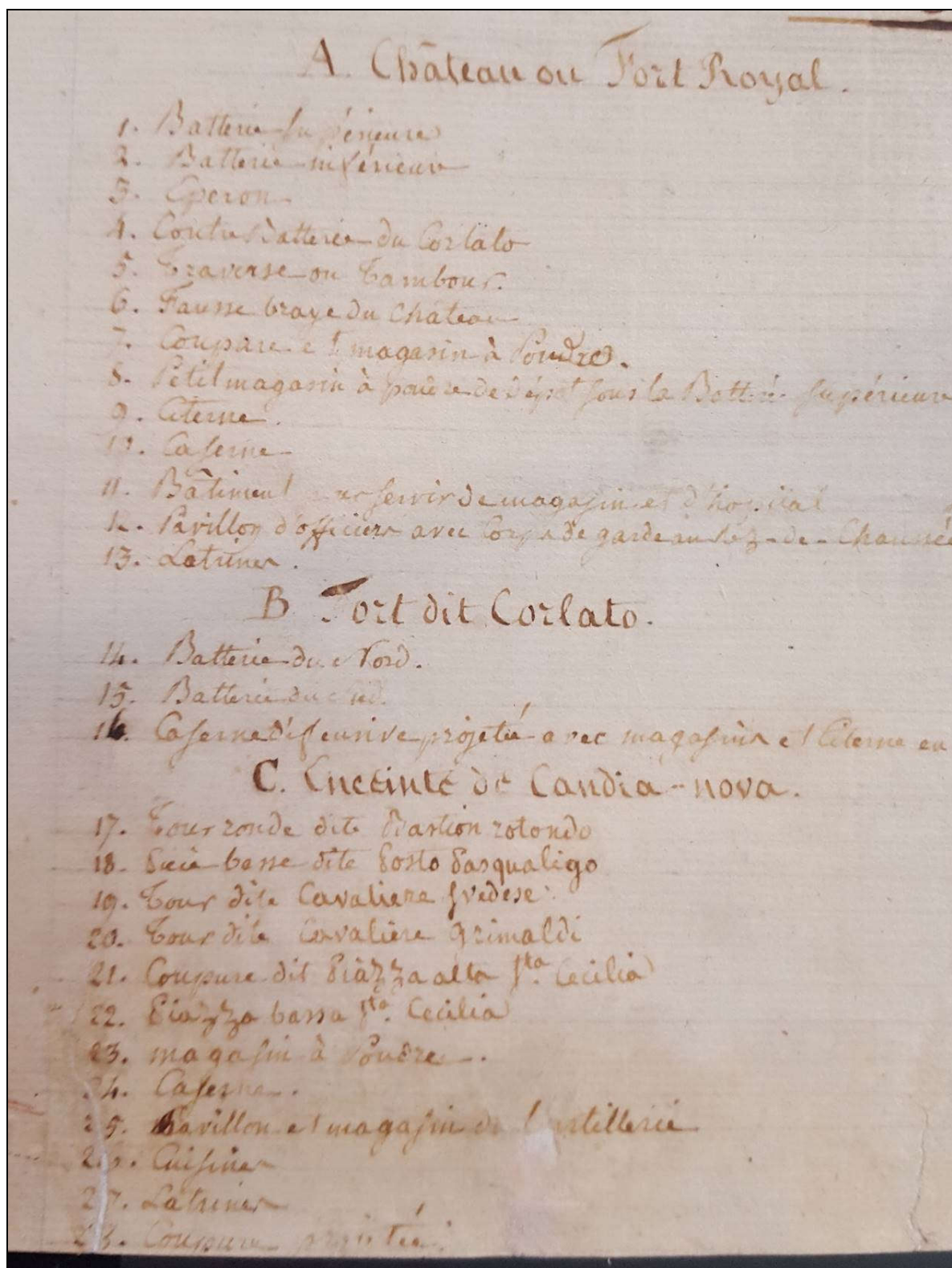
detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

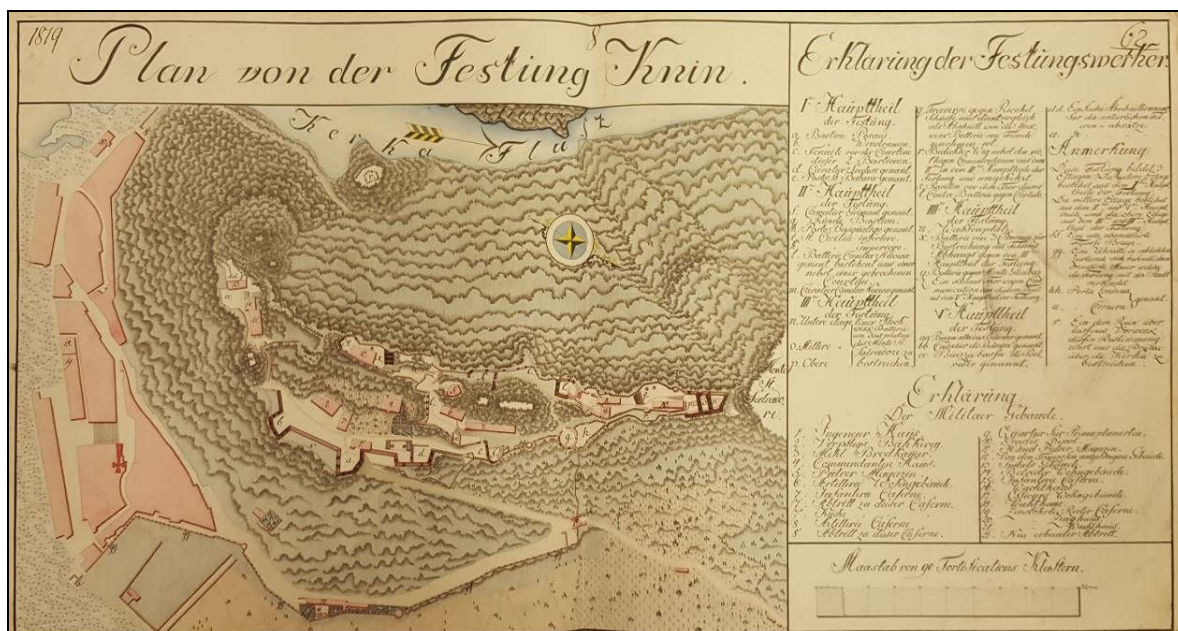

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 47 – Knin i okolica

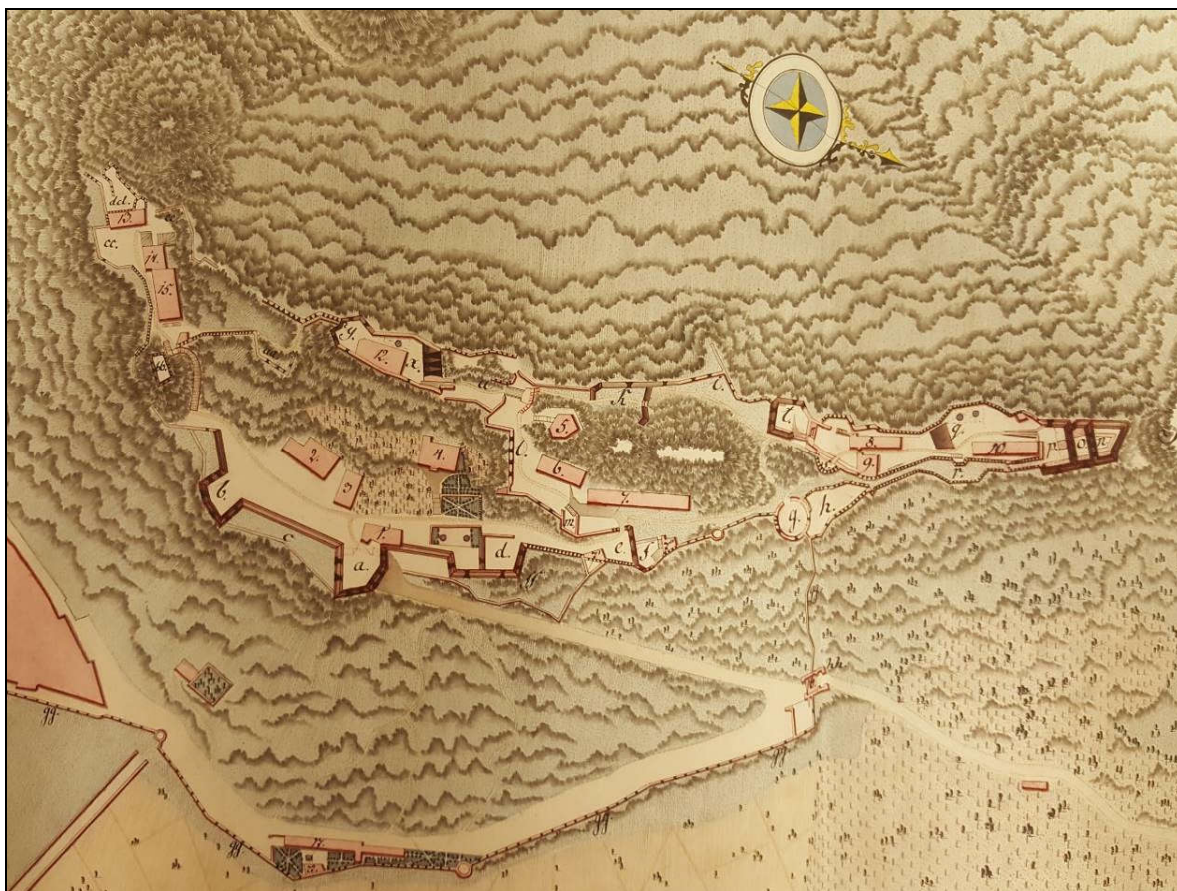
- vrijeme: 1819
- naslov: Plan von der Festung Knin
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (Kriegsarchiv); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A36.

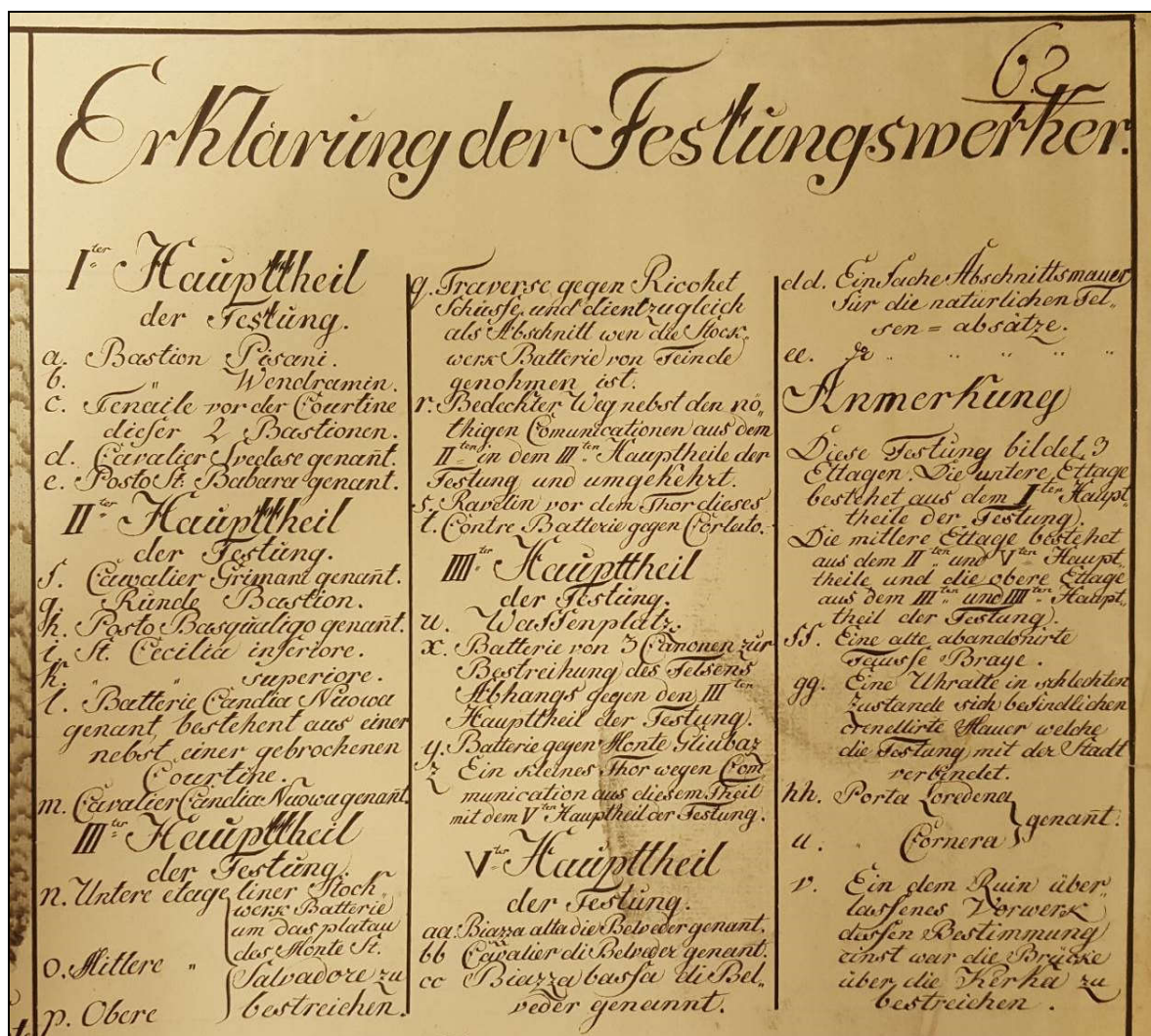

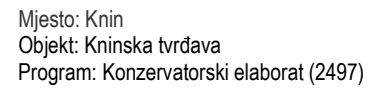
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj:

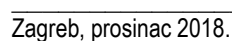

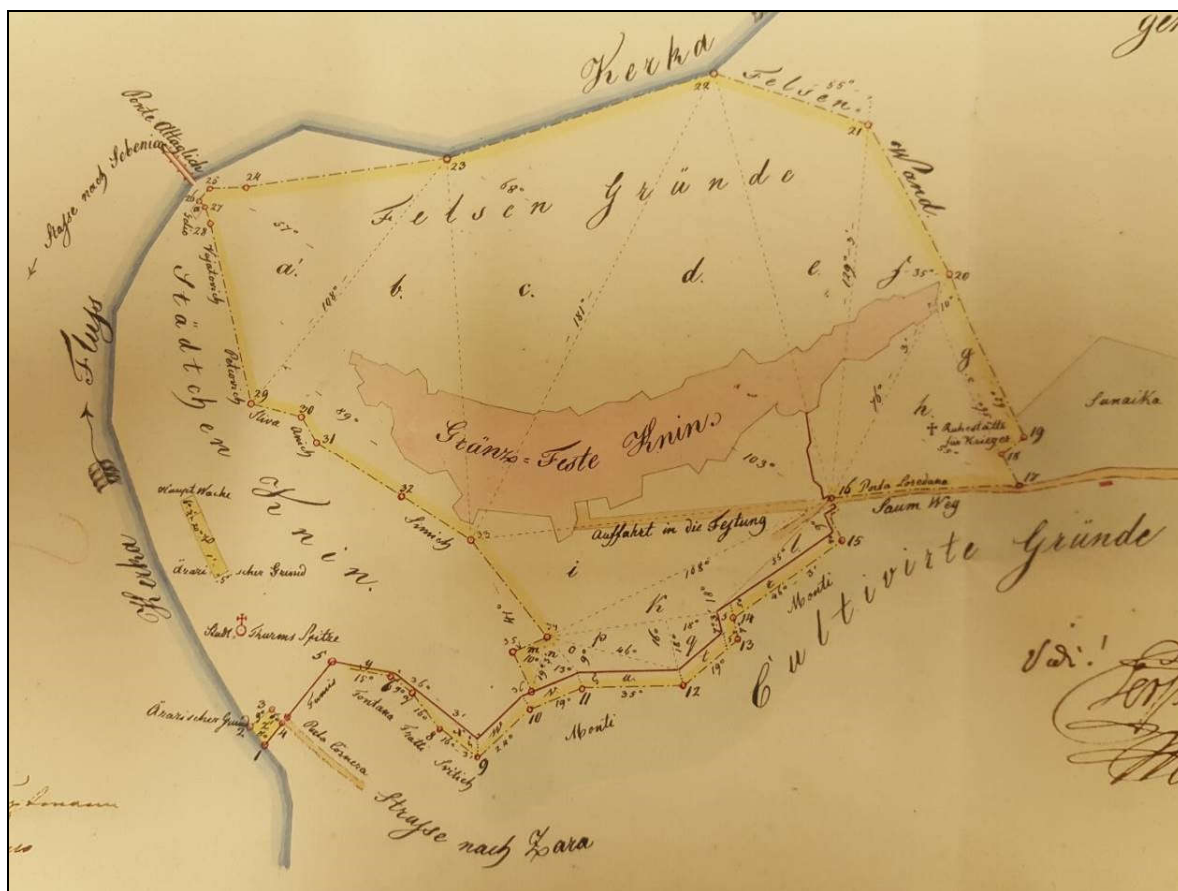
- vrijeme: 1829.
- naslov: Plan sämtlicher fortificationischen Gründe der Gränz Festung Knin
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (*Österreichisches Staatsarchiv*), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (*Kriegsarchiv*); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A11.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj:

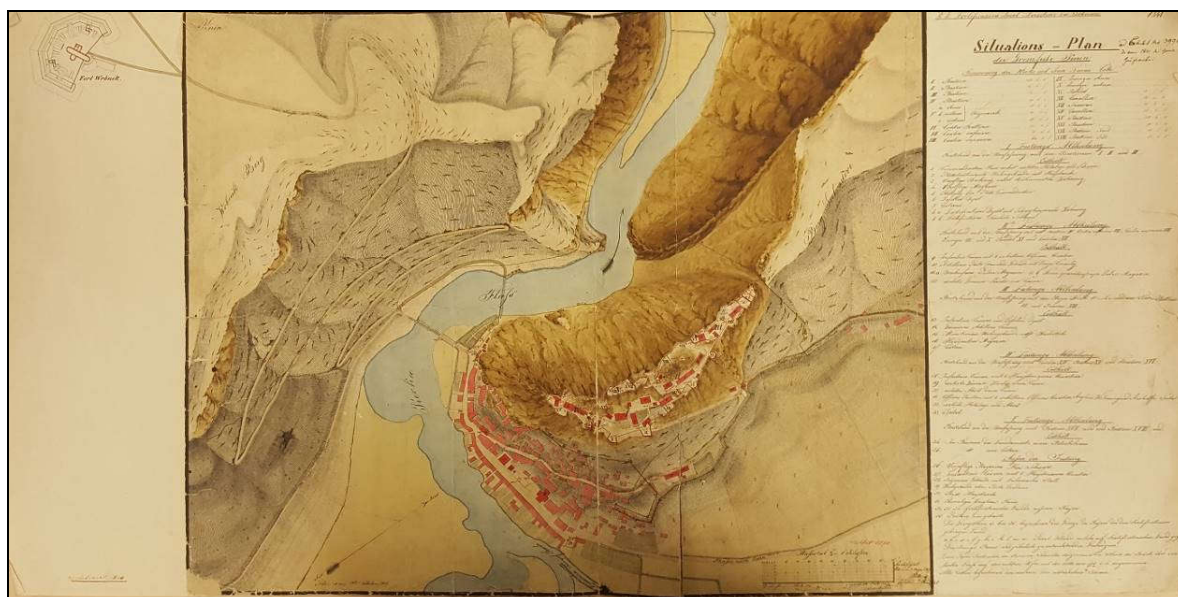

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 49 – plan tvrđave Knin i njezine okolice

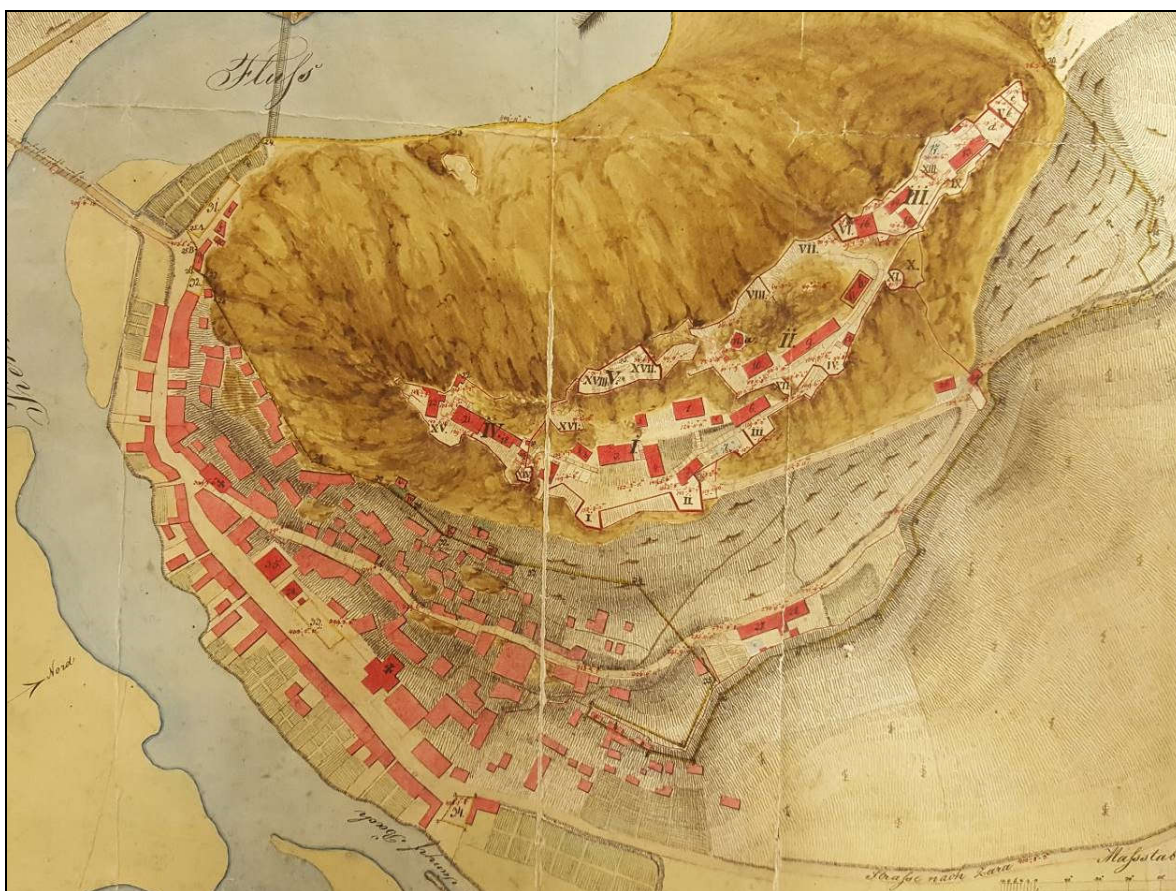
- vrijeme: 1841.
- naslov: Situation = Plan des Festung Knin
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (Kriegsarchiv); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A10.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

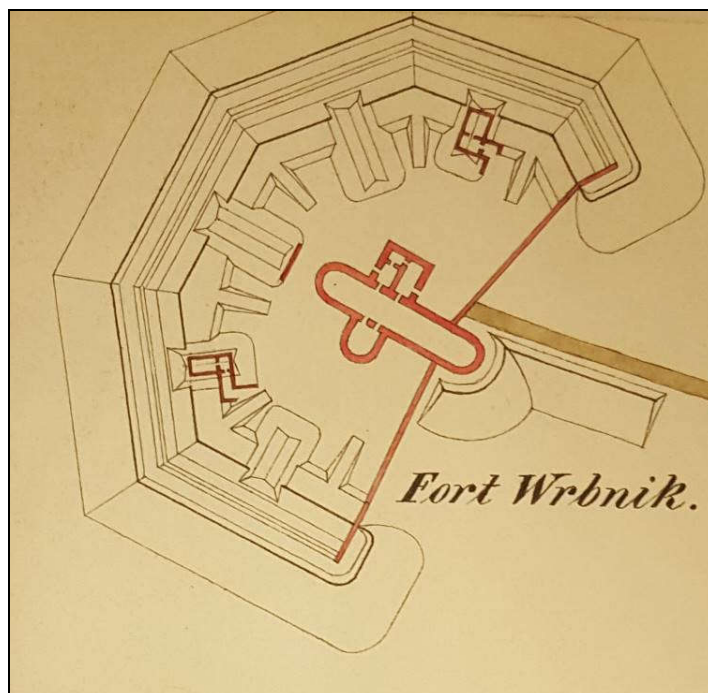
detalj – tvrđava Knin

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj – utvrđenje Vrbnik

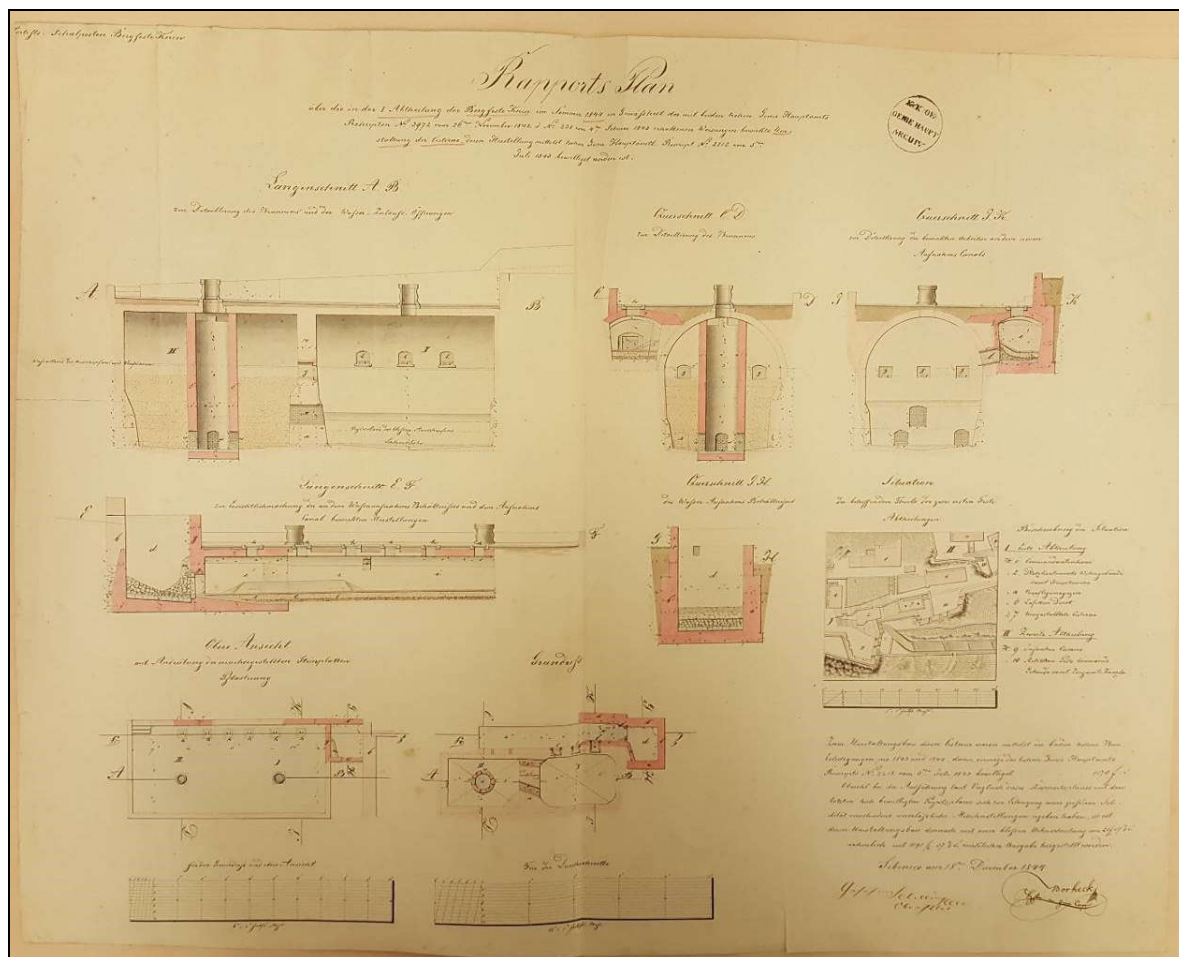

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

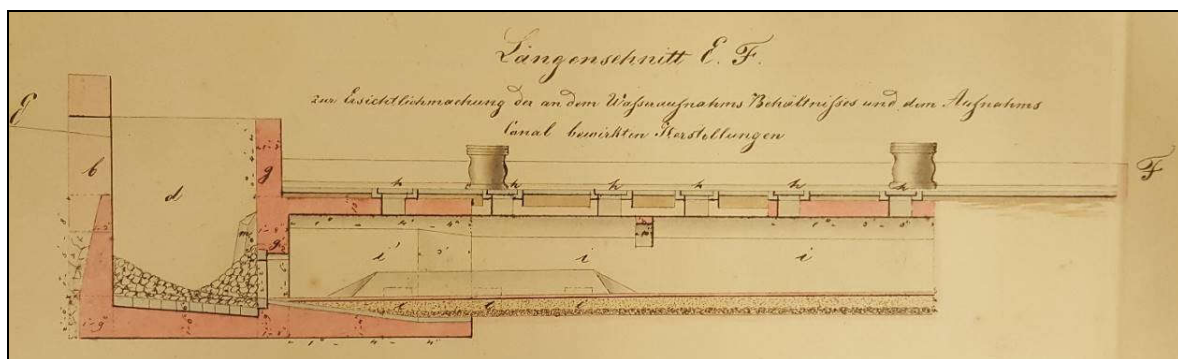
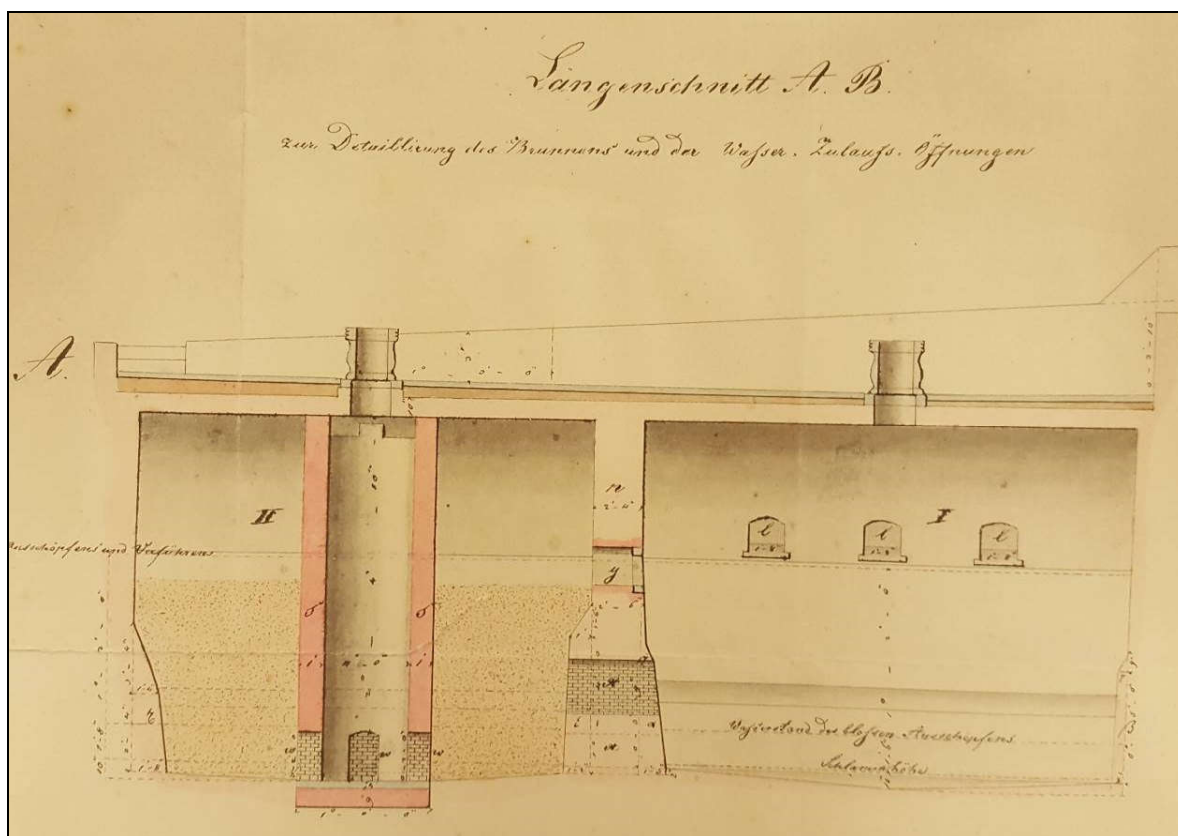
prilog 50 – fortifikacijski detalji na tvrđavi Knin

- vrijeme: 1844.
- naslov: Rapports Plan über die in der I Abtheilung der Bergfeste Knin in Sömmer 1844
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (Kriegsarchiv); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A13.

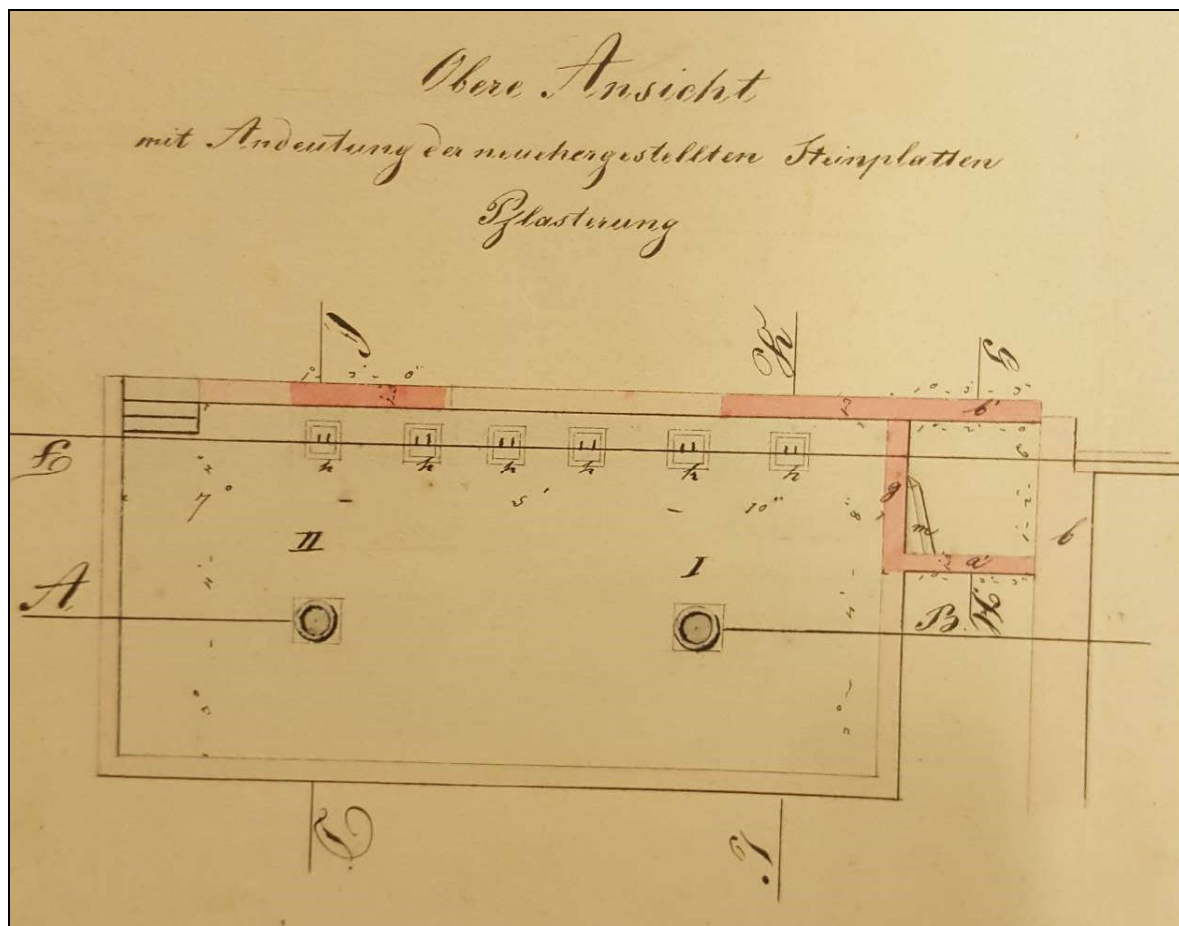

detalji:

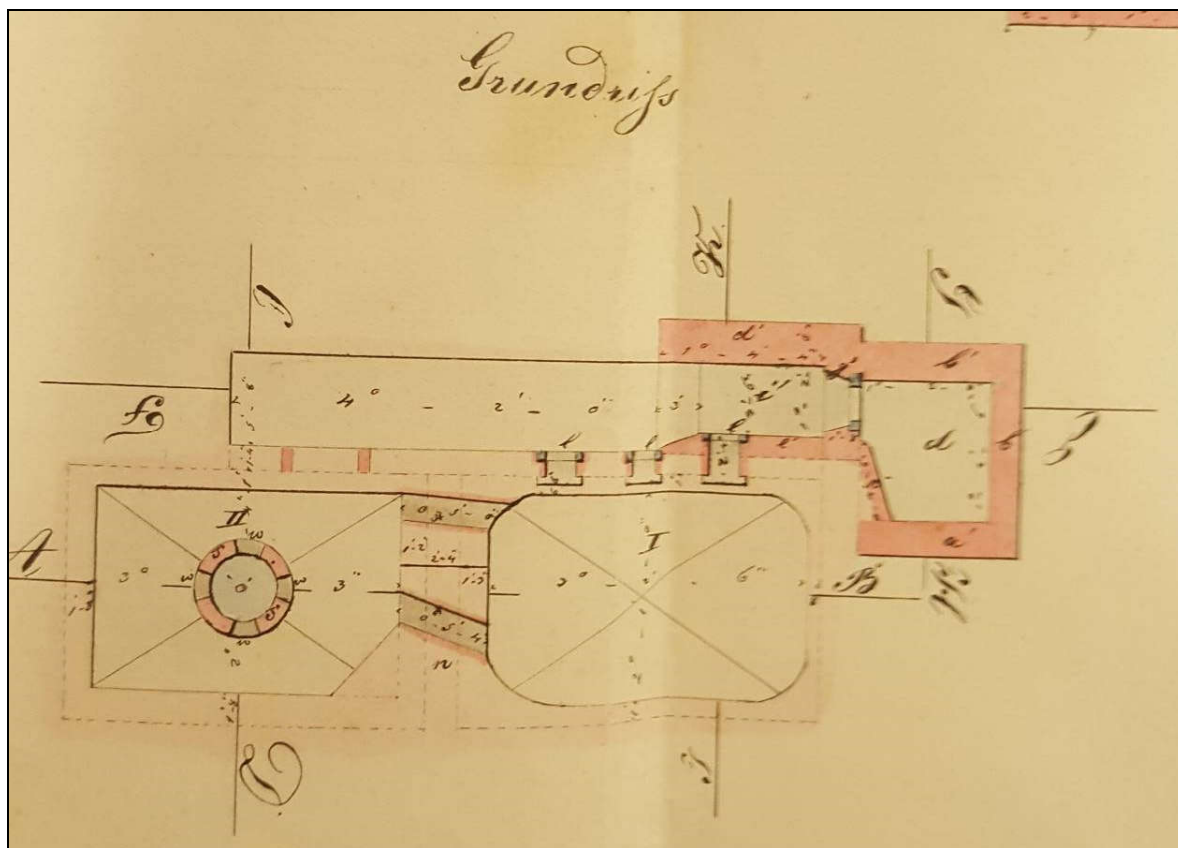

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

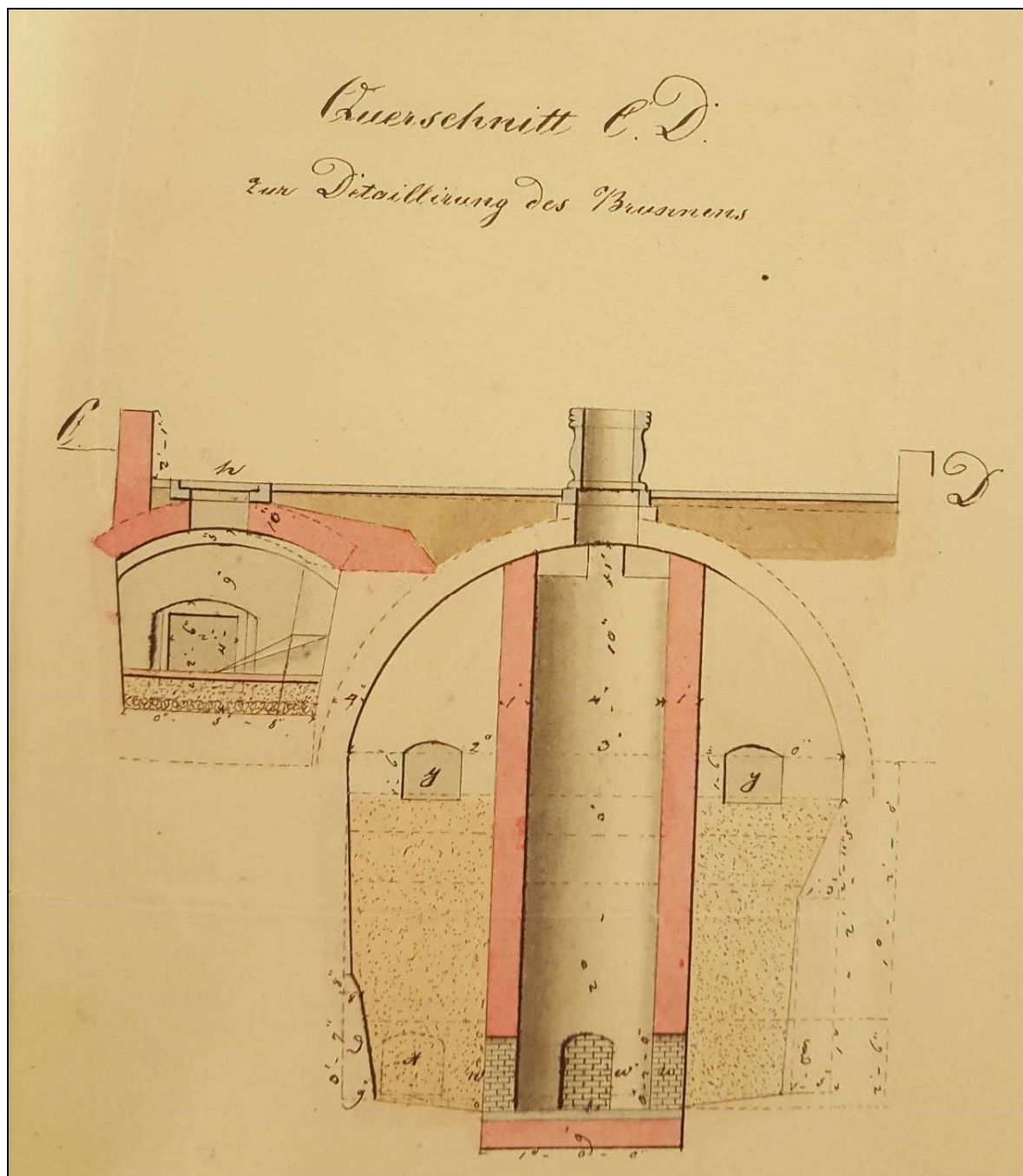

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

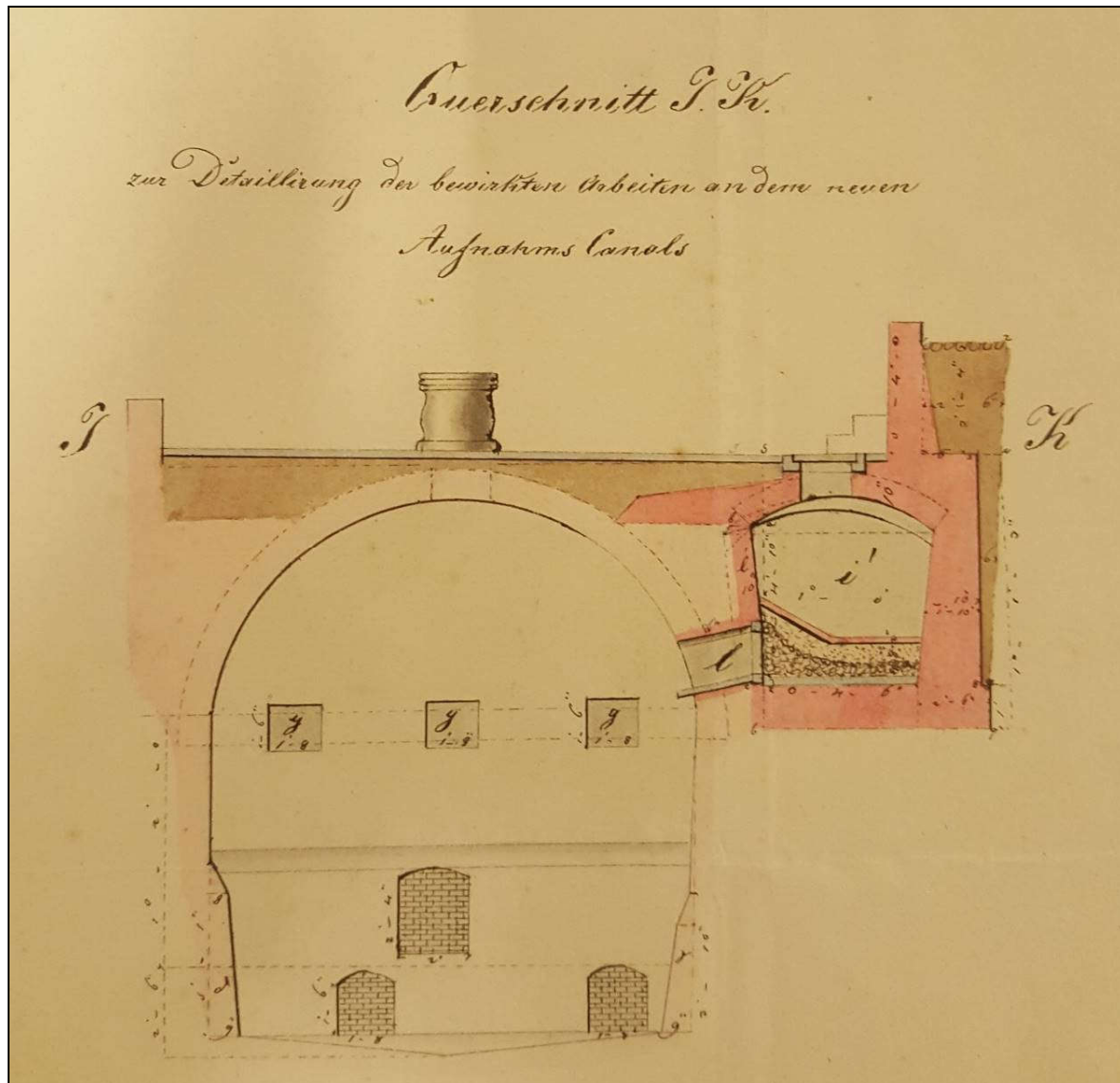

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

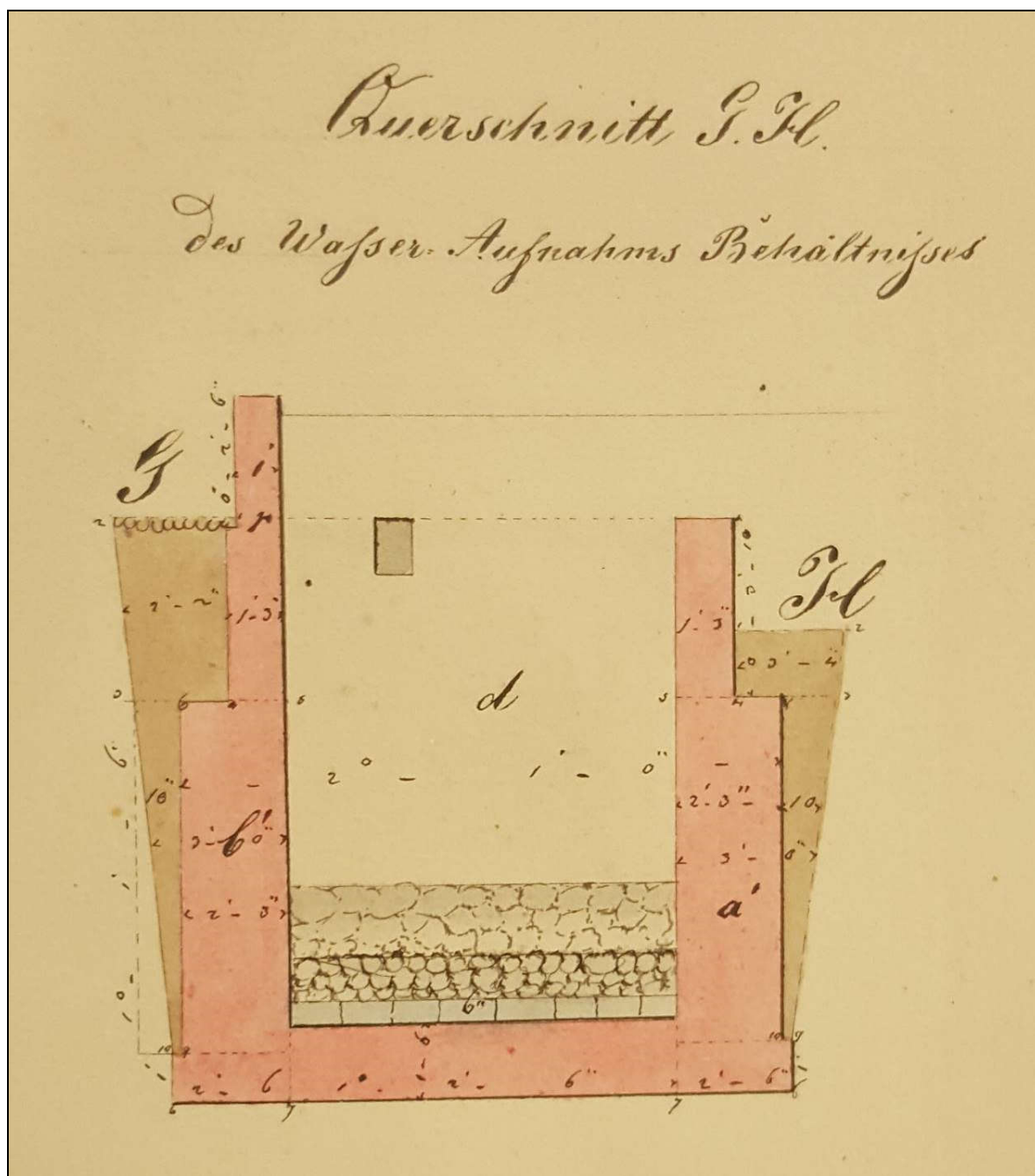

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

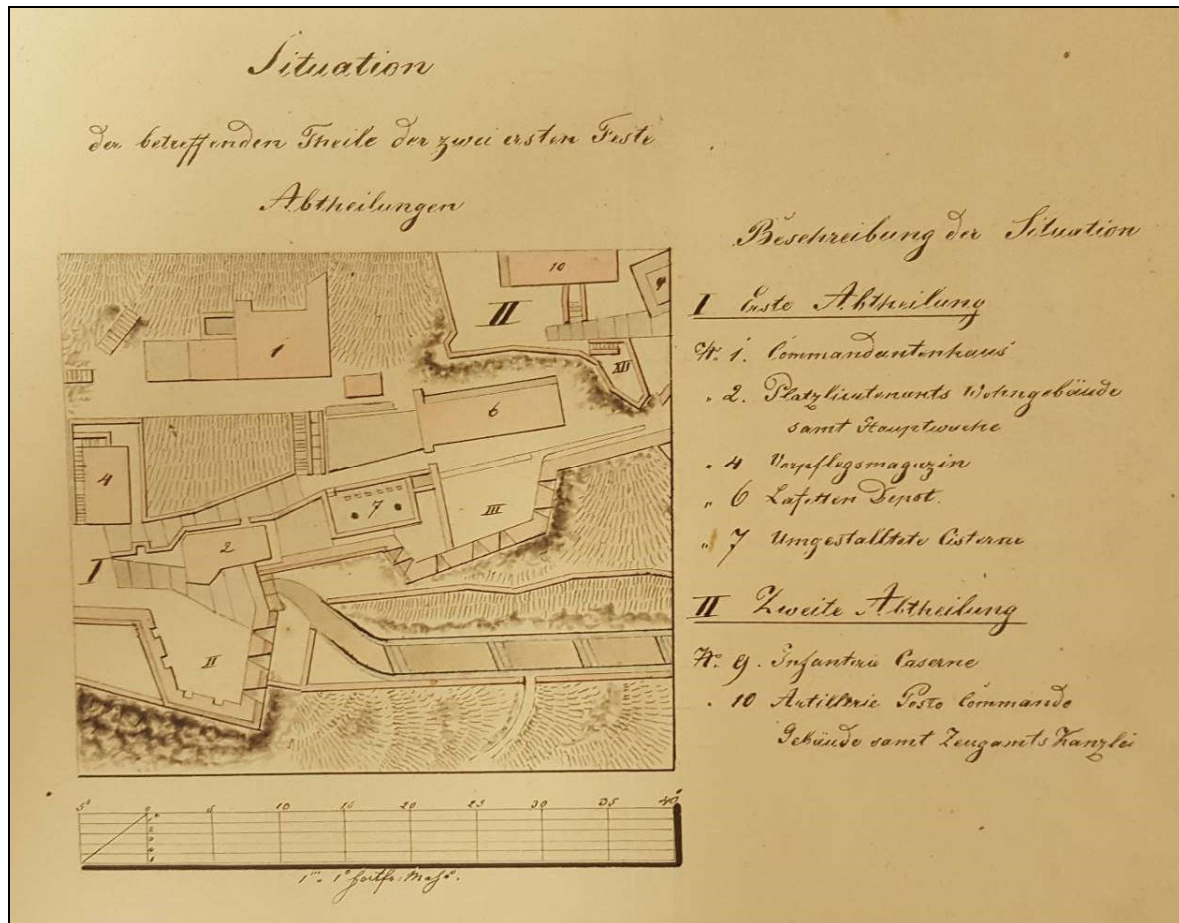

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 51 – tlocrt kninske tvrđave

- vrijeme: 1845.
- naslov: Situations Plan der Filial Pränfteste Knin
- autor: nepoznat
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Kartografska zbirka; sig: K.VII.i.102-2

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 52 – crtež kninske tvrđave

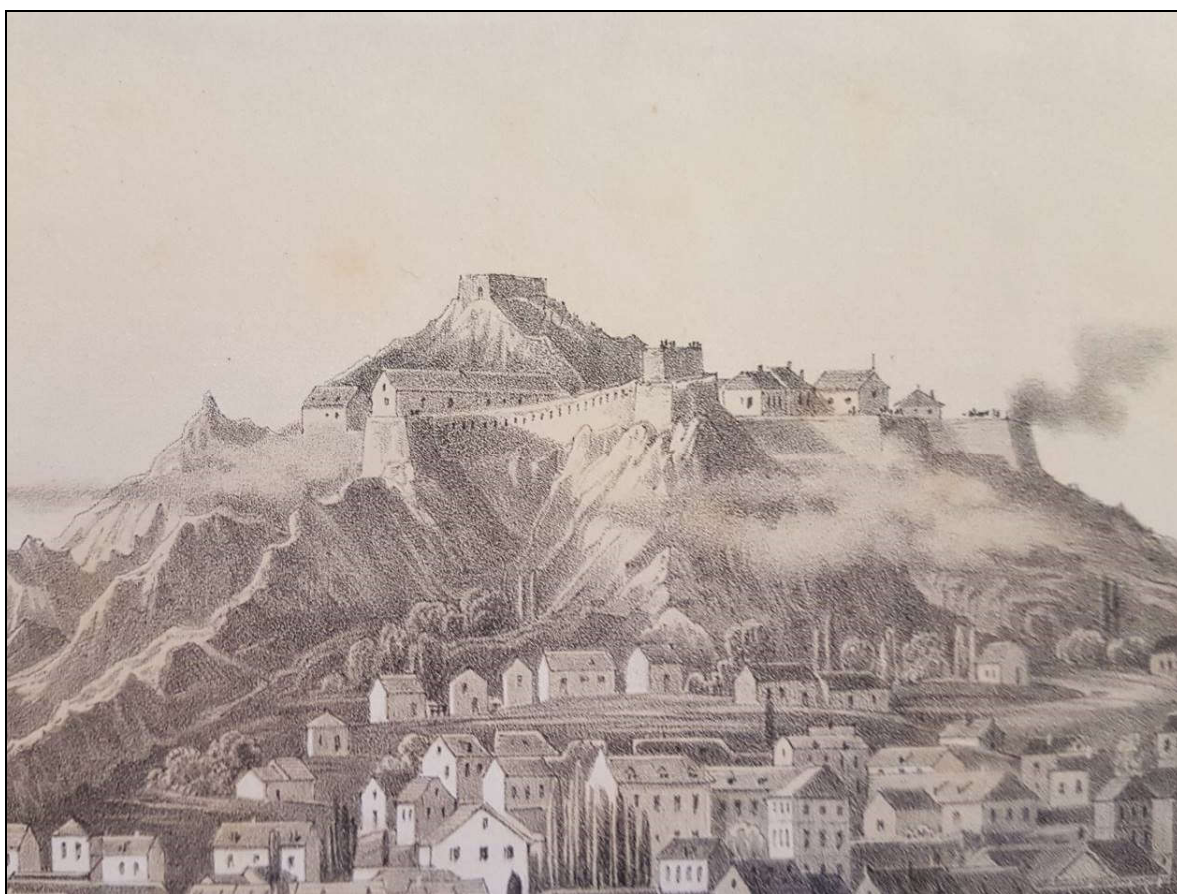
- vrijeme: oko 1850.
- naslov: Knin kreis Zara
- autor: Landmann Högelmüller
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska; Grafička zbirka; sig: 1458

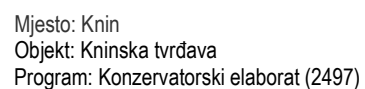

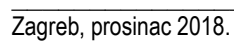
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj:

- vrijeme: oko 1850.
- naslov: Knin
- autor: Ernst Schweinfurth
- Austrijska nacionalna knjižnica (*Österreichische Nationalbibliothek*), Beč, Austrija; zbirka: Kartensammlung und Globenmuseum; sig: Vues III 78624, p. 25.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 54 – Knin i okolica na topografskoj karti

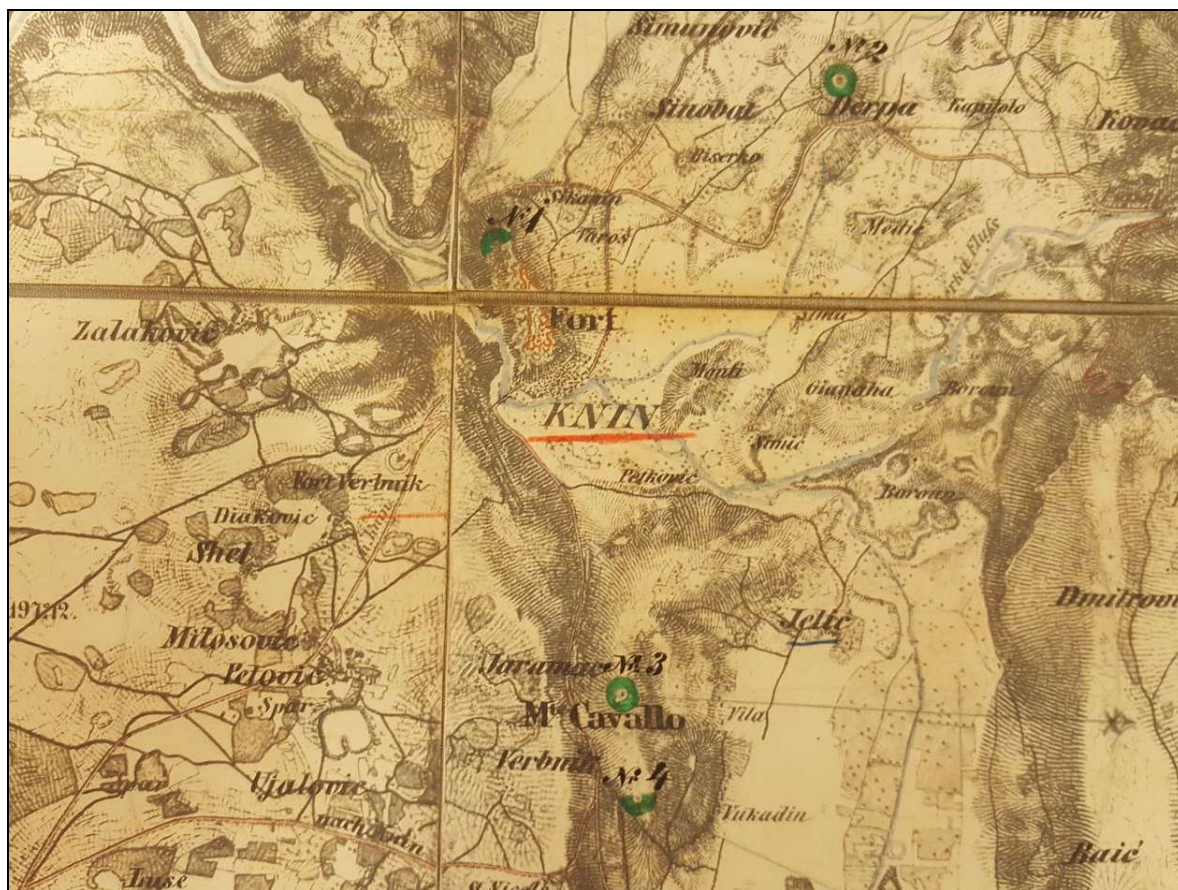
- vrijeme: druga polovica 19. stoljeća
- naslov: nema
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (*Österreichisches Staatsarchiv*), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (*Kriegsarchiv*); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A15.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj:

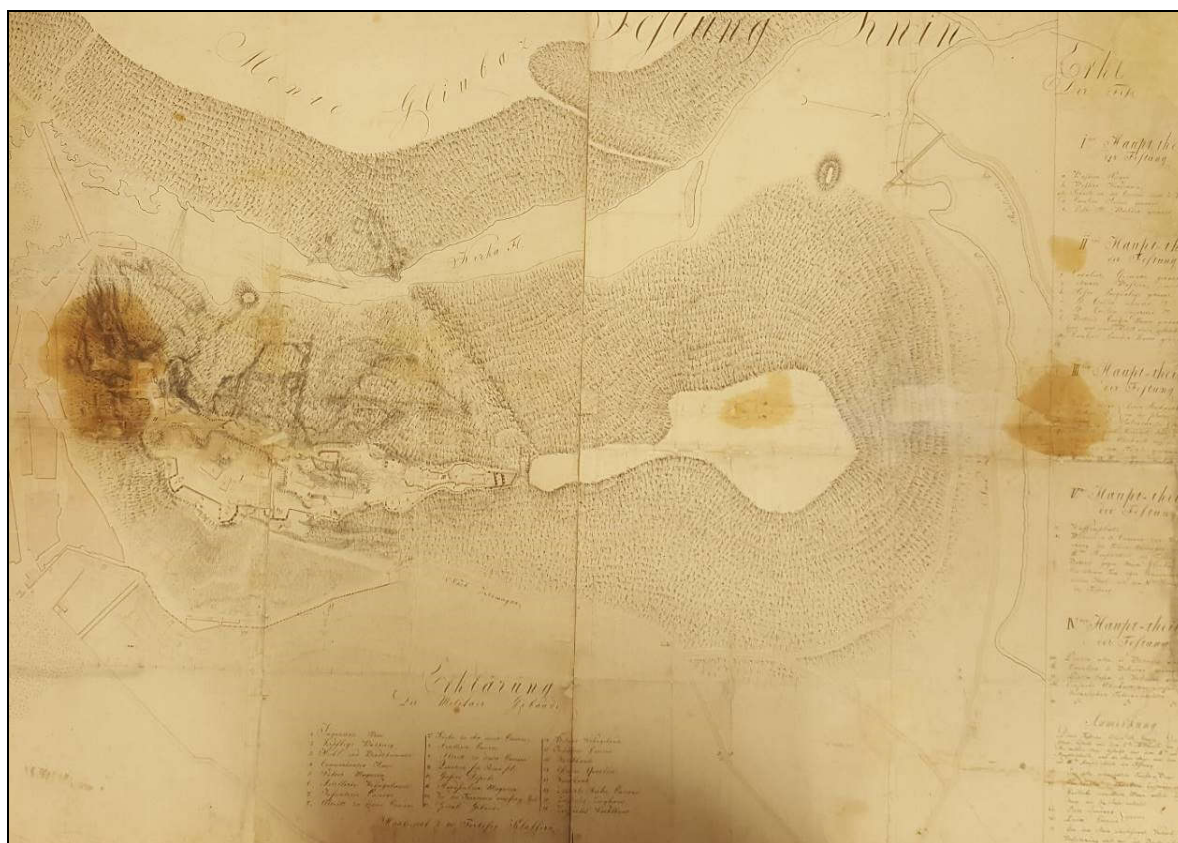

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 55 – Knin i okolica

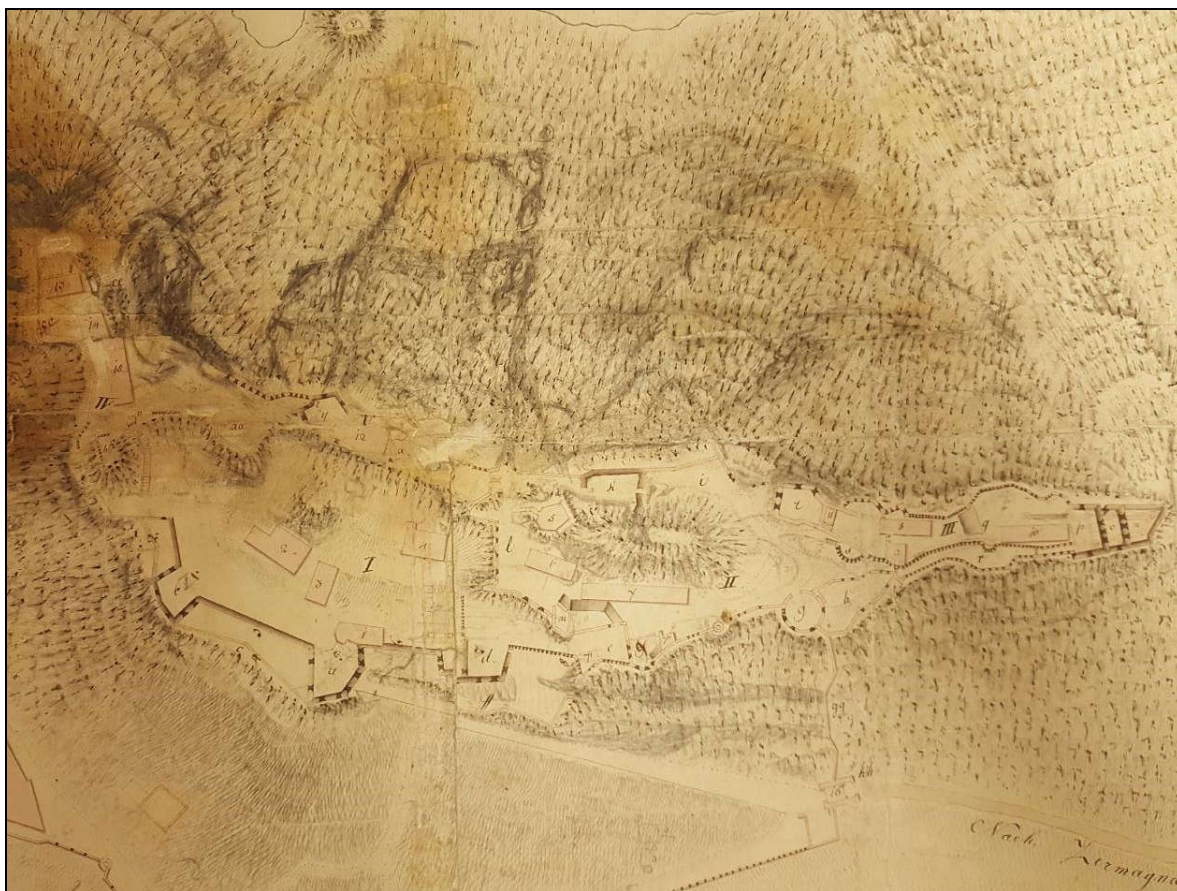
- vrijeme: sredina 19. stoljeća
- naslov: Festung Knin
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (Kriegsarchiv); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A16.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj:

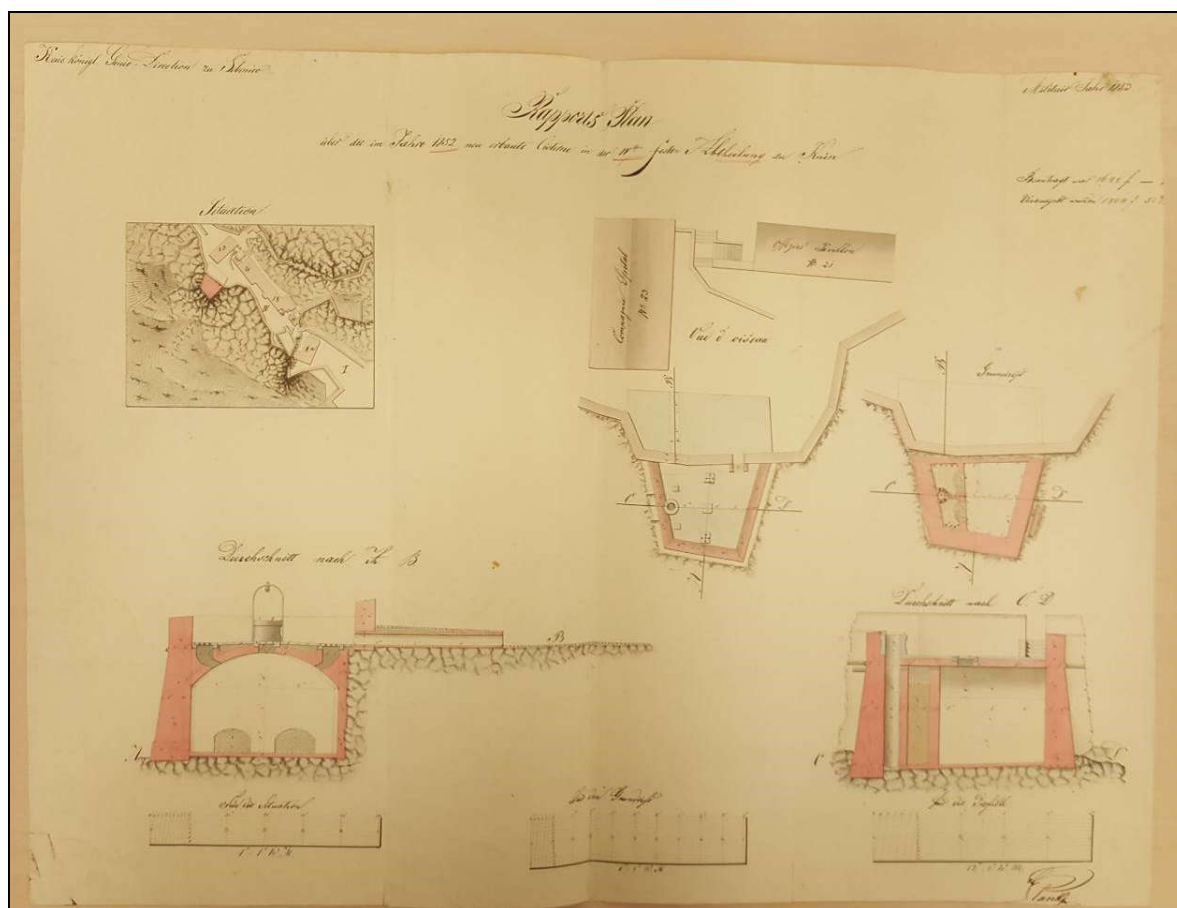

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 56 – cisterna na tvrđavi Knin

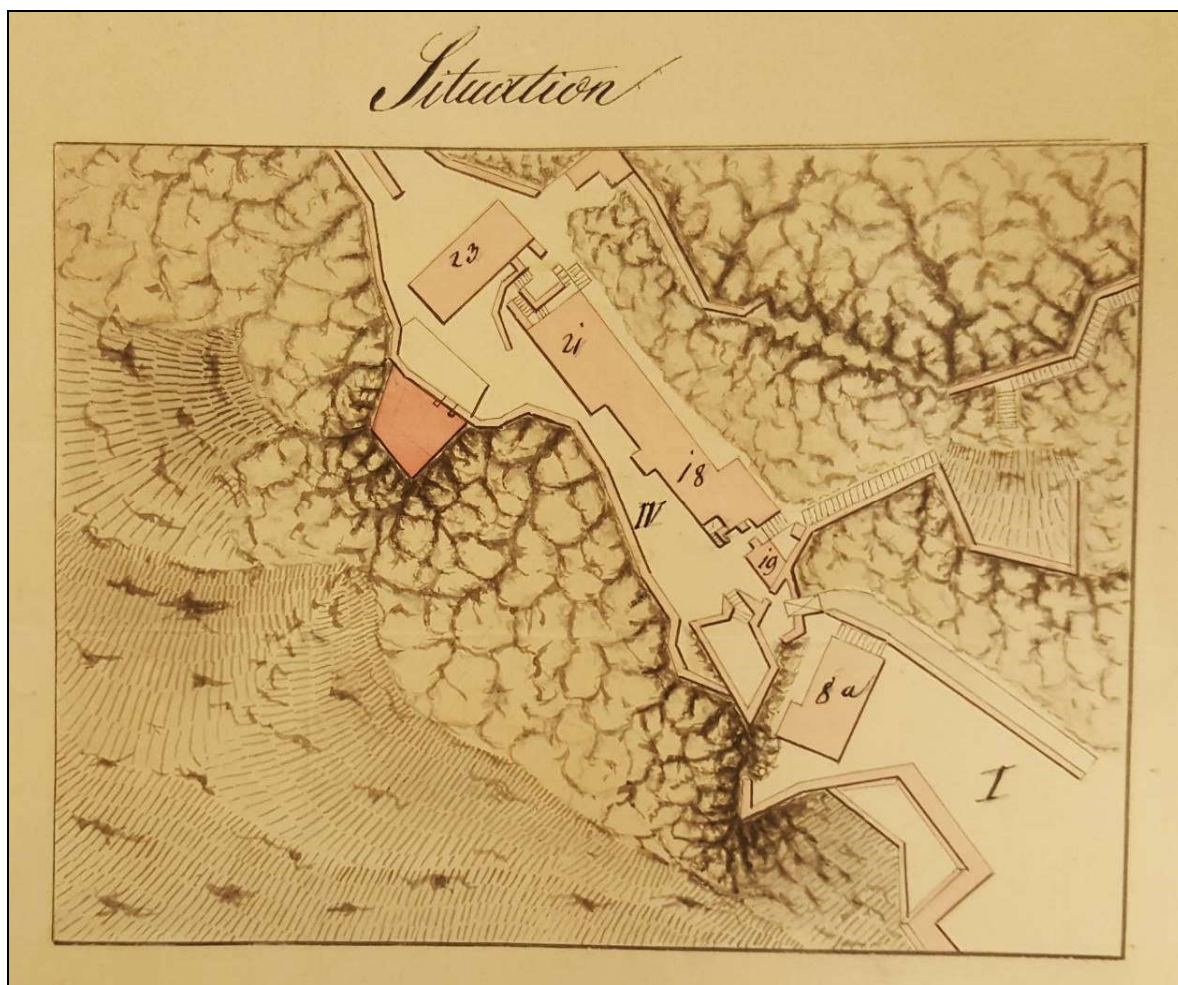
- vrijeme: 1852.
- naslov: Rapports Plan über die im Jahre 1852 neue erbaute Cisterne in der IV festen Arbtheilung zu Knin
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (Kriegsarchiv); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin H13.

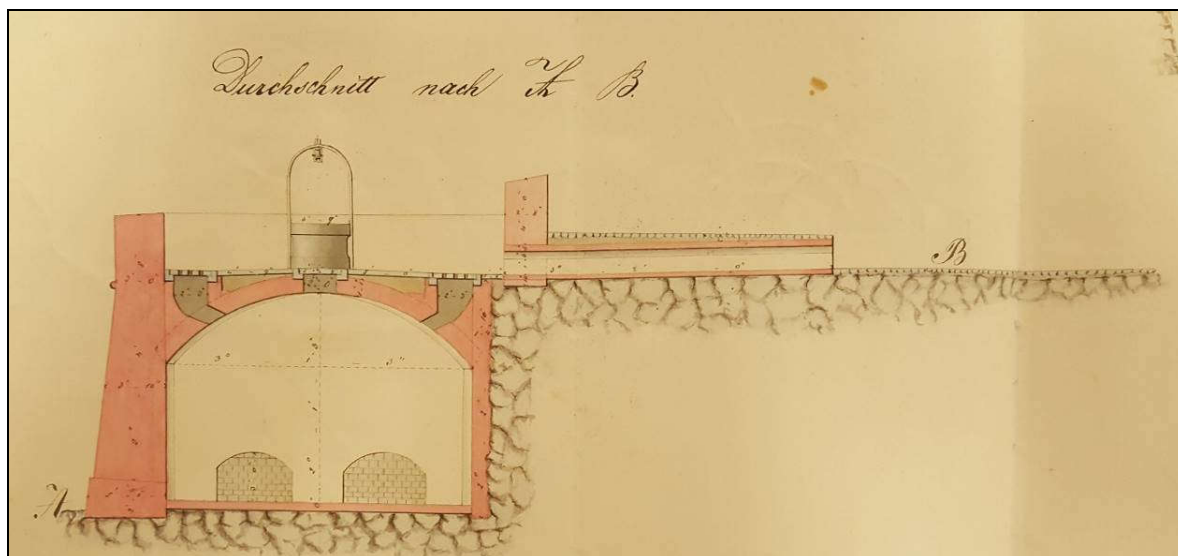
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

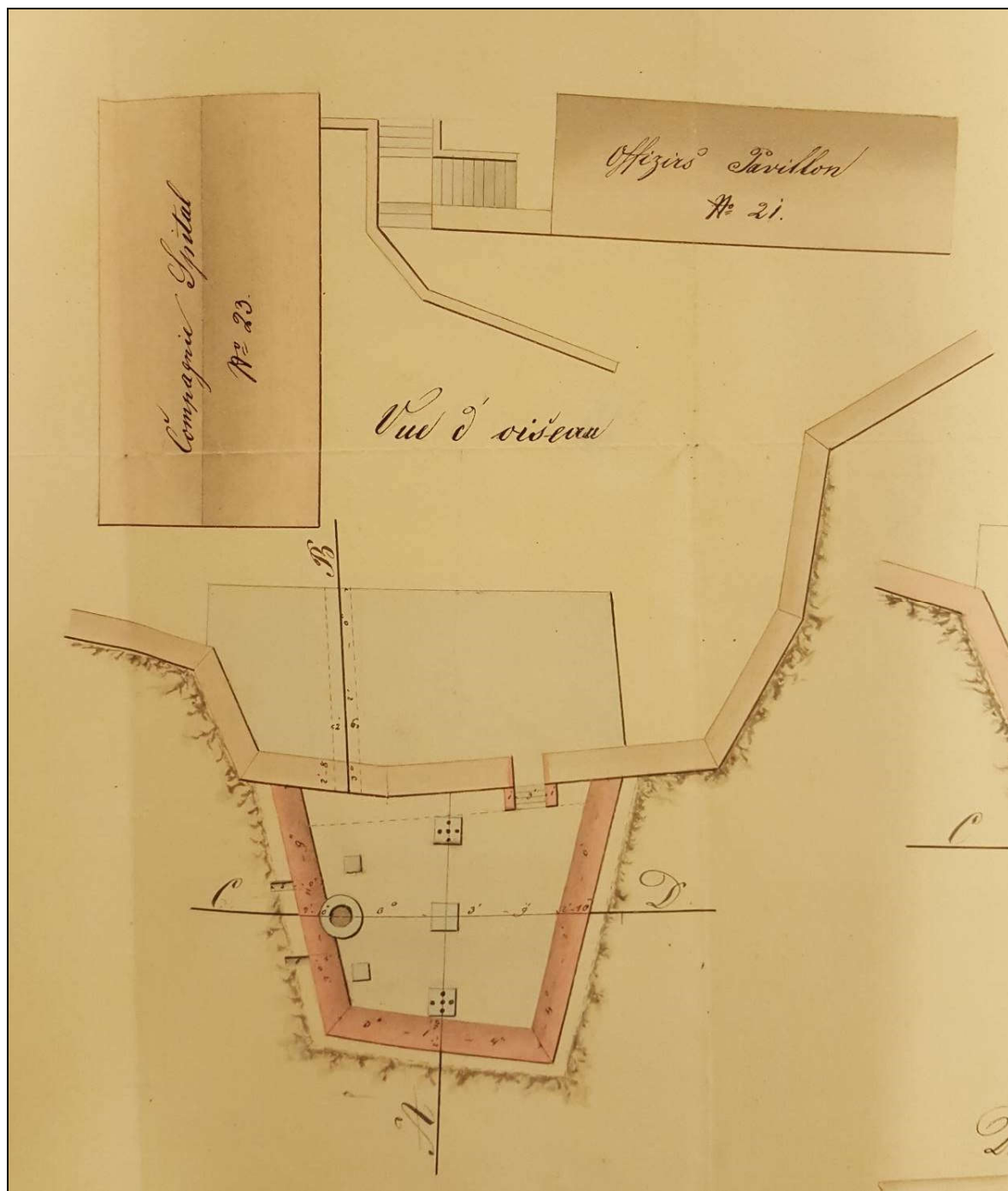

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

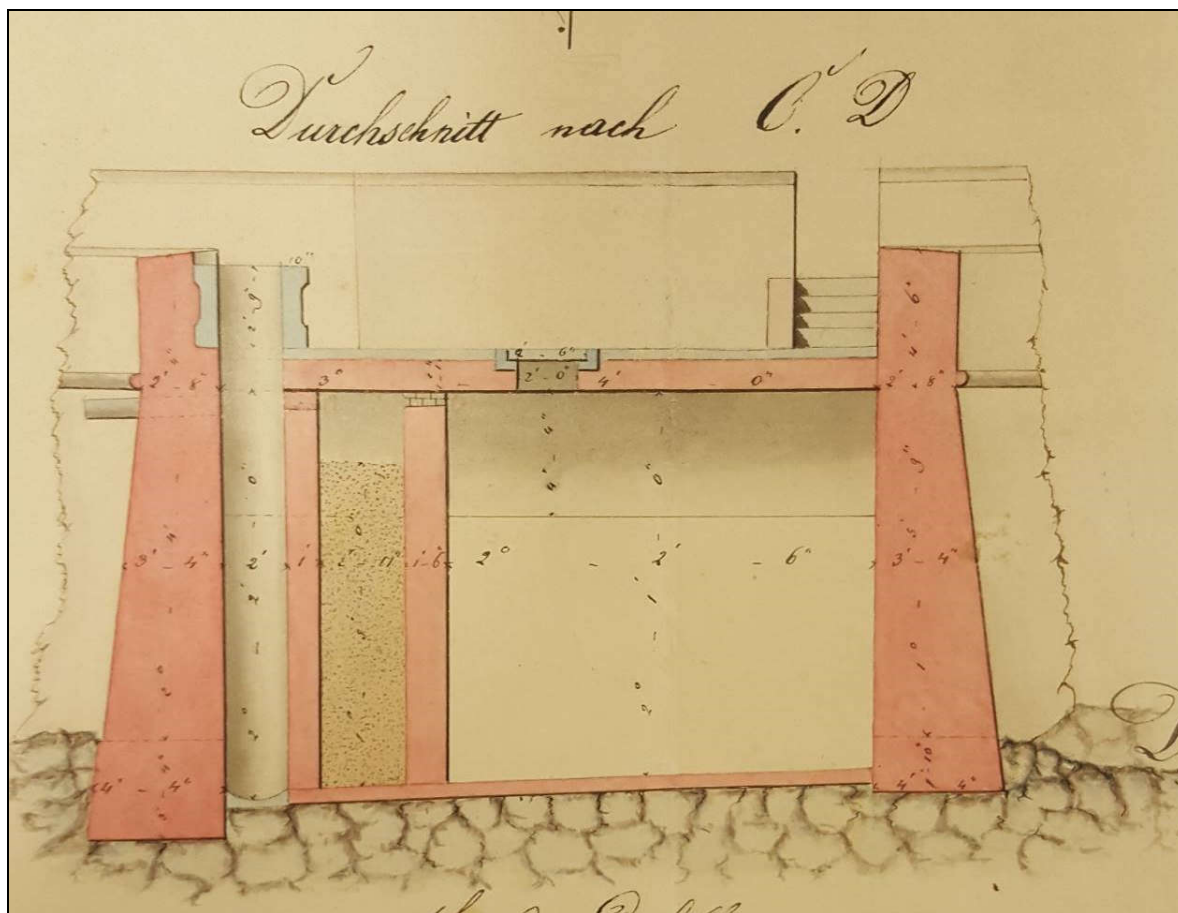

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 57 – Knin na specijalnoj karti Kraljevine Dalmacije

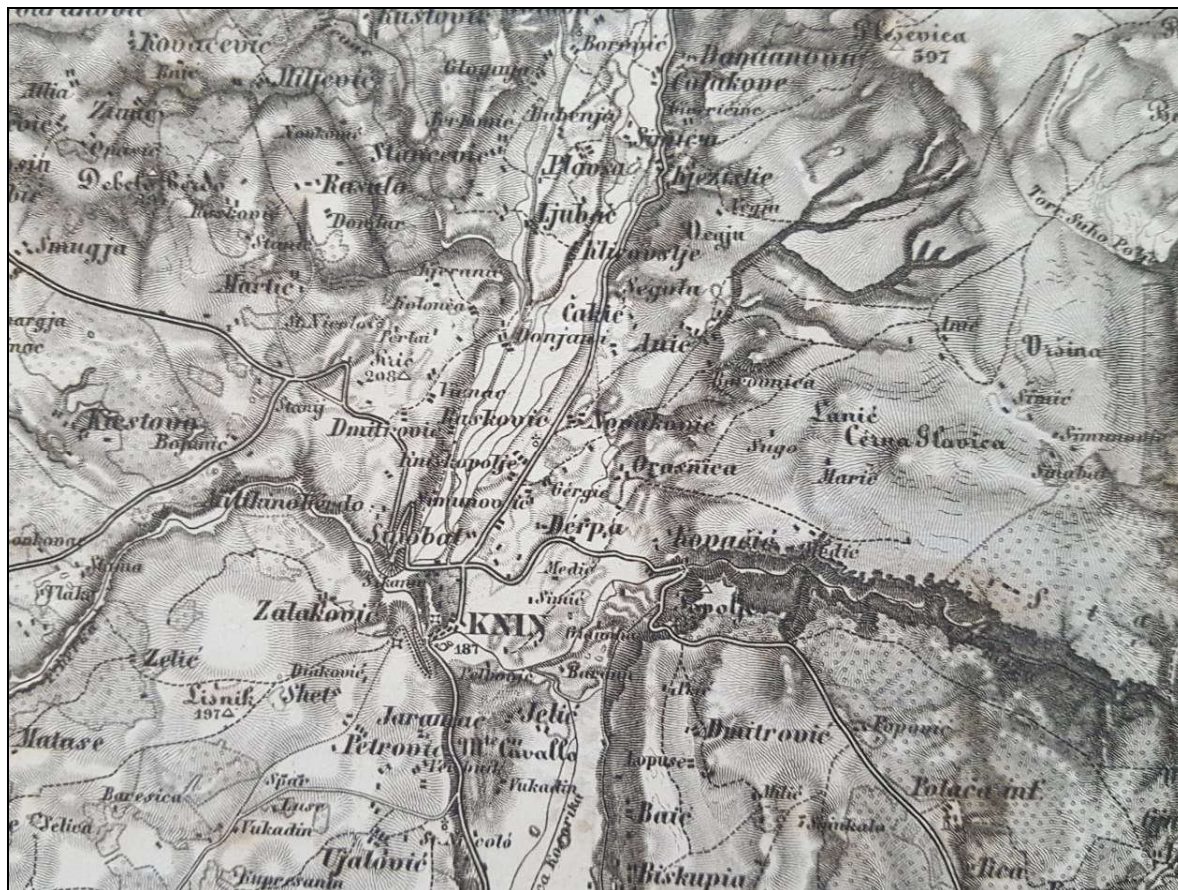
- vrijeme: 1861.-1863.
- naslov: Special-karte des Koenigreiches Dalmatien. Umgebung von Knin
- autor: nepoznat
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Kartografska zbirka (1620.-1945.); mapa 60, list 11

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

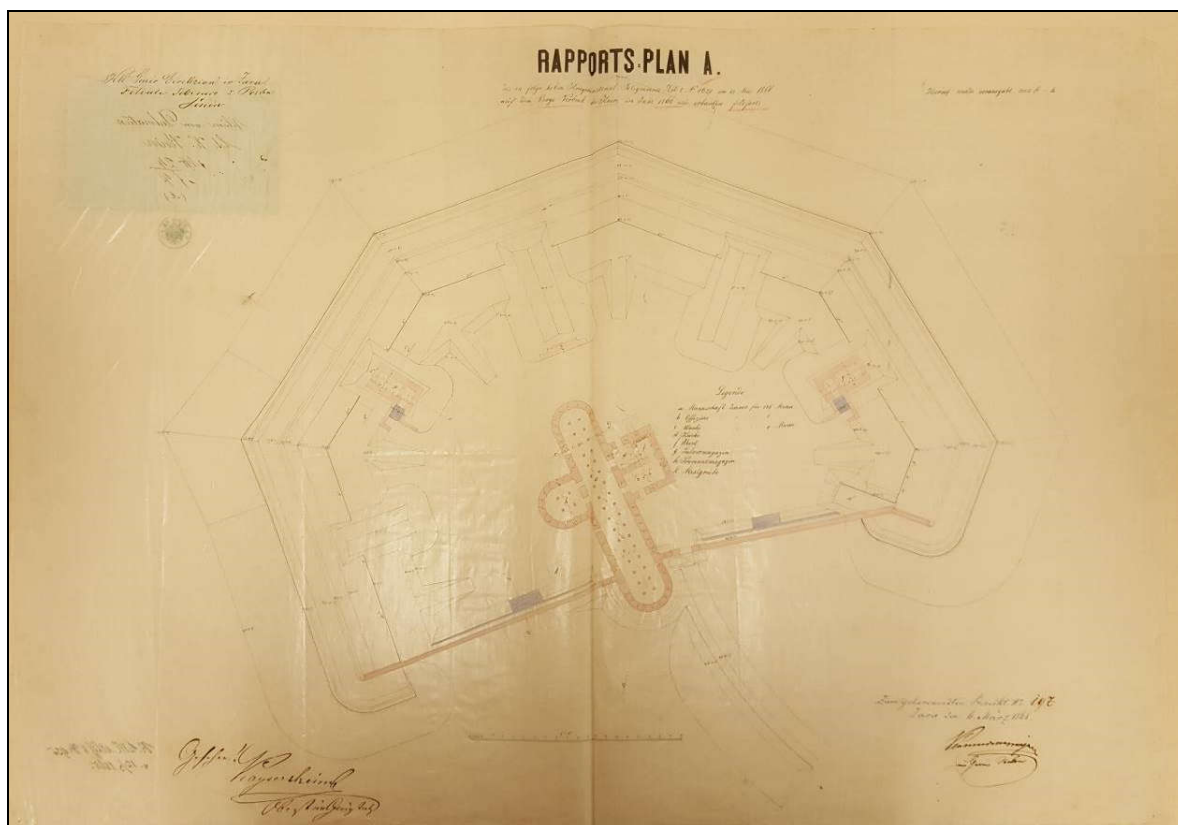

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 58 – utvrđenje Vrbnik pokraj Knina

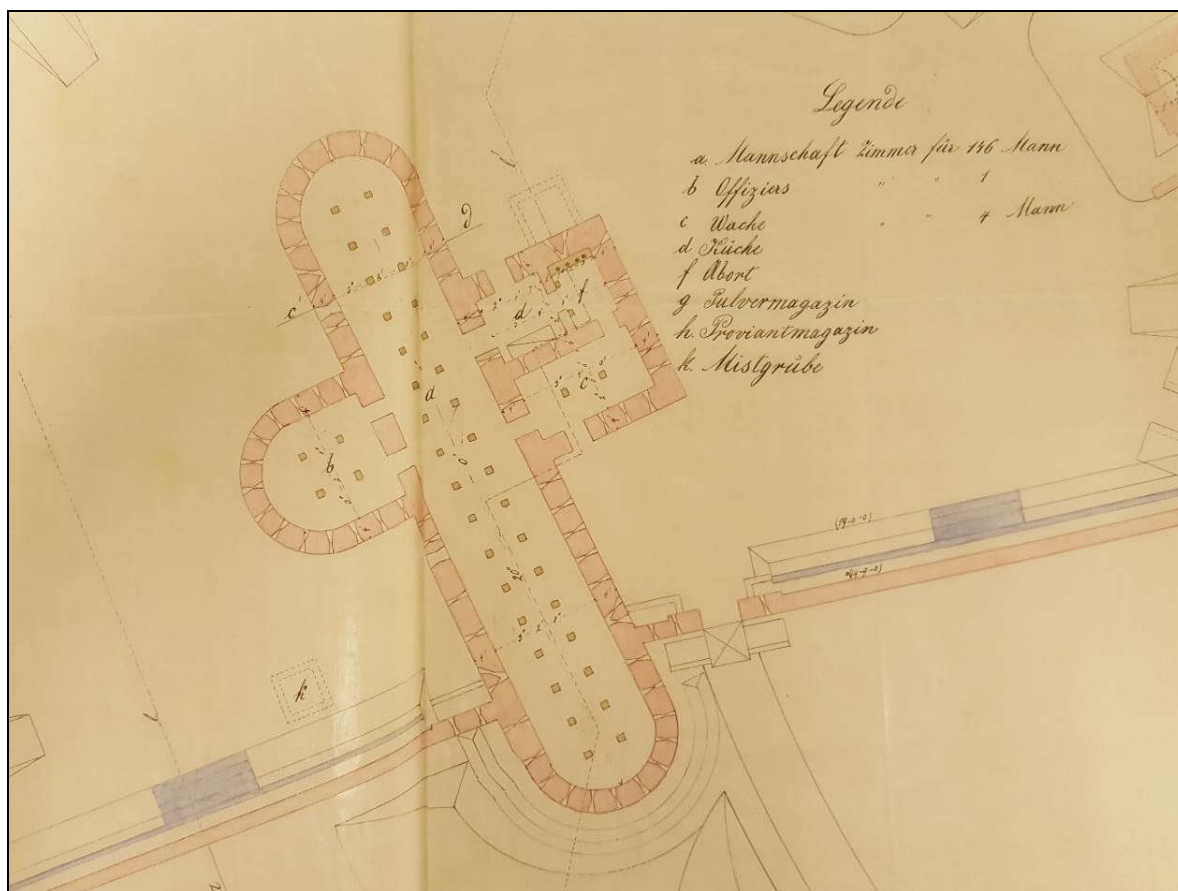
- vrijeme: 1866.
- naslov: Rapports Plan A auf der Berge Vrbnik zu Knin
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (Kriegsarchiv); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin A14.

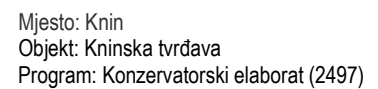

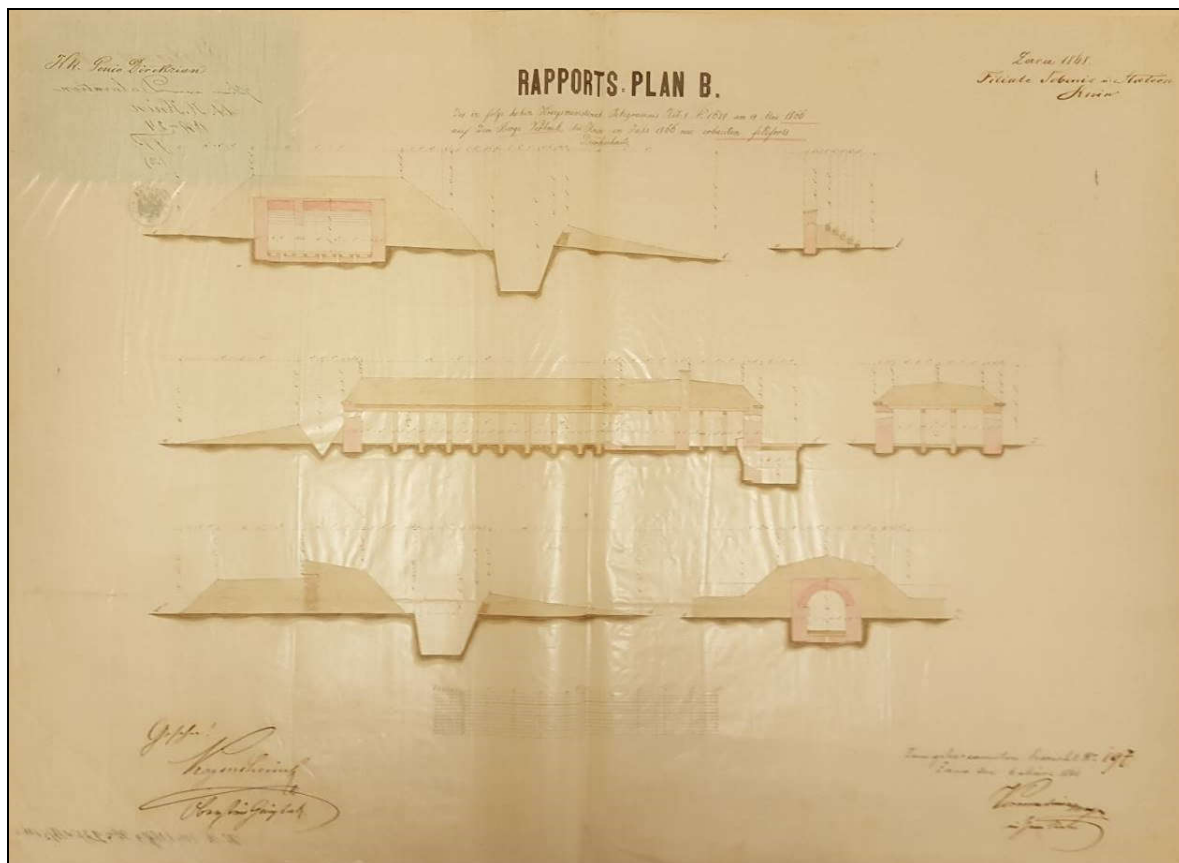
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalj:

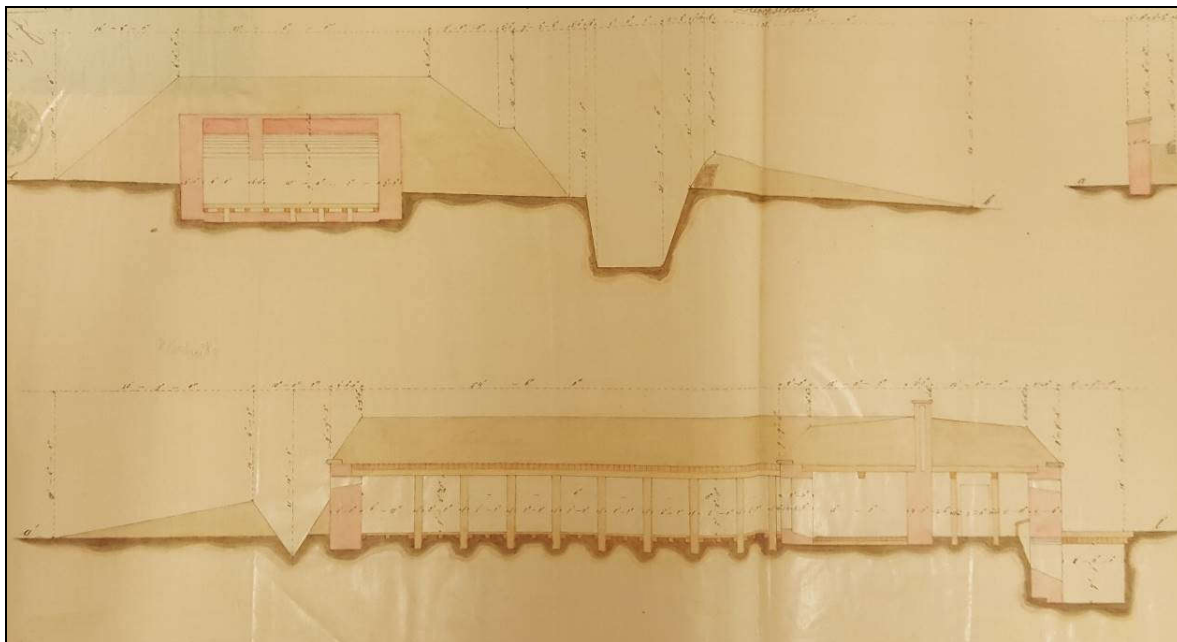
- vrijeme: 1866.
- naslov: Rapports Plan B auf der Berge Verbnik zu Knin
- autor: nepoznat
- Austrijski državni arhiv (*Österreichisches Staatsarchiv*), Beč, Austrija; Odjel Ratnog arhiva (*Kriegsarchiv*); zbirka: Kartensammlung; serija: Inland C)III; sig: Knin N14.

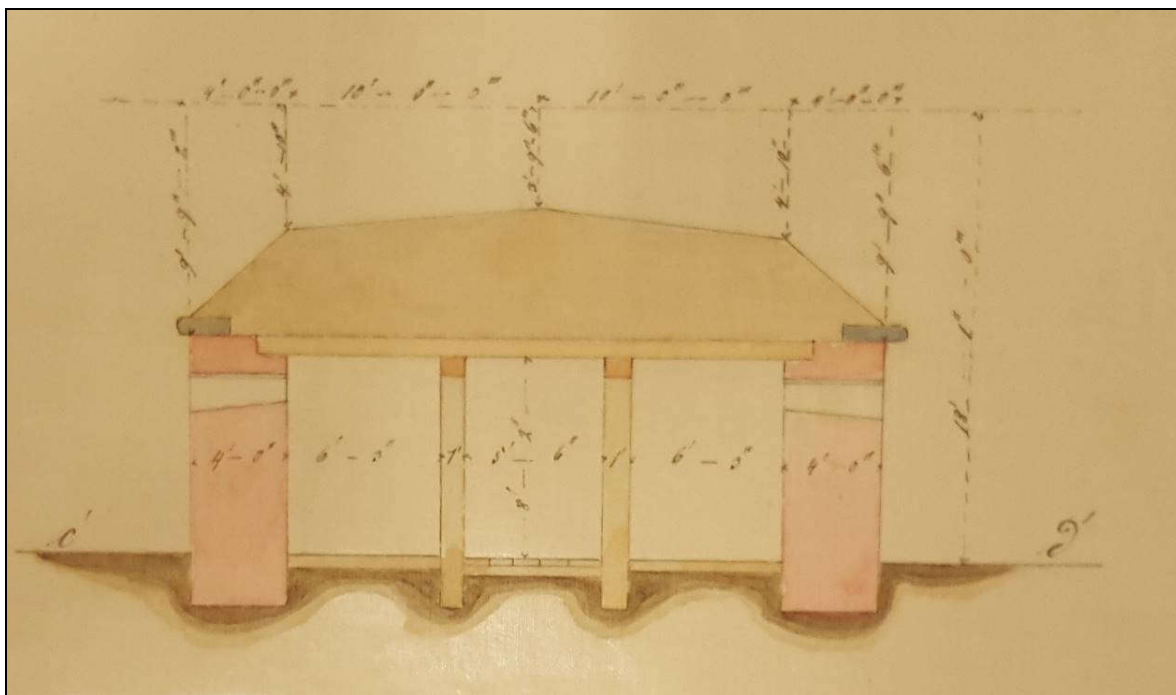
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

detalji:

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

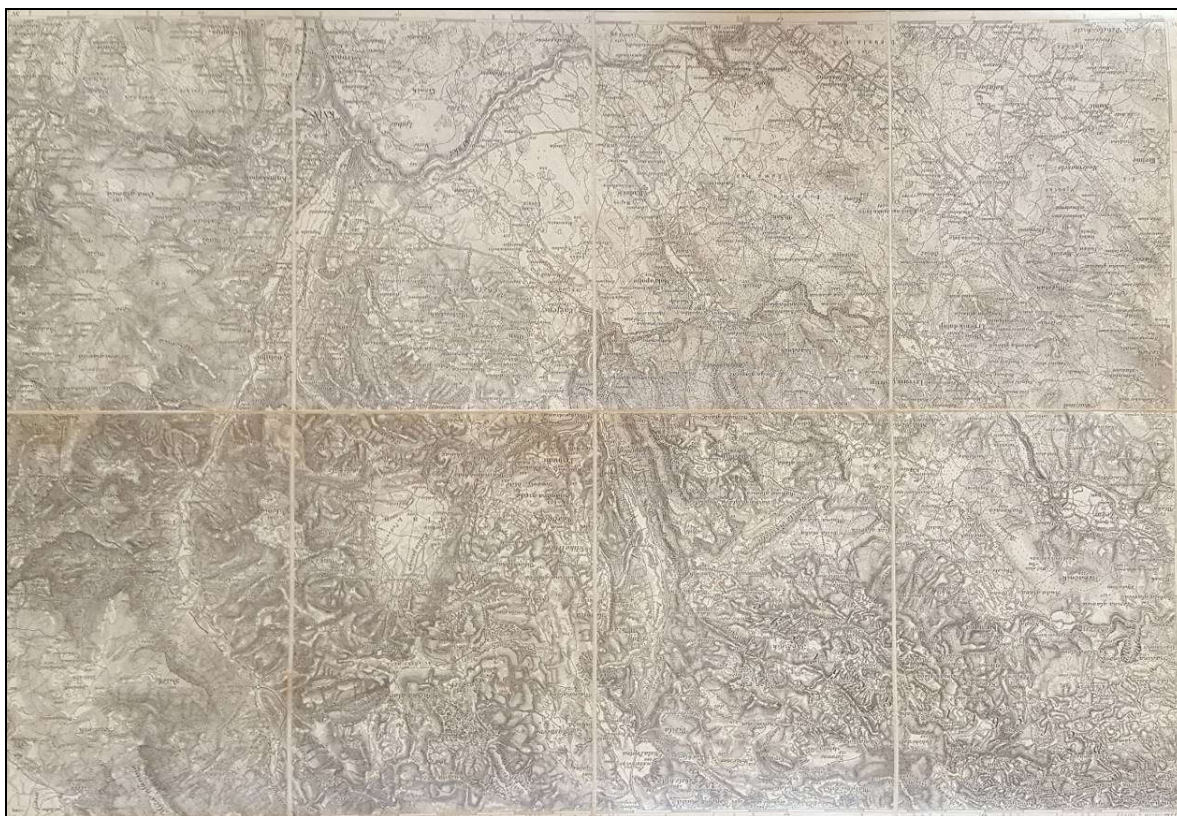

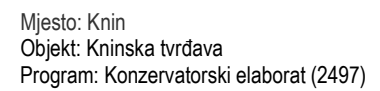

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

prilog 60 – Knin na specijalnoj karti Austro-Ugarske Monarhije

- vrijeme: 1883.-1888.
- naslov: Specialkarte von Österreich-Ungarn
- autor: nepoznat
- Državni arhiv u Zadru, Zadar, Hrvatska; fond: Kartografska zbirka (1620.-1945.); mapa 51, list 11

A detailed topographical map of the Knin region in Croatia. The map shows the Neretva river flowing from the top left towards the center. Key towns and locations labeled include Očestona, Milutinobreda, Ljubac, Lisnik, Knin, and Vrbanj. The map also depicts various mountains and hills, such as the Knin Mountains (Kninske Gorice) and the Velebit mountains. The terrain is characterized by numerous contour lines indicating elevation. The map is oriented with North at the top.

3. POVIJESNE FAZE NASTANKA KNINSKE TVRĐAVE

Pišući o urbanizmu srednjovjekovnog Knina, Nikola Jakšić naglašava kontinuitet vojne funkcije kninske tvrđave: "Prelazak iz jednog imperija u drugi, smjena suprotstavljenih državnih religija, nagle promjene u sastavu pučanstva ogledaju se ponajprije kao svojevrsni kulturni i urbani diskontinuitet. Samo se istaknuta vojna uloga Knina nameće kao konstanta, kako za vrijeme njegove srednjovjekovne povijesti tako i kroz period tursko-mletačkih ratova i kasnije, zadržavši se do danas." te ga objašnjava njezinim geostrateškim položajem: "Stoga se Knin i raspoznaje ponajprije u glomaznom fortifikacijskom sustavu koji dominira nad civilnim središtem u podnožju tvrđave, na važnom prometnom čvorištu koje skuplja srednjojadranske prometne pravce usmjerene prema srednjoj Europi jednako kao i prema unutrašnjosti Balkana. Kontrola tih prometnih pravaca i jest upravo ono što Knin čini značajnim ističući ga među srodnim naseljima u dinarskom morfološkom sustavu."¹

Upravo je kontinuitet vojne funkcije kninske tvrđave bio uzrokom neprestanih nastojanja oko njezine obrane od strane onih koji su vladali, odnosno pokušajima osvajanja od strane onih koji su njome htjeli vladati. Da bi ostvarili ove ciljeve, svaki novi vlasnik, tijekom njezinog višestoljetnog trajanja, u skladu sa onodobnim ratnim strategijama, provodio je određene građevinske zahvate na njezinom fortifikacijskom sustavu konstantno je nastojeći prilagoditi i usavršiti.

Izuzetan geostrateški položaj brda Spas prepoznat je još od eneolitika kada se starosjedilačko stanovništvo, pred prodorom indoevropskih plemena, povlači na povišene, zaštićenije položaje gdje nastaju prva utvrđena gradinska naselja. Taj je kulturni sloj dokumentiran nalazima probnih arheoloških istraživanja koja su u sjeveroistočnom dijelu prapovijesne gradine, 1932. godine proveli fra Lujo Marun, njemački arheolog Werner Buttler i prof. Pavao Pavuš.

Oni su utvrdili stratigrafiju kulturnih slojeva na istraživanom području – eneolitski sloj je debeo 50 cm, a iznad njega su pronađeni ostaci željeznog doba te iz rimskog i slavenskog razdoblja.² Time su dokazali kontinuitet naseljavanja na brdu Spas od eneolitika, a Šime Batović navodi da "je to jedno od rijetkih nalazišta s kontinuiranim slojevima od eneolita do srednjeg vijeka u našoj zemlji, još potpuno neistraženo."³

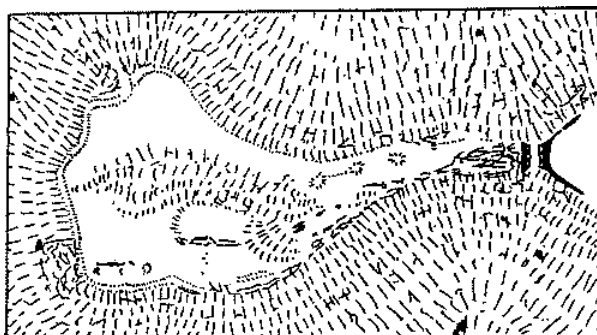
¹ (Jakšić. N.: 1990 : 123)

² (Živković. P.: 1993: 96-97)

³ (Batović. Š.: 1972: 20)

Marun, Buttler i Pavuš su otkrili i dokumentirali ilirsku gradinu Niniju, koju Strabon u I. st. pr. Krista, spominje kao ključni delmatski grad u zapadnom dijelu njihovog područja. Čini se da je gradina, prilagođavajući se konfiguraciji terena i upravo zbog nje, imala sagrađen bedem samo sa istočne strane, dok je s ostalih strana bila dobro branjena vrlo strmim terenom.⁴ Budući da sama gradina nikada nije bila u cijelosti i sustavno istraživana, o njoj i organizaciji života njezinih stanovnika ne može se ništa sa sigurnošću reći.

sl. 1. Werner Buttler, Skica delmatske gradine na sjevernom platou brda Spas.

Oktavijanov pohod na Delmate 35. – 37. godine pr. Krista vjerojatno je prekinuo kontinuitet života u Niniji⁵, ali taj će dominantni položaj uskoro ponovo biti prepoznat.

Nakon probnih istraživanja (3 sonde) provedenih 1971. godine, Dušan Jelovina je proveo sustavna istraživanja istočnog dijela gradine od 1977. do 1982. godine (oko 1200 m²). Istraživanja su rezultirala nalazom srednjovjekovnog groblja na sloju razorene rimske arhitekture.

Utvrдио je da se ostaci antičke arhitekture, dokazane nalazima temeljnih zona građevina, dijelova popločanja koje se moglo nalaziti unutar građevina ili biti dio popločanja ulica, nalazima dijelova rimskih tegula i ulomcima profilirane kamene plastike; prostiru i zapadno i sjeverozapadno od istraživanog područja. Može se pretpostaviti da je naselje iz rimskog razdoblja obuhvaćalo čitav sjeverni plato brda Spas, odnosno nekadašnju delmatsku

⁴ (Živković. P.; 1993: 96-97)

⁵ (Zaninović. M: 1990 : 39)

gradinu, a D. Jelovina kaže da je to najveće do sada otkriveno rimsko naselje u užoj okolini Knina.⁶ M. Zaninović kasnoantičko naselje smješta na položaj Kninske tvrđave i eneolitičke gradine⁷, a s njim se slaže i D. Jelovina. Snažan argument toj tezi daje nalaz velikog kasnoantičkog naseobinskog groblja "Greblje" na istočnoj padini Spasa, koje je trajalo još u vrijeme seobe naroda.

Na lokalitetu Knin-Greblje koji su, nakon probnog istraživanja D. Jelovine 1964. godine, sustavno istražili D. Jelovina i Z. Vinski od 1966. do 1971. godine, pronađeno je najveće naseobinsko groblje na redove iz vremena seobe naroda u Hrvatskoj.⁸ Prema materijalnim nalazima u grobnim cjelinama, radi se o groblju VI. stoljeća, pretežno domicilnog stanovništva sa tek nekoliko germanskih grobova te nalazima koji upućuju na nedvojbeno ostrogotske običaje ukapanja. Z. Vinski o tom razdoblju kaže: "U vrijeme barbarizirano-kasnoantičko-provincijalne epohe seobe naroda, i to na provincijalnom području Carstva, došlo je *via facti* do zajedničkog boravka i nužnog prožimanja barem u izvjesnoj mjeri, donekle romaniziranog i manje više kristijaniziranog provincijalnog, starosjedilačkog stanovništva s nadošlim manje više barbarskim, germanskim narodnostima, a baš prvenstveno ona obilježavaju raniju epohu seobe naroda (V. do VII. st.) širom Europe."⁹ te zaključuje da: "Naseobina tog pokopališta bio je, po opravdanoj pretpostavci, kasnoantički kaštel na brdu Spas, a vjerojatno je prekriven kasnije najstarijim, sjevernim dijelom feudalne kninske tvrđave."¹⁰

Bez obzira na točnu lokaciju tog naselja, pitanje je kada je i s kojom namjenom ovo naselje funkcioniralo? Petar Živković smatra da je tu bila smještena manja posada XI. legije iz Burnuma i prije razaranja logora 535. godine, kako bi kontrolirala lokalnu cestu i prijelaz preko Krke, a oko 500. godine, kada su Ostrogoti okupirali provinciju Dalmaciju, tu su formirali svoje naselje koje je moglo biti važno središte. "Ninja je za gotske prevlasti bila značajnim središtem, a možda i središtem administrativnog značenja. To je posljedica njezina strategijskog i prometnog položaja jer postaje centrom i raskrižjem provincijalnog sustava komunikacija. Uz postojeće antičke cestovne pravce, posebno značenje dobiva pravac koji iz Knina, preko Plavna vodi u Liku."¹¹ Naprotiv, Nikola Jakšić smatra da je naselje nastalo tek nakon razaranja Burnuma u bizantsko-gotskim ratovima, kada je prijelaz preko Krke ostao nezaštićen te kada je i rimska cesta koja je vodila od Salone prema unutrašnjosti,

⁶ (Jelovina. D.: 1989 : 125)

⁷ (Zaninović. M: 1990 : 39)

⁸ (Vinski. Z.: 1989 : 9)

⁹ (Vinski. Z.: 1989 : 9)

¹⁰ (Vinski. Z.: 1989 : 33)

¹¹ (Živković. P.: 1993 : 98)

preusmjerena prema Kninu i novom prijelazu preko Krke koji je bilo moguće dobro kontrolirati sa dominantnog pločaja na brdu Spas. ... "Tek tada je zametnut onaj prometni značaj (Knina) koji ima i danas."¹²

U svakom slučaju, arheološki je dokazan kontinuitet naseljenosti najsjevernijeg platoa brda Spas još od eneolita, sa značajnim željeznodobnim naseljem, odnosno gradinom Ninijom ilirskih plemena Liburna i Delmata,¹³ koju spominje Strabon te kasnijim kasnoantičkim naseljem. Točnije odgovore o dataciji i ubikaciji kasnoantičkog naselja dala bi sustavna arheološka istraživanja položaja prapovijesne Ninije na sjevernom platou brda Spas, kao i prostora danas sačuvane kninske tvrđave.

Postojanje ranosrednjovjekovnog slavenskog, odnosno hrvatskog kulturnog sloja na položaju prapovijesne Ninije dokazala su arheološka probna istraživanja D. Jelovine 1971. te njegova sustavna istraživanja istočnog dijela platoa 1977.-1982. godine.

Ovim istraživanjima pronađeno je 228 ranosrednjovjekovnih grobova koji su, za razliku od jednostavnih zemljanih grobnih raka kasnoantičkog groblja Knin-Greblje, imali kamenu grobnu arhitekturu, odnosno bili su obloženi tesanom sedrom (za koju Jelovina smatra da je bila sekundarno korištena sa građevina kasnoantičkog naselja)¹⁴ ili nešto rjeđe kamenom; neki su imali kamenu podlogu, a većina ih je imala pokrov od većih ili manjih kamenih ploča. S obzirom na odnos broja muških, ženskih i dječjih grobova, sa sigurnošću se može tvrditi da se radi o naseobinskom groblju. Među pokretnim nalazima u grobnim cjelinama prevladava nakit, dijelovi nošnje i upotrebnih predmeti, a pronađene su i dvije geometrijskim motivima ukrašene posude od jelenjeg roga koje upućuju na avarsku tradiciju prve polovice IX. stoljeća. Nakon analize grobnih nalaza, Jelovina zaključuje: "Prema analizi grobnih nalaza i svih drugih podataka do kojih smo došli tijekom istraživanja, pokojnici pokopani na nekropoli Spas pripadaju poljoprivredno-stočarskom pučanstvu manjeg seoskog naselja, smještenog najvjerojatnije na južnom dijelu brda Spas, koji je obuhvaćao i najsjeverniji dio današnje tvrđave. Nije isključena mogućnost da su se kao nastambe dijelom upotrebljavale i pojedine prostorije obrušenih kasnoantičkih arhitektura, koje su se prostirale na zapadnom i sjeverozapadnom dijelu tog platoa." te "Iako je na ovoj nekropoli otkriveno ukupno 228 grobova, to ipak ne znači da je ovo naselje, kojemu je groblje pripadalo, bilo

¹² (Jakšić. N.: 1990 : 123-124)

¹³ Gradinu su vjerojatno gradili Liburni, a osvojili su je Delmati u vrijeme ekspanzije u II. st. pr. n. ere. Strabon je spominje kao delmatsku gradinu jer je u njegovo vrijeme bila u njihovom posjedu. (Batović. 1972: 29-35)

¹⁴ (Jelovina. D.: 1989 : 221)

dosta veliko, dapače sve govori da se radi o prilično malom naselju, ali s dosta dugim kontinuitetom trajanja, od prvih decenija IX. pa sve do kraja XI. stoljeća."¹⁵

U jugoistočnom dijelu istraživane površine još je prilikom iskopa rova za vojne vježbe pronađen ulomak horizontalne grede oltarne pregrade ukrašene kukama, s natpisom EDIFIC(avit) koja se datira u IX. stoljeće. Na tom položaju, prilikom sustavnih istraživanja D. Jelovina je utvrdio površinu veličine 20 X 20 m koja je bila prekrivena slojem šute, usitnjenim dijelovima kamene plastike s pleternom ornamentikom crkvenog namještaja IX. i X. st., a pronašao je i ulomke žbuke s bojom. No nije pronašao tragove same arhitekture te zaključuje: "Taj nalaz nedvojbeno upućuje na pretpostavku da je upravo na tom mjestu, gdje se prostirao šut, bila sagrađena starohrvatska crkva, kojoj su i pripadali pronađeni ulomci. Budući da se od tog sakralnog zdanja nije sačuvao ni najmanji ostatak zida, ne može se ništa drugo zaključiti nego da je crkva do temelja porušena i da je njeno kamenje kao građevni materijal dospjelo u zidine nedaleke tvrđave. Prema smještaju pojedinih grobova na mjestu gdje se prostirao šut, svi su izgledi da je crkva bila dosta rano porušena, možda čak već i u XI. stoljeću."¹⁶ Jelovina upućuje na tlocrtom naznačen prikaz crkve, sjeverno od tvrđave, na planu Orazia Alberghettia iz 1688. godine (sl. 11) i ukazuje na mogućnost da se radi o starohrvatskoj crkvi čiji je položaj istražio te da je crkva bila posvećena Kristu, odnosno njegovom atributu Salvator – Sv. Spas, pa je po njoj i brdo dobilo naziv.¹⁷

sl. 2. Ulomak grede oltarne pregrade sa lokaliteta Sv. Spas, IX. st.
(preuzeto iz: D. Jelovina: Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina)

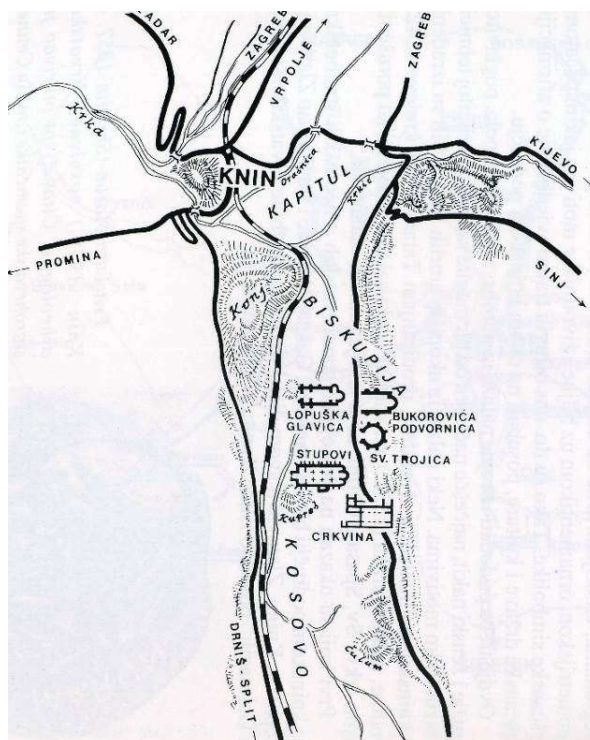
¹⁵ (Jelovina. D.: 1989 : 220)

¹⁶ (Jelovina. D.: 1989 : 220)

¹⁷ (Jelovina. D.: 1989 : 124)

Prema povijesnim izvorima i materijalnim nalazima, uglavnom ulomcima kamene plastike s imenima prvih hrvatskih vladara, čini se da se fokus njihovog interesa, s područja u zaleđu bizantskih gradova (Zadar i Split) tijekom druge polovice IX. st., polako počeo seliti prema širem području Knina (Biskupija – "petih crkvah u Kosovi").

sl. 3. "Petih crkvah u Kosovi" (preuzeto iz P. Paić: Hrvatski kraljevski grad Knin)

Tome je mogao pogodovati njegov izuzetan geostrateški položaj, niz plodnih polja (Petrovo, Kosovo i Kninsko polje) te vodotoci rijeka koji se ovdje susreću na relativno malom prostoru, pružajući tako povoljne uvjete za život većem broju stanovnika. Također, s rastom moći hrvatskih vladara iz dinastije Trpimirovića i sve češćim sudjelovanjem u političkim događajima u Panonskoj Hrvatskoj, strateški položaj Knina na cestama baštinjenim još iz antičkih vremena, morao je privući njihovu pažnju. Dominantan položaj naselja na brdu Spas u drugoj polovici IX. st. vjerojatno dobiva na značaju, da bi tijekom prve polovice X. stoljeća, u vrijeme kralja Tomislava, kninski kastrum prerastao u kraljevski kastrum i županijski centar, odnosno Porfirogenetov *to kastron Tenen* kao centar županije *Tnena*.

Čini se da se taj kastrum Tenen nalazio na poziciji najstarijeg, sjevernog dijela današnje Kninske tvrđave, no o tom možda najstarijem sloju tvrđave nemamo nikakvih podataka, a o njegovom izgledu i funkcioniranju možemo samo nagađati. Jedino što se čini izglednim je da se ulaz u kastrum nalazio sa sjeverne, konfiguracijom terena najslabije branjene strane, odnosno sa gradinskog platoa kasnoantičkog naselja. Na takav zaključak, osim strateške logike, upućuju prikazi tog dijela Kninske tvrđave na ranim mletačkim kartama (karta M. Pagana iz 1525., O. Alberghettija iz 1688., prikaz Knina G. Justera iz 1708., projekt za tvrđavu mletačkog vojnog inženjera Antuna Jakšića iz 1710., planu Knina G. B. Camozzina iz 1725., veduti iz prve polovice XVIII. st. iz Muzeja Correr te planu Knina F. Brascoglie iz 1745. godine) na kojima se u samom sjevernom vrhu kastruma vidi kvadratna građevina – možda ulazna kula i jarak pred njom. Kastrum je kao županijsko središte morao biti dobro utvrđen, a unutar bedema se moralo nalaziti više rezidencijalno-reprezentativnih građevina i gospodarskih zgrada. Kako je prostor današnjeg gornjeg grada ograničen konfiguracijom terena i relativno skučen, moguće je da su se gospodarske zgrade i sl. građevine (na pr. konjušnice) nalazile izvan same utvrde, u njezinom južnom podnožju, na položaju Garište, današnjem Srednjem gradu. S obzirom na porast značaja utvrde, vjerojatno se ubrzo počinje razvijati i njezino podgrađe (suburbium) na istočnoj padini brda.

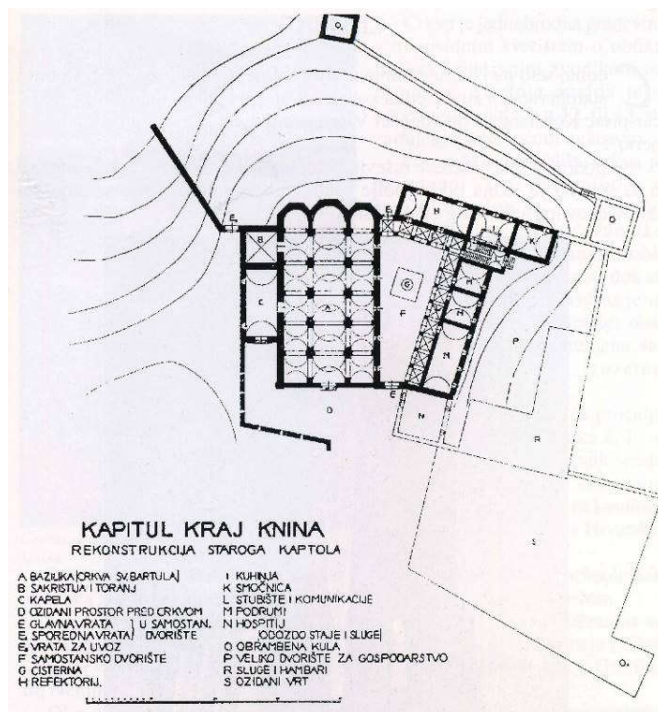
Ranosrednjovjekovni kastrum je, u skladu s novim značajem vjerojatno bio adaptiran u drugoj polovici XI. stoljeća kada ga je kralj Zvonimir izabrao za svoju stalnu, kraljevsku prijestolnicu. Ako je arheološkim istraživanjima D. Jelovine dokazana pretpostavka o postojanju predromaničke crkve sjeverno od tvrđave za koju Jelovina kaže da je, s obzirom na okolne grobove mogla biti srušena već u XI. st., i to srušena do temelja, opravdano je razmišljati da su se upravo tada na srednjovjekovnom kastrumu poduzimali veći građevinski zahvati. Nalaz sekundarno korištene predromaničke kamene plastike u bedemima kastruma (današnjeg Gornjeg grada) mogao bi biti potvrda toj tezi, no na žalost, zbog stupnja istraženosti kninske tvrđave o tome možemo samo nagađati¹⁸.

Hrvatska biskupija je osnovana 1040. godine s jurisdikcijom do Drave, a u duhu reformiranog redovništva pape Grgura VII., vjerojatno u drugoj polovici XI. stoljeća podignut je i kraljevski benediktinski samostan Sv. Bartolomeja na lokalitetu Kapitul, koji je kao *locus credibilis* funkcionirao kroz čitavo srednjovjekovno razdoblje, sve do pada Knina pod osmansku vlast. U podgrađu je postojeća crkva Sv. Marije posvećena za kninsku katedralu, a Knin postaje *civitas*.

¹⁸ (Gunjača 1960: 116-118; T XV-XVII)

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

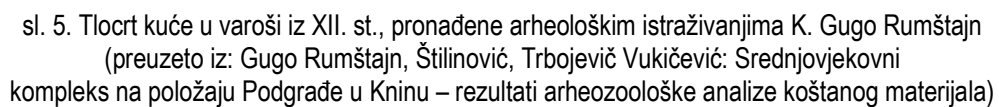
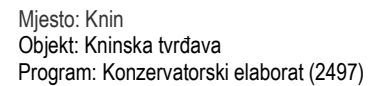

sl. 4. Tlocrt kaptolskog kompleksa, samostana Sv. Bartolomeja na lokalitetu Kapitul, prema Ćirilu Ivekoviću
(preuzeto iz P. Paić: Hrvatski kraljevski grad Knin)

Već sama činjenica da je kninski kastrum postao sjedište kraljevske vlasti i da u njemu često boravi hrvatski kralj s pratnjom, morala je utjecati na adaptacije postojeće utvrde i građevina unutar nje, te na razvoj podgrađa i šire okolice.

Nakon ulaska u personalnu uniju s Ugarskom 1102. godine, Knin gubi status kraljevskog grada i postaje sjedište kraljevske županije, a od sredine XIII. stoljeća, sjedište hrvatskog bana. Na crkvenom saboru koji se održao u Splitu 1185. godine, ukinuta je funkcija hrvatskog biskupa – on postaje kninski biskup s bitno smanjenom jurisdikcijom, ali još uvijek sa značajem zaštitnika hrvatskih interesa.

Ne znamo je li i kastrum doživio neke promjene, za pretpostaviti je da su prostori nekadašnjeg kraljevskog sjedišta, možda uz manje preinake, bili dostatni hrvatskim županima i banovima. Arheološka istraživanja Tvrđava – Podgrađe koja je 2001. i 2003. godine vodila viša kustosica Kninskog muzeja Katarina Gugo Rumštajn, rezultirala su nalazom temelja stambene arhitekture u podgrađu tvrđave, koja se datira u XII. stoljeće.

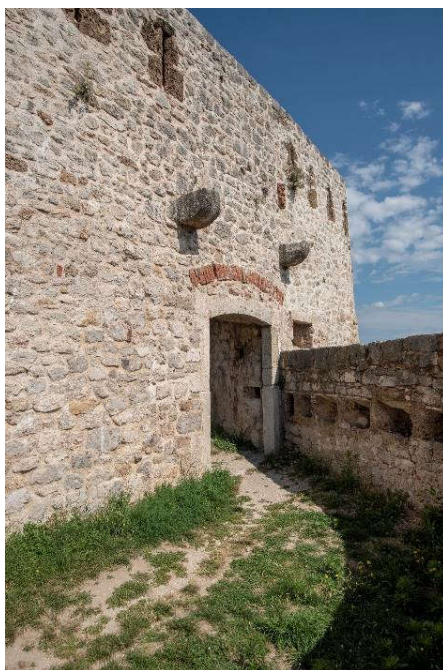

Povijesni izvori šute o Kninu u vrijeme provale Tatara, ne znamo da li je stradala kninska utvrda, ali je vrlo vjerojatno da su, progoneći Belu IV. Tatari barem prošli tim putem. Logično je pretpostaviti da su zahvati na širenju utvrde prema jugu poduzeti upravo nakon tog iskustva. Naime, povijesni izvori spominju "*maiores castrī Teniensis*" i "*magno castro Tiniensis*" koje su neki autori tumačili kao nazive za kastrum Knin i kastrum Lab¹⁹, no najprihvatljivijim nam se čini tumačenje P. Paića: "Tijekom XIV. stoljeća ili točnije 1369. godine prvi put sačuvani povijesni izvori spominju *maiores castrī Teniensis* (stari kastrum Knin) na sjevernom dijelu tvrđave. Tu

¹⁹ O ubikaciji kastruma Lab i tumačenju ovih naziva detaljno je pisao H. Kekez u prethodnom poglavlju ove studije.

su se nalazile zgrade kninskih dostojanstvenika, pa i samog kralja kada je boravio u Kninu. Ovdje su se održavali državni sabori, tu je bio banski sudbeni stol. *Magno castro Tiniensis* (Veći kastrum Tin) na jugu služio je za stanovanje službenika kninskog utvrđenja, a u ratnim prilikama kao sklonište stanovnika kninske varoši. Taj se dio kastruma kasnije naziva "Garišta" i Turci ga po svom dolasku još tu nalaze. Izrazi "stariji" i "veći" kastrum znače jedinstvenu cjelinu, koja se sastoji od utvrde i utvrđenog grada."²⁰ Jednako ih tumači i P. Živković: "...kastrum Knin znači i utvrdu i utvrđeno naselje, dok kastrum Lab znači samo utvrdu u koju se dolazi kroz utvrđeno naselje Knin."²¹ Širenjem kastruma prema jugu, uz već razvijeno podgrađe na istočnim padinama brda, vjerojatno je i glavni ulaz u kastrum premješten na jug. S utvrđivanjem južnog podgrađa (*magno castro Tiniensis*) s ulazom kod kasnijeg bastiona Grimani, morao se formirati i novi, južni ulaz u stariji kastrum (*maiores castris Tinienses*) od kojega su možda do danas ostale sačuvane kamene konzole (vjerojatno mašikule nad ulazom) iznad kasnije (vjerojatno u XVIII. st.) modificiranog ulaza u srednjovjekovni Gornji grad.

sl. 6. Južni ulaz u srednjovjekovni Gornji grad (J. Kliska, srpanj 2018.; dokumentacija HRZ-a)

Možda bi bilo opravdano terminološki razriješiti potencijalno zbunjujuću situaciju sa *de facto* dva podgrađa, pa se predlaže da se za podgrađe kastruma Tin (*magno castrum Tiniensis*) zadrži termin podgrađe (*suburbium*),

²⁰ (Paić.P.: 1998 : 42)

²¹ (Živković. P.: 1993 : 105)

dok bi za podgrađe na istočnim padinama brda možda bio primjereniji naziv varoš (*borgo*), tim više što je i njihova funkcija bila različita.

Slabljenjem kraljevske vlasti Arpadovića krajem XIII. stoljeća, sve više jača moć hrvatskog plemstva. Županije postaju kneštva hrvatskih velikaških obitelji, pa u to vrijeme nasljednom banskom čašću, Kninom vladaju knezovi Šubići Bribirski, Nelipčiči, bosanski vojvode Hrvoje i Vuk Vukčić Hrvatinić, da bi ga za kralja Žigmunda Luksemburškog 1395. g. osvojio ban Nikola Gorjanski pa se Knin vratio pod kraljevsku vlast sve do 1426. godine. Žigmund je tada, uz druge brojne posjede založio i Knin hrvatsko-dalmatinskom banu Nikoli IV. Frankopanu za 28 000 dukata, a 1431. g. mu ga je, za dodatnih 14 000 dukata i darovao. Nikolin sin, Ivan poginuo je u bitci s kraljem Žigmundom. Knin ulazi u Žigmundov južni pogranični sustav utvrda, a u kraljevo ime preuzima ga novi hrvatsko-dalmatinski ban Matko Talovac. Od tada do osmanskog osvajanja Knina 1522. godine, Kninska utvrda ostaje pod direktnom kraljevom jurisdikcijom, odnosno banskom upravom.

Od sredine XIV. stoljeća hrvatski banovi sve češće služe kralju kao njegovi vojskovođe, pa njihove administrativne obveze preuzimaju vicebanovi. Tako se sredinom XIV. stoljeća, na drugom izuzetno dominantnom i strmom konfiguracijom terena dobro branjenom platou brda Spas, južno od Tina i jugozapadno od Garišta, gradi novi kastrum – Lab, koji se u povijesnim izvorima spominje od 1386. godine kao sjedište hrvatskog banovca (vicebana ili podbana) a on je redovito i kninski župan.²² Tako se nastavlja širenje kninskog obrambenog sustava prema jugu, a tu tendenciju prate i utvrđeno podgrađe na Garištu i varoš koja se, prateći istočne padine brda Spas spušta do Krke i mosta osiguranog snažnom četvrtastom kulom.

Može se pretpostaviti da Tin i Lab u XIV. i XV. stoljeću svojim izgledom i obrambenim sustavima odgovaraju suvremenim utvrdama prilagođenim ratovanju hladnim oružjem, sa visokim četvrtastim kulama povezanim bedemima zaključenim kruništima i stražarskim stazama. Linija bedema slijedi konfiguraciju terena, što je u tom razdoblju najčešći uzrok izlomljenih linija i ponekad šiljastih kutova koji podsjećaju na razvijene bastionske linije tvrđava XVII. i XVIII. stoljeća. Ulazni sustavi u kastrume su vrlo složeni, često povišeni te sa odvojenim kolnim i pješačkim ulazom, a redovito osigurani dizivim mostovima koji premošćuju grabu. Najčešće se ulazi kroz ulaznu kulu pred kojom se, a ponekad i unutar nje, nalazi vučja jama. Ulaz je odozgo gotovo redovito osiguran istaknutom mašikulom koja omogućava okomiti hitac. Od druge polovice XV. stoljeća, na pragu novog vijeka kada se počinje ratovati vatrenim oružjem, stare srednjovjekovne utvrde se, nastojeći se prilagoditi sve bržem

²² (Živković. P.: 1993 : 102)

razvoju vatrenog oružja, počinju prilagođavati najprije snižavanjem kula, a kasnije i snižavanjem i ojačavanjem, odnosno podebljavanjem bedema. Pune ih zemljom stvarajući platforme za topove (terrapieno) istovremeno ojačavajući njihovu otpornost na sve snažnije topovske udarce. Grade se dodatne okrugle kule, rondeli skošenih podnožja zaključenih zaobljenim kordonskim vijencem na koji se oslanja okomiti zid prsobrana, rastvoren otvorima za topove raspoređene na zemljanom platou kule.

Taj proces osuvremenjivanja i prilagođavanja zasigurno se odvijao i na kninskim utvrdama koje time polako srastaju u jedinstven obrambeni sustav. Približavanje osmanske vojske, tada najsnažnije vojne sile na europskim prostorima te prva iskustva u suočavanju s njom, primorala su Matiju Korvina i hrvatsko plemstvo na brzu reakciju, naročito nakon pada Bosne 1463. i teškog poraza na Krbavskom polju 1493. godine. Mogli bi se složiti s mišljenjem K. Regana da je južni i jugozapadni dio Tina izgrađen na samom izmaku XV. stoljeća.²³ Mišljenja smo da se radi o planiranom obrambenom sustavu te da se istom građevinskom zahvatu može pripisati i izgradnja velike okrugle kule (Topana) jugoistočno od Tina u istočnom obrambenom potezu Garišta. Strateški gledano, visoko pozicionirana pravokutna kula u južnom zaključku zapadnog obrambenog poteza Tina, osim što kontrolira zapadnu padinu brda, Krku i brdo Ljubač, ona dodatno brani i južni ulaz u Tin. S druge strane, velika okrugla kula brani južni ulaz u Tin istovremeno kontrolirajući istočnu padinu i prilaz utvrdi. Dvije nove kule, zajedno sa visokim Labom čine novi obrambeni sustav koji štiti prostor Garišta. Planiranje i razmjeri ovakvog zahvata ne čude, jer je Knin zbog svoje geostrateške pozicije svakako bio značajan u južnom obrambenom nizu Matijinog protuosmanskog sustava utvrda. Provale i pljačke osmanske vojske učestale su i u kninskom području gdje im je snažna utvrda priječila prolaz prema dalmatinskim gradovima. No nakon niza pokušaja, osmanska vojska je ipak uspjela osvojiti Knin 1522. godine.

O izgledu kninskog srednjovjekovnog obrambenog sustava²⁴ sa dva istaknuta kastruma i podgrađem između njih te varoši na istočnoj padini, može se steći dojam analizirajući prikaze Knina koje su izradili mletački kartografi i vojni inženjeri tijekom XVI. i XVII. stoljeća. Budući da su ti planovi nastali nakon osmanskog osvajanja Knina, na njima su vidljive i neke njihove intervencije.

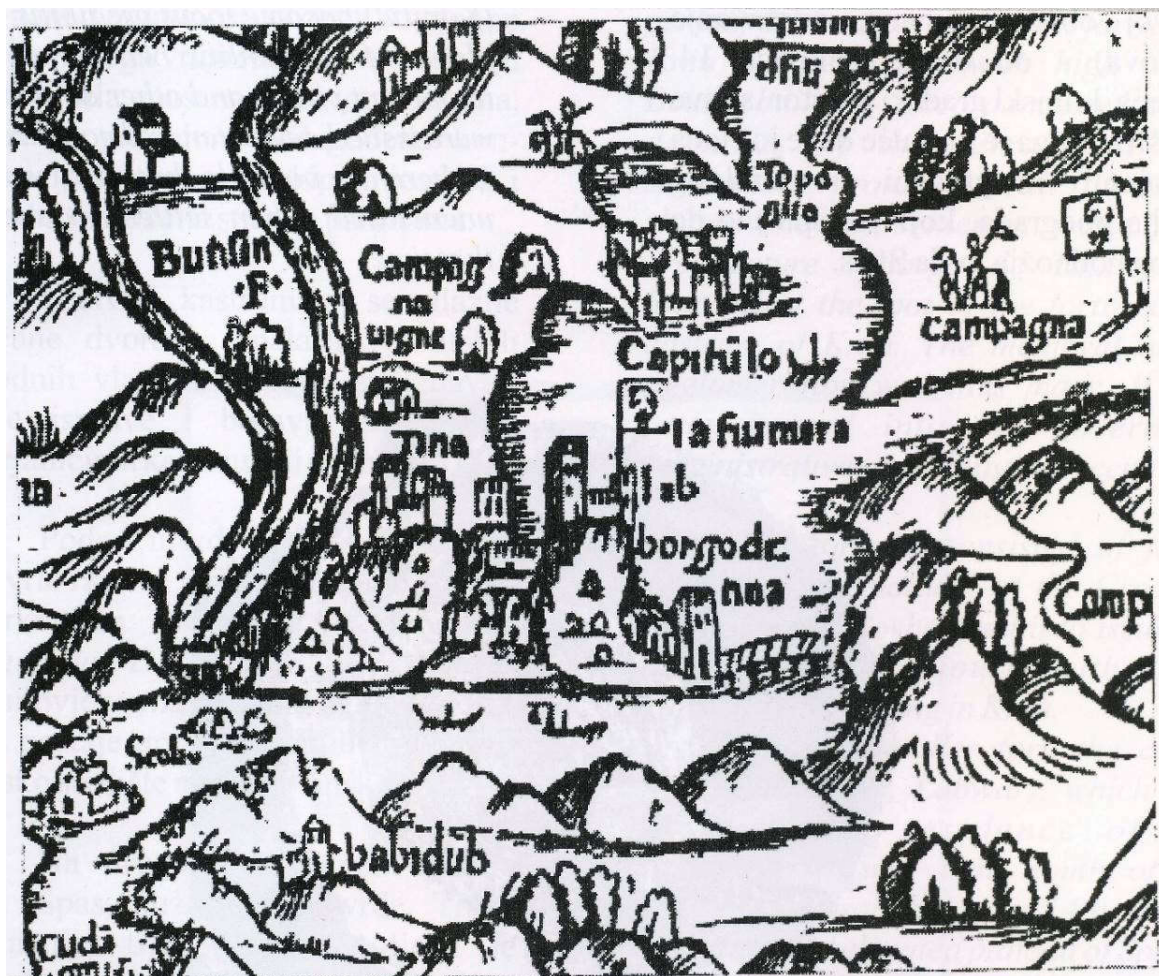
²³ (Regan. 2014: 481-482; 484-485)

²⁴ Krešimir Regan je ponudio slijed povijesnog razvoja kastruma Knin, današnjeg Gornjeg grada Kninske tvrđave. No, na žalost, zbog recentnih građevinskih intervencija na zidnim ploham obrambenog sustava, nemoguće je uočiti razlike u građi i načinu građenja u kojima Regan nalazi uporište za svoje teze.

Pokušaj prikaza povijesnog razvoja i izgleda tvrđave temelji se isključivo na analizi prikupljenih povijesnih prikaza, na žalost još uvijek nedostaju terenska istraživanja čiji bi rezultati odgovorili na mnoga otvorena pitanja.

Najstariji poznati prikaz Knina nalazi se na karti Sjeverne Dalmacije koju je oko 1525. godine izradio mletački kartograf Matteo Pagano.

sl. 7. Matteo Pagano, oko 1525. Tvto el Cotado di Zara e Sebenicho
(detalj: Prikaz Knina - Tina, Lab, Borgo de Tina, Capitolo i okolice), Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

Kako je ovaj prikaz nastao samo tri godine nakon što je osmanska vojska osvojila Knin, za pretpostaviti je da prikazuje izgled utvrde iz predturskog razdoblja, jer su Turci tada bili u osvajačkom, a ne obrambenom ratu.

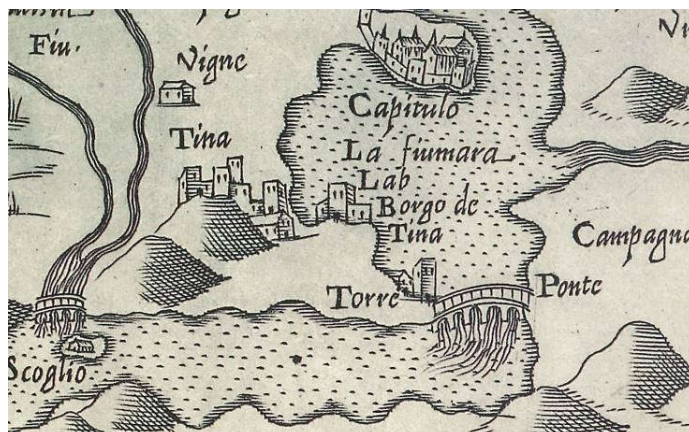
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Prikazana su oba kastruma na svojim dominantnim položajima sa visokim kulama i bedemima, a prostor između njih također je zatvoren obrambenim zidovima. Uočava se i kružna kula u sjevernom dijelu istočnog obrambenog poteza Garišta (Topana). Na most preko Krke stupa se kroz snažnu četvrtastu kulu, a prikazan je i utvrđeni Kapitul.

Sačuvana je vrlo slična karta zadarskog i šibenskog područja Paola Forlanija iz 1570. godine, na kojoj su prikazani kašteli Tina i Lab, varoš – Borgo de Tina te Kapitul.

sl. 8. Paolo Forlani, Karta zadarskog i šibenskog područja, 1570.
(iz: *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007.)

sl. 8a. detalj

Iako nam Pagano prikazuje puno više detalja, Forlanov prikaz također dokumentira tipično srednjovjekovni tip fortifikacija sa visokim četvrtastim kulama i zidinama.

Još se jedna karta iz sredine XVI. stoljeća, nepoznatog autora, čuva u Državnom arhivu u Veneciji. Na njoj je prikazan Knin sa još uvijek sačuvanim srednjovjekovnim sustavom fortifikacija.

sl. 9. Karta istočne jadranske obale nepoznatog autora, sredina XVI. st., Archivio di Stato di Venezia

sl. 9a. detalj

Zanimljivo je da je ovdje prvi put prikazana kula Gradac i visoki bedem sagrađen čitavom zapadnom padinom brijega koji je povezuje s kaštelom Tina. Jasno se vidi da se sa mosta na Krki, u varoš ulazi kroz snažnu četvrtastu kulu flankiranu visokim zidinama s kruništem.

Ako bismo, analizom ovih kartografskih prikaza, smjeli zaključiti da su kulu Gradac i bedem do kaštela Tina sagradili Turci, onda bi to bio njihov najstariji dokumentirani građevinski zahvat na tvrđavi.²⁵

Neposredno nakon osvajanja, Knin je "služio ponajviše kao pogranična utvrda i aktivna baza za daljnje napade"²⁶, pa se može pretpostaviti da na tvrđavi nisu poduzimani veći građevinski zahvati. Analizom prikaza Knina na Paganovoj i Forlanijevoj karti, mogli bismo zaključiti da su ove karte nastale u razdoblju neposredno nakon osmanskog osvajanja, iako je Forlanijeva karta (vjerojatno netočno) datirana u 1570. godinu.

²⁵ K. Regan prikaz središnjeg dijela tvrđave, između Tina i Laba na Paganovoj karti, tumači kao prikaz "utvrđenog kompleksa kule Gradac" (Regan. 2014: 466 bilj.4). Ne bismo se složili s takvim tumačenjem, mišljenja smo da se radi o aksonometrijskom prikazu Garišta, današnjeg Srednjeg grada.

²⁶ (Jurin Starčević. K.: 2007: 649)

Uspostavom državne vlasti, Turci su vjerojatno dodatno ojačali postojeće utvrde te više pažnje posvetili obnovi i prilagodbi postojećih zgrada i gradnji džamija u varoši, koja se u turskim izvorima (samo 10 kuća izvan tvrđave) prvi puta spominje u popisima iz 1530. godine.²⁷ Knin se tada nalazio unutar Kliškog sandžaka u statusu subašluka (manjeg vojnog okruga) i nahije (sudske ispostave).²⁸ Nedatirana karta nepoznatog autora iz Državnog arhiva u Veneciji (sl. 9), vjerojatno prikazuje Knin iz tog razdoblja. Budući da je ovdje prvi put prikazana kula Gradac koju vidimo i na točno datiranoj (1649. godine) karti koja prikazuje pohod generala Foscarija iz 1648. godine (sl. 10)²⁹ mišljenja smo da bi venecijansku kartu trebalo datirati znatno ranije. Tim više što su na prikazu Knina iz 1648. godine tvrđavske kule "prorijeđene", a preostale su već značajno snižene, skošenih podnožja te pokrivene visokim krovovima, čime je tvrđava definitivno izgubila srednjovjekovni karakter koji je još uvijek prisutan na nedatiranoj venecijanskoj karti.

Svi kasniji prikazi³⁰ Knina dokumentiraju značajne građevinske zahvate na tvrđavi, poduzete s ciljem prilagođavanja novoj strategiji ratovanja vatrenim oružjem. Do mletačkog osvajanja Knina 1688. godine, prikaze su radili vojni izviđači i inženjeri – špijuni s ciljem planiranja eventualnog osvajanja. S obzirom na okolnosti nastanka, ti su prikazi kninske tvrđave vrlo sumarni i gotovo shematski. Treba primijetiti i činjenicu da svi prethodni crteži prikazuju Knin sa zapadne, dok će ga slijedeći prikazi promatrati s istočne strane te detaljnije prikazivati samu varoš nego tvrđavu.

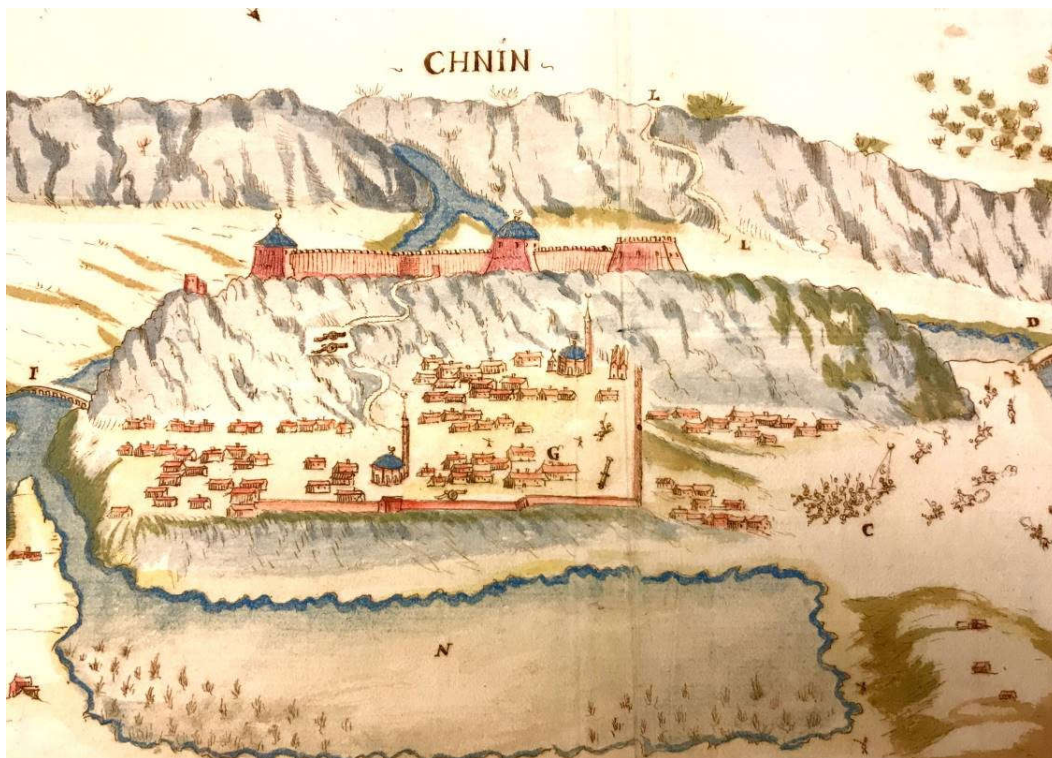
Tijekom Kandijskog rata (1645. – 1669.) mletačka je vojska uspjela, u veljači 1648. godine nakratko osvojiti Knin. Svjesni nemogućnosti da je duže zadrže, Mlečani su razrušili i zapalili dijelove utvrde te odvezli ili uništili topove.

²⁷ (Jurin Starčević. K.: 2007: 653)

²⁸ (Jurin Starčević. K.: 2007: 650)

²⁹ Prilog 4 u prethodnom poglavlju!

³⁰ Prilozi 4 i 6 u prethodnom poglavlju.

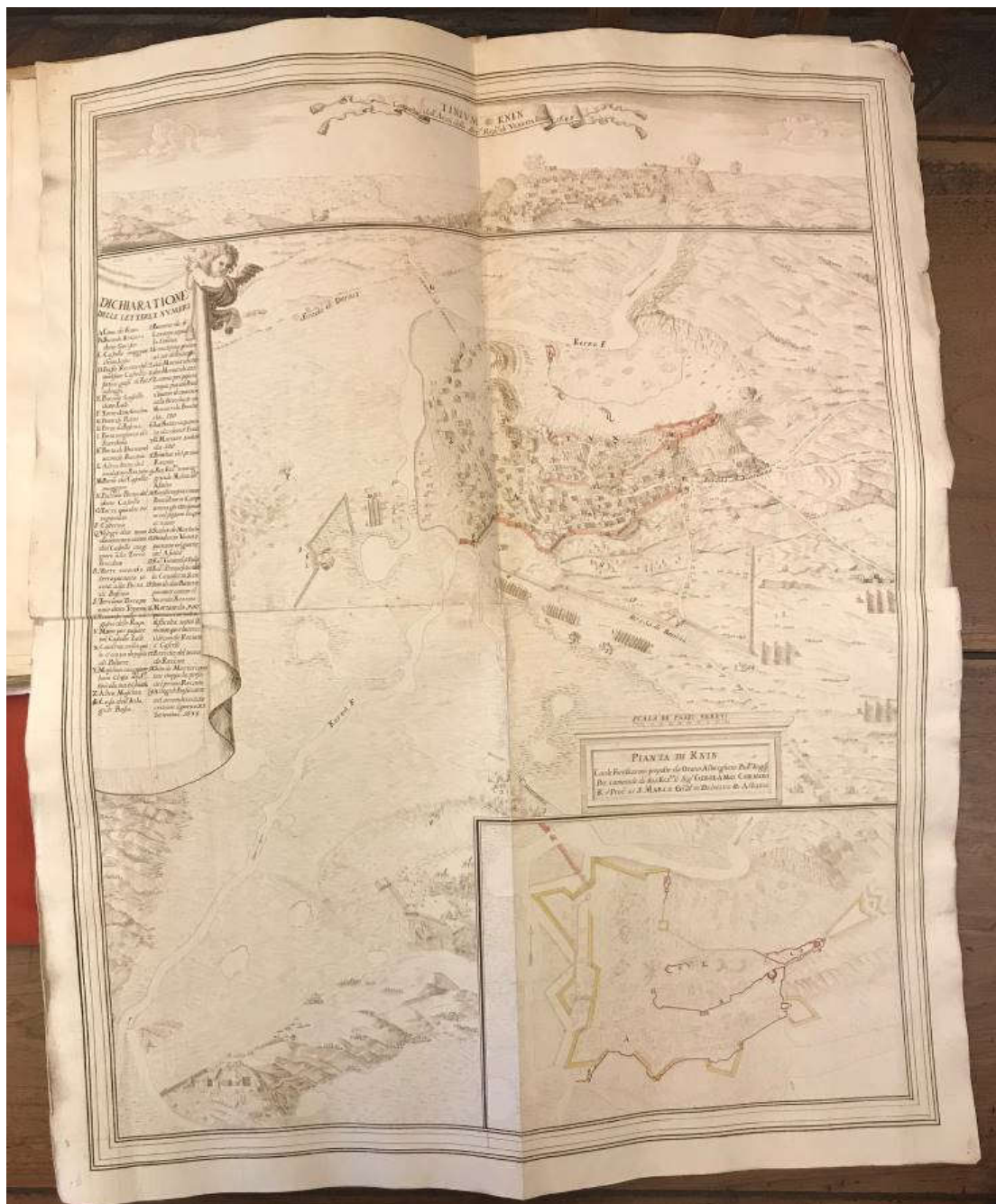
sl. 10. Pohod mletačkog providura Foscola na Knin 1648. godine (detalj), Biblioteca Nazionale Marciana, Venecija

Već u lipnju iste godine, Knin je ponovo u osmanskoj vlasti. Poučeni tim iskustvom i ponovljenim, ali neuspješnim mletačkim pokušajem osvajanja Knina 1654. godine, Turci oko 1660. poduzimaju opsežne radove na velikoj obnovi utvrde. Naime, pokušaj osvajanja Knina 1654. godine uz velike ljudske žrtve, dobrim je dijelom propao zbog krive procjene vojnih inženjera koji su tajno špijunirali osmansku utvrdu i podnosili izvješća i crteže prema kojima se odlučivalo o ratnoj strategiji. Tada je procijenjeno da zidovi utvrde nisu ispunjeni zemljom te da neće biti potreban jaki topovski napad. Međutim, zidovi su bili ispunjeni zemljom.

Dragocjen nam je vrlo detaljan prikaz Knina koji je prema naređenju generalnog providura Girolama Cornara, odmah po osvojenju 1688. godine, izradio javni inženjer Orazio Alberghetti (sl. 11-11d), jer pruža niz informacija o izgledu Knina nakon velike osmanske obnove.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

sl. 11. Orazio Alberghetti, *Pianta di Knin*, 1688.; *Biblioteca Nazionale Marciana*, Venecija

sl. 11a. Orazio Alberghetti, *Pianta di Knin*, 1688. godine. (detalj)

Na ovim prikazima se može uočiti da su kule snižene te da je uz istočni i sjeverni bedem kastruma Knin podignut vanjski niski bedem koji je sačuvan i danas, ali sa nizom gusto raspoređenih puškarica koje možemo pripisati mletačkoj intervenciji. Sjeverni vrh kastruma Knin (u tumačenju plana označen slovom C uz objašnjenje: Gornji kaštel zvan Ićizar) završava kvadratnom kulom (označenom slovom O i objašnjenjem da je četverokutna kula nasuta zemljom) ispred koje se nalazi manji otvoreni plato ograđen niskim obrambenim zidom (označen slovom D i objašnjenjem da je prostor izveden kao "Falsa braga" tj. predbedem) a iz tog prostora se ulazi u kaštel (označen slovom N). Pretpostavku da se radi o starijoj srednjovjekovnoj kuli potkrepljuje i činjenica da se ona u mletačkim dokumentima naziva ...*"Torrione del castello..."*³¹ Usporedbom ovog s ranijim prikazima, može se zaključiti da je sjeverni kraj kaštela završavao visokom pravokutnom kulom ispred koje se nalazio zemljani plato i jarak prema gradinskom platou na sjeveru. Na takav zaključak upućuje i prikaz zapadnog obrambenog zida kaštela, koji se veže na zapadni dio kule, zaključenog kruništem za razliku od osmanskog dodatnog obrambenog zida. Kula je slijedećim osmanskim zahvatom snižena i napunjena zemljom kako bi se formirala platforma za topove. Takvo stanje sjevernog vrha današnjeg Gornjeg grada pratiti ćemo na planovima kninske tvrđave sve do 1750. godine, kada je, vjerojatno bio izgrađen snažni troetažni bastion Kalunerica.

³¹ (Žmegač.A.: 2009 : 124, bilj. 212)

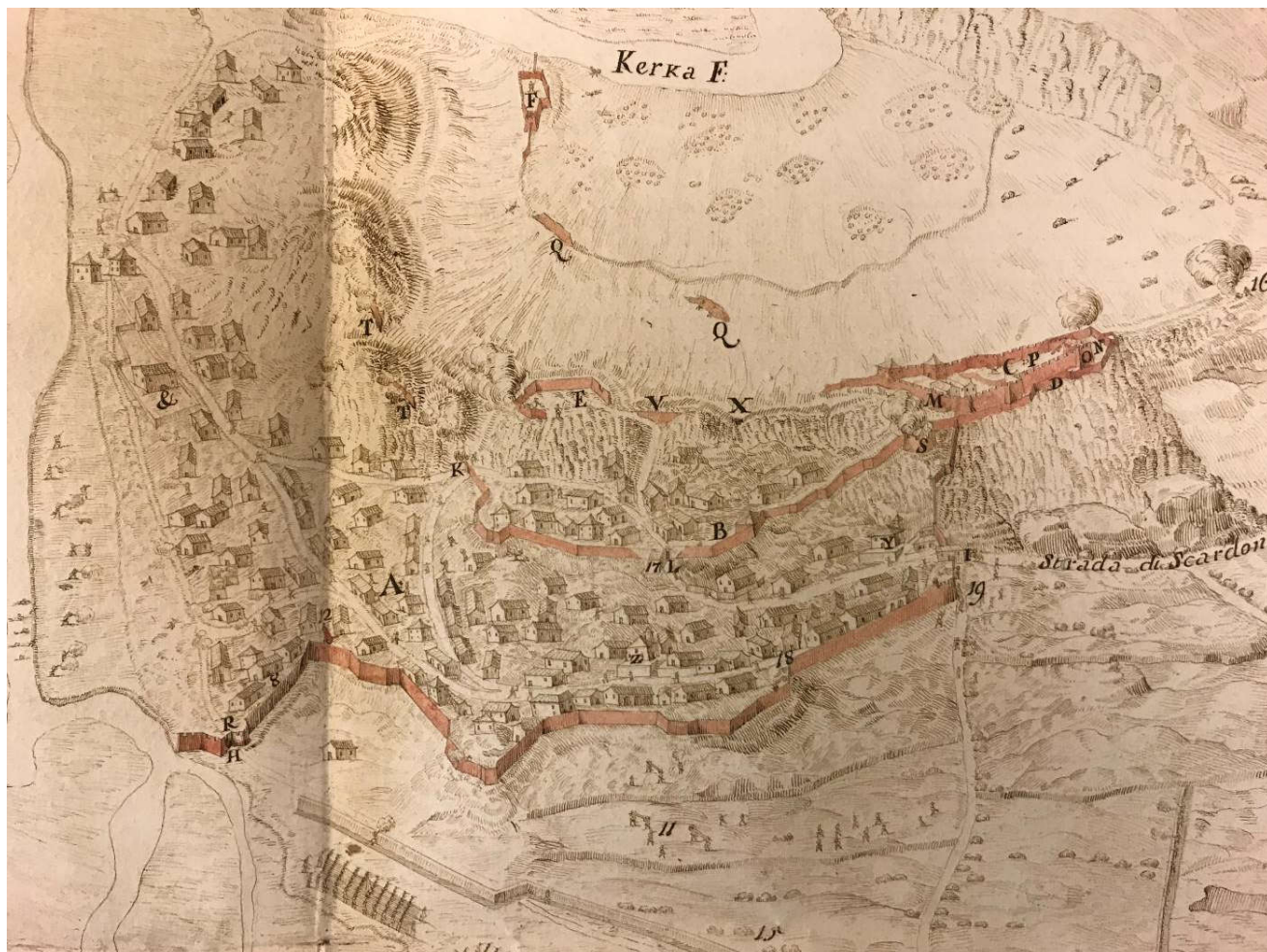
Gornji grad brane visoki bedemi zaključeni kruništem. Južni kraj kaštela brane dvije četvrtaste kule natkrivene šatorastim krovijem. Gotovo sa sigurnošću se može reći da se i ovdje radi o srednjovjekovnim kulama koje su osmanskim zahvatom bile snižene i napunjene zemljom. Na Alberghettijevom planu prvi put uočavamo pravokutnu polukulu u južnoj trećini istočnog obrambenog poteza kaštela. Ona je vjerojatno nastala osmanskim intervencijom. Na to upućuje nalaz dvaju ulomaka pilastra³² iz druge polovice XI. stoljeća koji su pripadali inventaru srednjovjekovne crkve Sv. Stjepana koja se nalazila u podnožju Topane, a koja je bila pretvorena u Mustafa-aginu džamiju. Ta se polukula i danas naziva "turska kula". U jugoistočnom uglu kaštela nalazi se zaobljena polukula, a u središnjem dijelu južnog obrambenog poteza zidina prikazana su pravokutna ulazna vrata ispred kojih se nalazi niži zid skošenog podnožja. U južnoj trećini unutrašnjeg platoa kaštela nalaze se dvije paralelno postavljene izdužene katnice pokrivene dvostrešnim krovijem. To su, osim kula, jedine prikazane građevine unutar perimetra kaštela, što upućuje na zaključak da su starije srednjovjekovne građevine koje spominju izvori bile srušene, a njihove temeljne zone nasute zemljom. Na takav zaključak upućuje i analiza strukture vanjskog zidnog plašta zapadnog obrambenog poteza današnjeg Gornjeg grada. Na ugao jugozapadne kule se nadovezuje obrambeni zid, bez kruništa, koji pripada zapadnom obrambenom potezu Srednjeg grada (Garišta) a teče prema Labu. Lab (E) je prikazan kao povišeni plato okružen zidinama sa sjeveroistočne, zapadne, južne i jugoistočne strane te sa samo tri otvora za topove. Do njega vodi staza koja počinje od ulaznih vrata u tvrđavu (L) smještenih u središnjem dijelu istočnog obrambenog poteza Srednjeg grada, južno od kasnijeg bastiona Grimani. Taj je ulaz čuvao pravokutni bastion koji se nalazio s južne strane vrata. Bastion i vrata su bili srušeni tijekom mletačkog osvajanja 1688. godine.

Na planu se uočava i niska okrugla kula Topana (označena slovom S i objašnjenjem: kula nasuta zemljom zvana Topana) u sjevernom dijelu istočnog obrambenog zida Garišta. Obnovom iz 1660-tih bila je snižena i nasuta zemljom da bi se formirala platforma za topove. Zidovi kule su zaključeni kruništem, odn. prsobranom sa većim topovskim otvorima. Na njezin se južni kraj nadovezuje istočni obrambeni zid koji se u izlomljenoj liniji pruža dalje prema jugu završavajući velikom kružnom polukulom na poziciji današnjeg bastiona Vendramin, odnosno južnim ulazom u tvrđavu. Od vrata kod današnjeg bastiona Grimani vodi staza koja se uskoro račva u odvojak koji se penje prema Labu i drugi koji skreće lijevo i vodi do južnih ulaznih vrata, Vrata od Drniša (K)

³² Pronađeni su, u sekundarnoj upotrebi kao građevinski materijal, tijekom radova na obnovi kule 2006. godine. (Gunjača. S.: 1952: 120-121, T. XIX; Gugo Rumštajn. K.: 2010.)

koja se nalaze na samom kraju istočnog obrambenog zida, sa sjeverne strane podnožja stijene na kojoj je kasnije izgrađena postaja Belveder.

sl. 11b. O. Alberghetti, *Pianta di Knin* 1688. (detalj)

Prostor Garišta ispunjen je nepravilno raštrkanim pravokutnim prizemnicama, među kojima se ističu dvije četvrtaste katnice pokrivene šatorastim krovovima koje gabaritima snažno asociraju na četvrtaste srednjovjekovne kule. Jedna se nalazi uz polukružni bastion u južnom dijelu istočnog obrambenog poteza, a druga sjevernije od nje.

Sjeverno od Topane, na tvrđavski istočni niži zid veže se sjeverni potez obrambenog zida varoši koji se u izlomljenoj liniji spušta istočnom padinom brijega i dolazi do Vrata od Skradina (I) i nastavlja se dalje, uskoro skrećući prema jugu i seže sve do Krke. Vrata od Skradina su čuvana pravokutnom stražarskom kućom u čijoj

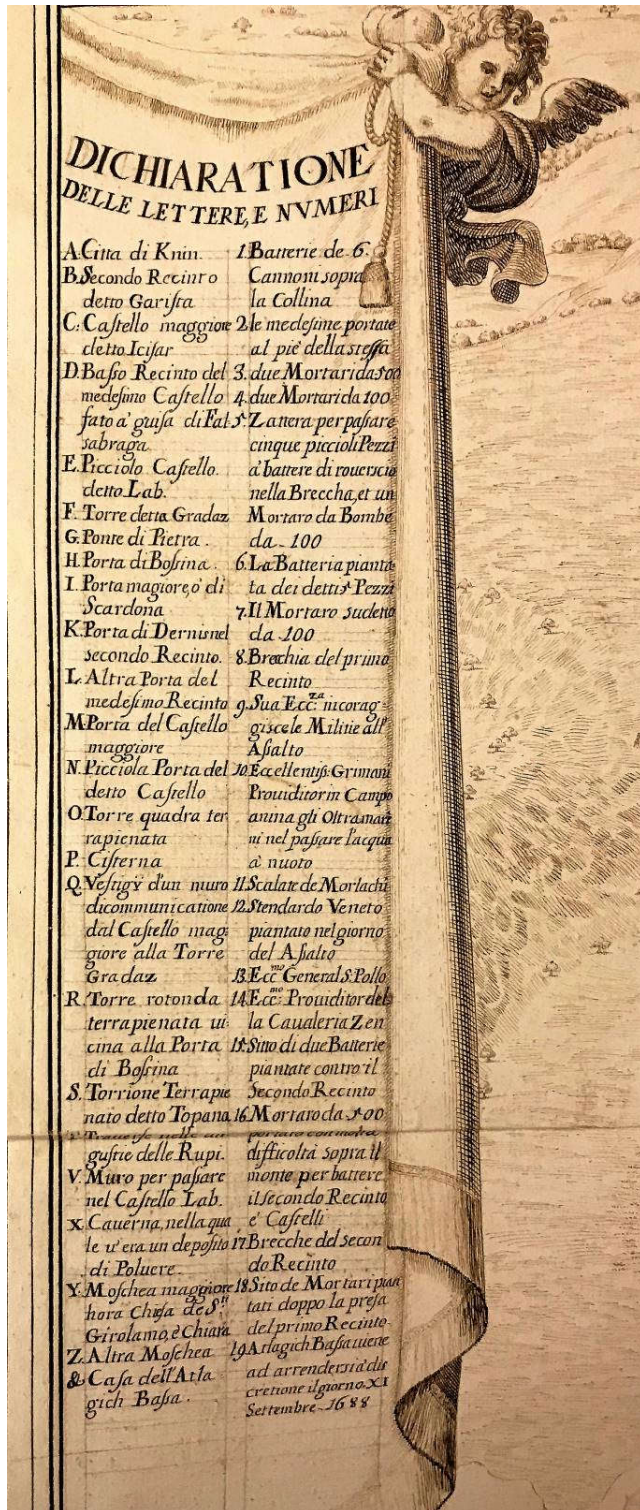

se neposrednoj blizini nalazi džamija Mustafa-age, odnosno crkva Sv. Stjepana koju su Turci adaptirali u džamiju.³³ Zanimljiva je građevina prikazana sjeverno od džamije, a neposredno uz sjeverni potez varoškog obrambenog zida. Ta bi građevina, prema svom oblikovanju mogla biti hamam (kupalište) koji je barem jedan, a vjerojatno ih je bilo i više, morao postojati u Kninu. Naime, zbog islamskih vjerskih pravila, hamam je, uz medžid ili džamiju, prva građevina koju osmanska posada gradi u utvrdi koju odluči zadržati. Također, gradnja hamama uz džamije je uobičajena, jer je hamam najčešće u vakufu kojim se financira održavanje džamije.

³³ Nalaz brojnih ulomaka ranoromaničke kamene plastike u zidovima kninske tvrđave i tvrđavskih zgrada koji se atribuiraju kninskoj dvorskoj radionici iz druge polovice XI. stoljeća, a pripadali su interijeru crkve Sv. Stjepana, upućuju na zaključak da su Turci prilikom adaptacije crkve za potrebe džamije, taj materijal sekundarno koristili u radovima na kninskoj utvrdi. Neki ulomci su pronađeni i u tvrđavskim građevinama koje su gradili Mlečani, što upućuje na zaključak da su Mlečani također razgrađivali osmanske građevine. (Gunjača. 1960.; Delonga. 1990.; Gugo Rumštajn. 2010).

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

sl. 11c. O. Alberghetti, Pianta di Knin, 1688. (detalji)

Osim pogleda na Knin sa istočne strane i aksonometrijskog prikaza utvrde, Alberghetti je ponudio i projekt obnove i dodatnog utvrđivanja, kojim je predvidio niz bastiona koji po Vaubanovom sistemu obuhvaćaju čitavu varoš od srednjovjekovnog sjevernog obrambenog zida do mosta preko Krke i izdvojene kule Torette (Gradac).

sl. 11d. Alberghettijev prijedlog utvrđivanja Knina (detalj) 1688. godine

Ovaj ambiciozan plan ipak nije realiziran. Mletačka Republika je odlučila postupiti puno pragmatičnije – sve postojeće iskoristive elemente fortifikacijskog sustava su zadržali i obnovili, a posebnu su pažnju posvetili najosjetljivijim ključnim strateškim točkama na kojima su od 1710. do 1715. godine izgradili niz snažnih tvrđavskih objekata koji i danas dominiraju kninskom tvrđavom.

Zanimljiv je plan Knina Giuseppea Justera iz 1708. godine, na kojem se jasno uočava stari prokopani jarak pred sjevernim krajem srednjovjekovnog kastruma Knin.

sl. 12. G. Juster, Plan Knina 1708. godine (preuzeto iz: A. Žmegač: Bastioni jadranske Hrvatske)

Na Justerovom planu se uočavaju i prvi radovi na utvrdi. Popravljeni su dijelovi bedema oštećeni tijekom zauzimanja kninske utvrde, obnovljene su cisterne (E) u Gornjem gradu i u sjeveroistočnom dijelu Srednjega grada, vjerojatno je obnovljen izlomljeni obrambeni zid prema ulazu u tvrđavu iz osmanskog razdoblja te je formirana postaja – "Ritirata nuova detto forte Dolfin" (D), a u njoj blizini je prikazana nova sagrađena, duga pravokutna zgrada javnog skladišta podijeljena na četiri prostorije (R) (shema br. 10). Uočava se preobrazba nekadašnje duboke kružne polukule u južnom dijelu istočnog obrambenog poteza u plitki bastion. Na ovom planu se kastrum Knin naziva Fortezza, a Lab nosi novi naziv – Corlato Forte. U samom južnom vrhu srednjovjekovnog kastruma Knin, na poziciji četvrtaste kule s Alberghettijevog plana, prikazana je građevina u kojoj se čuvao barut (S) a obližnje četvrtaste kule u južnom dijelu zapadnog obrambenog poteza više nema, kao ni poprečne pregrade, niti dvije pravokutne zgrade. Međutim, unutar obrambenih zidova Gornjeg grada nalazimo nove građevine: pravokutni objekt prislonjen uz istočni obrambeni zid, čije ruševne ostatke nalazimo i danas (shema br. 15) te još dvije pravokutne građevine (shema br. 13 i 14) u blizini ulaznih vrata u središnjem

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

dijelu južnog obrambenog zida. Čini se da su osmanske kuće u Srednjem gradu porušene. U varoši, zapadno od kvadratne kule kod mosta, prikazana je duga pravokutna zgrada (X) za koju se kaže da je novosagrađena bolnica, jer je stara bolnica (O) pretvorena u vojarnu. U samoj utvrdi nisu naznačene građevine za smještaj vojske, pa izgleda da je glavnina vojske ipak bila smještena u varoši. Na ovom je planu kula Gradac ili Toretta prikazana kao peterokutna kula (C). Ako su ovi prikazi točni, to bi bila druga adaptacija izvorno kružne kule.

Mletački vojni inženjer Antun Jakšić, ... "jedan od najistaknutijih mletačkih inženjera onoga doba i nesumnjivo najveći graditelj utvrda hrvatskog podrijetla."³⁴ bio je pozvan u Dalmaciju 1710. godine, kako bi procijenio predloženi plan za obnovu kninske utvrde ing. Andreisa iz 1709. godine. Međutim, Jakšić je na kraju izradio svoj projekt:

sl. 13. Prikaz Janićevog (Jakšićevog) projekta za obnovu kninske tvrđave, Museo Correr, Venecija

³⁴ (Žmegač.A.: 2009 : 125)

sl. 13a. Jakšićev projekt za obnovu kninske tvrđave, detalj

Radovi su, prema Jakšićevom projektu započeli 1710. godine kada je generalni providur bio Carlo Pisani. Jakšić je projektom obuhvatio južni dio istočnog obrambenog poteza produbljujući bastion Vendramin, formirajući ulazni bastion Pisani te ih je u podnožju povezao nižom falsabragom (klještima) na čiji plato vode po jedna vrata iz oba bastiona. Te je prijedloge lako pratiti na planu, jer su tamno-crvenom linijom iscrtani postojeći objekti, a žutom bojom planirani radovi. A. Žmegač navodi vrlo neobično rješenje glavnog ulaza u tvrđavu kroz bastion, jer su uobičajena rješenja ulazi smješteni u kurtini između dva bastiona.³⁵ Prema Jakšićevoj zamisli je 1711. godine produbljen jarak prema sjevernom platou brda Spas, pod sjevernim završetkom tvrđave, a nije sasvim jasno je li i impozantni troetažni bastion na toj poziciji bio Jakšićeva zamisao. Na južnom dijelu tvrđave

³⁵ (Žmegač.A.: 2009 : 124)

planirao je produženje tvrđave, odnosno Belveder. U svakom slučaju, ovim projektom je nekadašnja srednjovjekovna utvrda počela dobivati oblike snažne suvremene bastionske tvrđave kojoj se divimo i danas.

Čini se da je Mletačka Republika, sredinom XVIII. stoljeća dobrim dijelom završila radove na obnovi kninske tvrđave u duhu Vaubanove fortifikacijske škole. Veduta nepoznatog autora iz prve polovice XVIII. st. koja se čuva u biblioteci Muzeja Correr u Veneciji, prikazuje snažnu utvrdnu koja je proširila svoj opseg te obuhvatila i južni dio brijega, gdje je smještena i postaja Belveder.

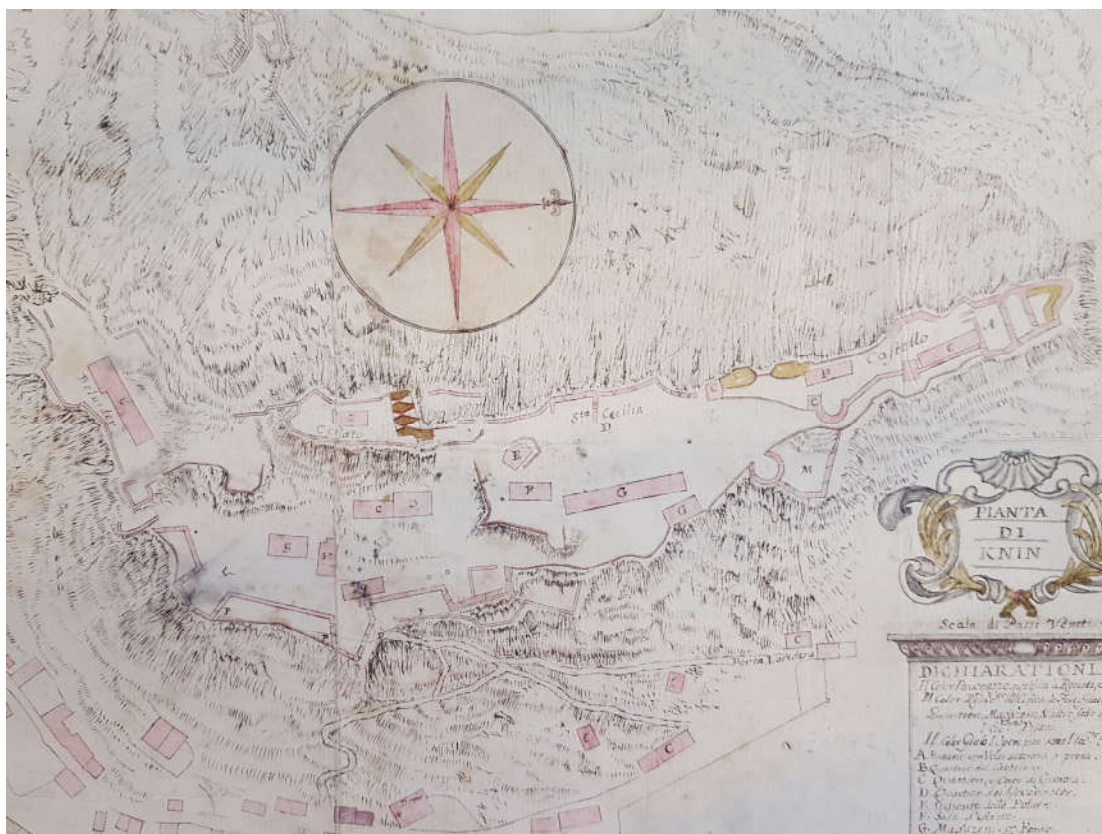
sl. 14. Pogled s istoka na kninsku tvrđavu, nepoznat autor, prva polovica XVIII. st.; Biblioteka Muzeja Correr u Veneciji

Novosti se primjećuju i na Korlatu (Lab) – čini se da je obrambenim zidovima sada obuhvaćen čitav opseg platoa, a njegov sjeverni kraj topovskim položajima dominira okolišem. U Donjem gradu, u blizini ulaznog bastiona Pisani, prikazana je crkva Sv. Barbare (shema br.5). Ova veduta, u istočnom dijelu Srednjega grada (Garišta) pokazuje ostatke visokog obrambenog zida s nizom puškarnica u zoni prsobrana stražarske staze. Ti su ostaci tlocrtno prikazani na Jakšićevom planu (sl. 13) Knina iz sredine XVIII. stoljeća – označene su slovom (H) i legendirane kao *Murache Vecchie* (stare zidine).

Zbunjujuća je kronološki neodrživa situacija u kojoj na poziciji Justerovog skladišta (R) iz 1708. godine (sl.12), Jakšić 1710. godine (sl.13) i nepoznati autor vedute iz sredine XVIII. stoljeća prikazuju "stare zidine".

U Hrvatskom državnom arhivu se čuva plan kninske tvrđave (*Pianta di Knin*)³⁶ netočno datiran u sredinu XVIII. st. koji potvrđuje realizaciju Jakšićevog prijedloga adaptacije i izgradnje dodatnih fortifikacijskih objekata te prati tijek radova koji se upravo odvijaju na Kalunerici, na adaptaciji južnog dijela Gornjeg grada te izgradnji topovskih položaja na sjevernom dijelu Korlata. Budući da znamo³⁷ da su se ovi radovi odvijali za vrijeme providura Angela Ema (1714. – 1717.) a to je i eksplicitno navedeno u gornjem dijelu teksta legende, dataciju plana bi trebalo pomaknuti u to vrijeme. Ovdje se prvi put pojavljuje poligonalna barutana (E) u sjevernom podnožju Korlata (sl. 15 – shema br.9), postaja sv. Cecilija i postaja Pasqualigo u Srednjem gradu te zgrada nekadašnje Stare vijećnice (C i D – shema br.7) stražarnica nad bastionom Pisani (C – shema br.6) i pekara (g) u Donjem gradu. Na Belvederu je sagrađena samo izdužena pravokutna zgrada vojarne (C – shema br.2 i 3).

sl. 15. Plan nepoznatog autora (*Pianta di Knin*) iz sredine XVIII. st., Hrvatski državni arhiv; detalj

³⁶ Prilog 30 u prethodnom poglavlju.

³⁷ (Žmegač. 2009: 169)

sl. 15a. detalj

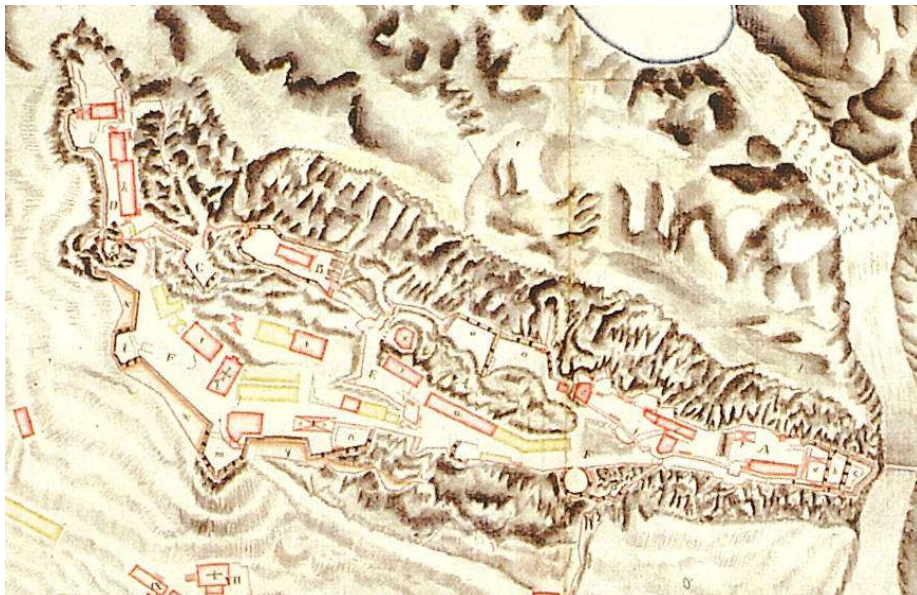

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

Plan nepoznatog autora iz vremena oko 1750. godine, koji se čuva u Biblioteci Marciani u Veneciji, prikazuje dovršene radove na kninskoj tvrđavi.

sl. 14. Plan Knina nepoznatog autora, oko 1750. (preuzeto iz: A. Žmegač: Bastioni jadranske Hrvatske)

sl. 14a. detalj

Tvrđava ovdje ima formirane cjeline koje mogu potpuno odvojeno funkcionirati kao zasebni kašteli: Kaštel (A), Korlat (B), Postaja Emo (C), Postaja Belveder (D), Postaja Candia nova (E) i prostor ograđen zidinama (F).

Na ovom je planu prvi put prikazana "polukula" skošenog podnožja koja je, na poziciji ulaza, prizidana uz južni bedem srednjovjekovnog kastruma Knin, a do njezine platforme vodi rampa položena uz istočno stjenovito podnožje južnog dijela kastruma, na kojem se nalazi građevina (e) s objašnjenjem "staro skladište" koje je na Justerovom planu iz 1708. godine označeno kao skladište baruta. Veliki troetažni bastion Kalunerica je izgrađen, kao i zgrade za smještaj vojske, stražarnica i kapetanova kuća. Na prostoru srednjovjekovnog Garišta kod postaje Candia nuova, uočavaju se dvije izdužene pravokutne građevine: skladište oružja (i) i skladište dvopeka, oruđa i opreme (u – shema br. 10). Do ulaza u Korlat vodi stubište i dizivi most, a ulazi se kroz bastion s platformom za topove. Iznad ulaza je postavljena ploča s natpisom koji u prijevodu glasi: "Mletačka Republika tvrđavu je obnovila i proširila za vrijeme Carla Pisana generalnog providura Dalmacije i Epira 1711."³⁸ Na središnjem platou Korlata uočava se velika pravokutna cisterna, a zapadno na platou ispod nje, stan upravnika oružja (s), danas sjeverni dio Stare vijećnice. Međutim najzanimljivija je nova, već izgrađena postaja Belveder na samom južnom rubu brda Spas (D). Ulaz sa dizivim mostom i grabom odozgo štite zatvoreni prsobran Belveder sa istočne i postaja Emo sa zapadne strane. Zanimljivo je da je prikazana, već uspostavljena veza postaje Belveder sa visoko izdignutim platoom Korlata (danas Bandijera). Južno od prsobrana Belveder nalazi se bastion s dva topovska otvora, na čijem platou još nema današnje cisterne, kao ni povišene stražarnice u samom južnom završetku tvrđave. Na platou postaje prikazane su dvije građevine.

U Austrijskom državnom arhivu se nalazi prikaz manje poligonalne barutane iz 1799. godine, koja se nalazi iznad postaje Candia nova.

³⁸ (Živković. P.: 1993 : 112)

sl. 15. *Pianta e Spaccato Del Deposito di Polvere situati nella Fortezza di Knin, 1799.*
autor nepoznat, Austrijski državni arhiv, Beč

Petar Živković navodi da se materijal za brojne građevinske poduhvate najprije dovlačio s lokaliteta Kapitul, što znači da se postupno razgrađivao utvrđeni samostanski kaptolski kompleks da bi se s tim materijalom adaptirala tvrđava; a onda je za potrebe gradnje otvoren kamenolom u samoj tvrđavi, istočno od postaje Sv. Cecilija. Crijepovi, kameni arhitektonski elementi (dovratnici, nadvratnici i sl.) dovažani su izvan kninskog područja.³⁹ Za izvođenje zahtjevnih građevinskih radova mletačka uprava je angažiralaiskusne majstore iz primorja među kojima je bila trogirskao bitelj Ivana Macanovića. S njim je radio njegov sin Ignacije, a radili su na obnovi tvrđavskog ziđa, gradnji vojarne i učvršćivanju južnih dijelova tvrđave, a Ignaciju Macanoviću se vjerojatno mogu atribuirati ulazna vrata u tvrđavu te gradnja kapele sv. Barbare.

Nakon propasti Mletačke Republike 1797. godine Dalmacija i Knin dolaze pod upravu Austrije do 1805. godine, kada je, nakon Požunskog mira, Dalmacija pripala Napoleonu, da bi se 1813. godine ponovo vratila pod austrijsku upravu koja će trajati do 1918. godine. I austrijska i Napoleonova uprava su za svojeg kratkog vladanja, radile na izgradnji cesta, otvaranju javnih pučkih škola i drugih institucija.

³⁹ (Živković.P.: 1993 : 113)

Sačuvano je nekoliko planova Knina iz razdoblja francuske uprave: *Plan de la Fortresse de Knin Avec ses Environs* iz 1799. iz Austrijskog državnog arhiva (Prilog 41) i plan nepoznatog autora iz 1809. godine, Hrvatski državni arhiv (Prilog 43). Općenito je poznato da se francuska vlast nije bavila izgradnjom tvrđave, što se očituje i na sačuvanim povijesnim prikazima.

Međutim, na planu iz 1809. godine koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu prvi put uočavamo tzv. "mletačku tamnicu" smještenu u južnom dijelu Gornjeg grada (shema br. 12) što upućuje na zaključak da bi današnje oblikovanje čitavog južnog kraja Gornjega grada – bastiona u samom vrhu i tamnice trebalo pripisati francuskoj upravi.

sl. 16. Plan kninske utvrde iz vremena francuske uprave iz 1809., Hrvatski državni arhiv

Austrijska vojska se tek nakon 1813. godine pojavljuje na tvrđavi. Vode se intenzivni građevinski radovi, vezani isključivo za smještaj vojske i opreme.

sl. 17. *Plan von der Festung Knin*, 1819., Austrijski državni arhiv, Beč

Mletačka bolnica kod mosta na Krki, pretvorena je u skladište, a bolnica je smještena u nekadašnji mletački obrambeni objekt na postaji Belveder. Sagrađena je i katnica u kojoj se danas nalaze upravne prostorije Kninskog muzeja. Iza Kapele sv. Barbare je izgrađena kovačnica. Na mjestu venecijanskog skladišta dvopeka i opreme, zapadno od bastiona Kavalier Sveceze, sagrađena je nova zgrada artiljerijskog skladišta (danas galerija Kninskog muzeja – shema br. 8). Izgrađen je i masivni zid između krajnjeg istočnog vrha postaje Candia nova do bastiona Grimani, te su u njemu, na pretpostavljenoj poziciji nekadašnjeg južnog ulaza u srednjovjekovnu utvrdu, otvorena velika vrata. Iza bastiona Grimani, sagrađena je tvrđavska crkva, a u njoj

blizini novo skladište municije (shema br. 11), čija je zgrada sa svih strana ograđena zidom. Izgleda da je to posljednja izgrađena zgrada na tvrđavi, a izgrađena je između 1829. i 1845. godine.⁴⁰

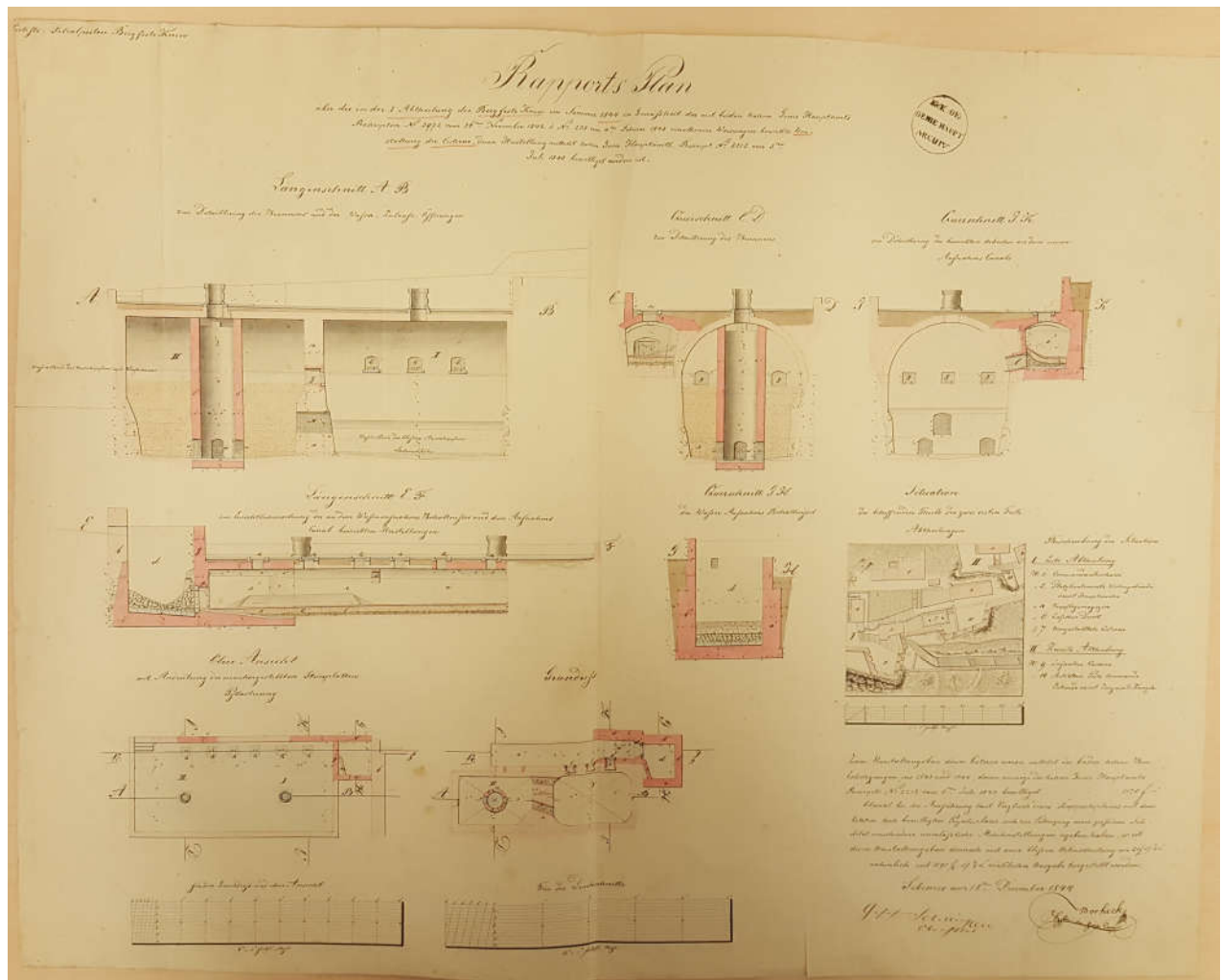
sl. 18. *Situation - Plan des Festung Knin*, 1841., autor nepoznat, Austrijski državni arhiv

U Austrijskom državnom arhivu sačuvani su projekti za izgradnju i obnovu dviju tvrđavskih cisterni. Cisterna na Belvederu je izgrađena 1844. godine.

⁴⁰ (Živković. P.: 1993 : 115-119)

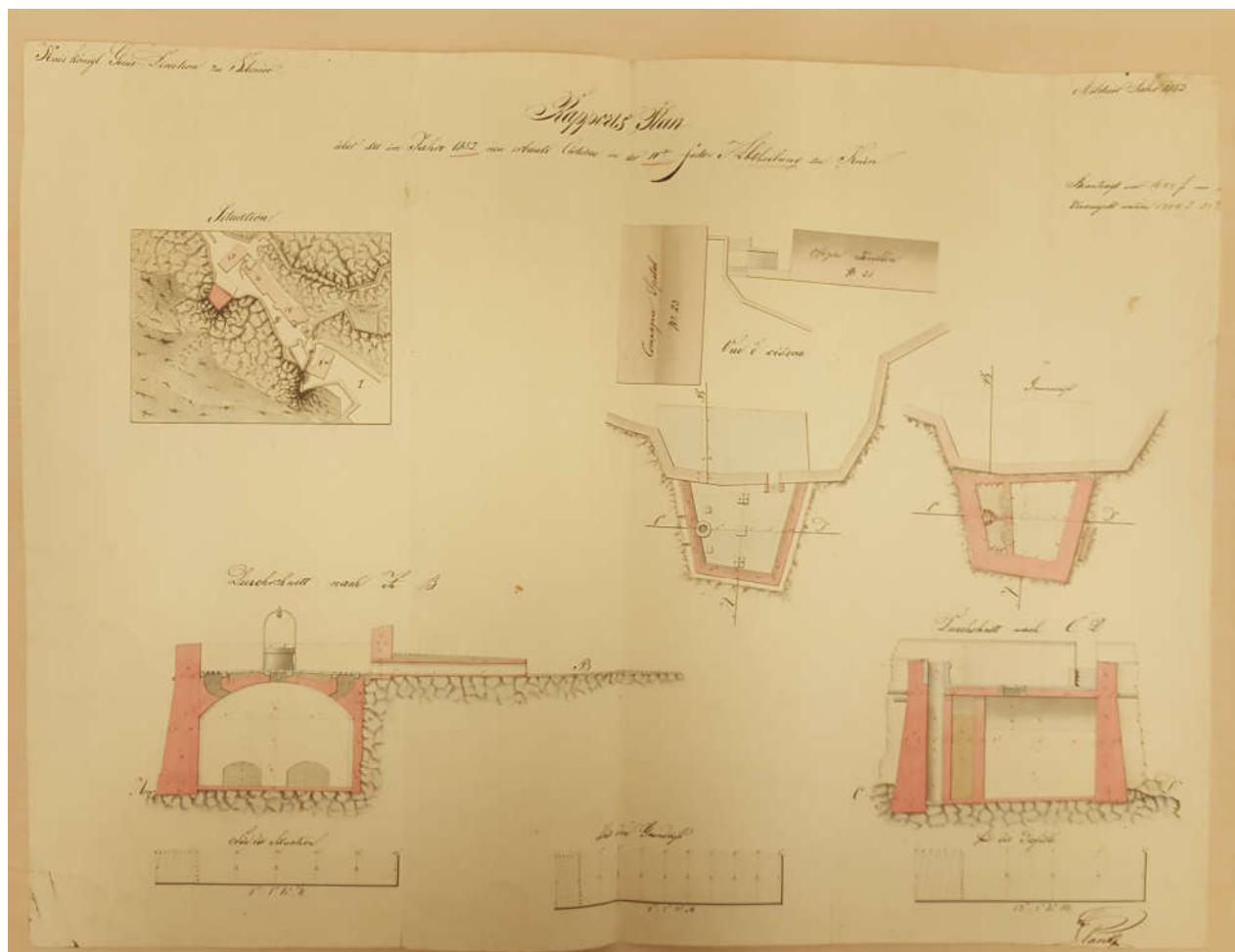

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

sl. 19. Rapports Plan über die in der I Abtheilung der Bergfeste Knin in Sömmer 1844., Austrijski državni arhiv, Beč

Drugi sačuvani izvještaj se odnosi na obnovu cisterne južno od postaje Sveceze.

sl. 20. *Rapports Plan* über die im Jahre 1852 neue erbaute Cisterne in der IV festen Abtheilung zu Knin, Austrijski državni arhiv

Austrijska vojska je napustila kninsku tvrđavu 1889. godine, jer se aneksijom Bosne, granica s Osmanskim carstvom pomaknula na Drinu, a u tvrđavskim su objektima živjele obitelji državnih službenika.

Austrijska uprava je 1894. godine, na javnoj dražbi, odlučila prodati tvrđavu za građevni materijal. Uz nesebično zalaganje fra Luje Maruna i drugih članova, on u ime Hrvatskog starinarskog društva uspijeva otkupiti tvrđavu za 4000 forinti.

U tvrđavi je između dva svjetska rata bio smješten Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Tijekom II. svjetskog rata i Talijani i Njemci destruiraju tvrđavu, ruše građevine da bi od srušene građe izradili postolja za topove. Procijenjeno je da je tijekom II. svjetskog rata uništeno 60 – 80 % tvrđavskih građevina.

Nakon završetka II. svjetskog rata osnovan je Odbor za očuvanje kulturno-povijesnih spomenika, koji će voditi brigu o obnovi i revitalizaciji kninske tvrđave.

I tijekom Domovinskog rata tvrđava je doživjela niz devastacija, ali odmah nakon oslobođenja Knina 5. kolovoza 1995. godine, započelo se s radovima na obnovi i uređenju te fascinantne tvrđave.

Danas tvrđavom dominira njezin mletački povijesni sloj, odnosno koncept velikih bastionskih tvrđava XVIII. stoljeća. Iako se on najjasnije očituje u pojedinačnim tvrđavskim, prvenstveno fortifikacijskim objektima građenim velikim klesanim kvadrima, na nizu poteza obrambenih zidova tvrđave može se iščitati njihovo srednjovjekovno izvoriste koje je zadržala osmanska, a onda i mletačka uprava. Ti potezi zidova (na pr. zidovi koji se spuštaju sa srednjovjekovnog kastruma Lab, danas Bandijere prema postaji Candia nova pa do samog šiljastog vrha južno od bastiona Grimani s kojega se najbolje može kontrolirati južni srednjovjekovni ulaz u Srednji grad) teku izlomljenom linijom sa dosta "špiceva" karakterističnih za kasnija razdoblja i bastionske utvrde, ali oni, u srednjovjekovnom duhu, samo koriste i odražavaju konfiguraciju terena, kao što to uostalom često čine i mletački novosagrađeni bastioni.

Kako su mletačke vlasti zadržale i obnovile zatečene građevine koje su smatrali korisnima, smatramo da guste nizove puškarnica na nizu fortifikacijskih poteza ili građevina, formiranih kamenim pločama i specifičnom tankom opekrom ili sedrom, možemo atribuirati upravo njihovim intervencijama, tim više što komparativno, takve puškarnice nalazimo na južnom recinktu tvrđave sv. Mihovila u Šibeniku ili na primjer na obrambenim zidinama iznad Kotora u Boki kotorskoj.

Da bi se utvrdio što vjerniji slijed povijesnih slojeva ove složene tvrđave te otkrio mogući izgled tijekom proteklih vremena, bilo bi nužno provesti sustavna arheološka i konzervatorsko-restauratorska istraživanja. Usprkos povijesnim izvorima, materijalni nalazi *in situ* često znaju iznenaditi, a kao što smo vidjeli, jedno malo istraživanje iz davne 1932. godine dalo je puno dokaza i pokazalo smjer u kojem treba ići.

BIBLIOGRAFIJA

- Batović. Š.:** Problemi prapovijesti kninskog područja; u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 10 (4), Zadar, 1972.
- Bezić. B.:** Prilog poznavanju Kninske tvrđave; u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* br. 21; Split, 1980.
- Delonga. V.:** Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafici kraljevske Hrvatske; u: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, ur.: B. Čečuk; Izdanja HAD-a br. 15; Zagreb, 1990.
- Fisković. C.:** Ignacije Macanović i njegov krug, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9, Split, 1955.
- Gugo Rumštajn. K.:** Dva ranoromanička ulomka crkvenog namještaja pronađena u četvrtastoj kuli kaštela Tnin u: *Archaeologia Adriatica* IV, 2010., Zadar
- Gugo Rumštajn. K., Štilinović. A., Trbojević Vukičević. T.:** Srednjovjekovni kompleks na položaju Podgrađe u Kninu – rezultati arheozoološke analize koštanog materijala; u: Jurišićev zbornik, ur. Bekić. L.; Hrvatski restauratorski zavod i Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, Zagreb 2009.
- Gunjača. S.:** *Tiniensia archaeologica – historica – topographica* II., *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, 7 (1960.)
- Jakšić. N.:** Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina; u: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, ur.: B. Čečuk; Izdanja HAD-a br. 15; Zagreb, 1990.
- Jelovina. D.:** Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina; *Starohrvatska prosvjeta*, III. sv. 19; MHAS, Split, 1989.
- Jurin Starčević. K.:** Osmanski Knin (1522.-1688.) u: V. Kusin (ur.), *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007.
- Matutinović. L.:** Ogledi o ilirskim provincijama i Crnoj Gori, Zagreb, 2009.
- Paić. P.:** Hrvatski kraljevski grad Knin, Poglavarstvo grada Knina i Matica Hrvatska Knin; Knin, 1998.
- Regan. K.:** Gornji grad Kninske tvrđave; u: *Ascendere historiam, Zbornik u čast Milana Kruheka*, ur.: M. Karbić, H. Kekez, A. Novak i Z. Horvat; Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014.

-
- Slukan Altić. M.:** Povijesna geografija rijeke Krke. Kartografska svjedočanstva, Šibenik, 2007.
- Škarica. Ž., Šuljak. Z.:** Knin na starim razglednicama i vedutama; Knin, 2011.
- Vinski. Z.:** Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje; Starohrvatska prosvjeta 19, Zagreb, 1989.
- Zaninović. M.:** Od Ninije do Promone; u: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, ur.: B. Čečuk; Izdanja HAD-a br. 15; Zagreb, 1990.
- Živković. P.:** Oblikovanje Kninske tvrđave do godine 1918.; u *Kninski zbornik*, ur. S. Antoljak i dr.; Matica Hrvatska, Zagreb, 1993.
- Žmegač. A.:** Bastioni jadranske Hrvatske; Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga, Zagreb 2009.

4. IZVEDENI KONZERVATORSKI ZAHVATI

U povijesnom trenutku kada tvrđava gubi stratešku važnost i održavanje građevine vlasnicima postaje financijsko opterećenje počinje njezino polagano propadanje, odnosno kontinuirana interakcija onih koji je nastoje zaštititi i obnoviti prepoznajući njezinu kulturnu i povijesnu vrijednost i povijesnih okolnosti koje dovode do njezinog razaranja.

Tvrđavska je arhitektura tijekom II. svjetskog rata stradala namjernom razgradnjom i bombardiranjem. Talijanska je vojska pljačkala i uništavala tvrđavu još za vrijeme prve okupacije 1918. godine, a tijekom II. svjetskog rata uništavanje tvrđave se intenziviralo – talijanska i njemačka vojska su razgrađivale tvrđavu za utvrđivanje protuavionskih topovskih položaja i za izgradnju bunkera, a njemačka je vojska klesanu kamenu građu s tvrđave koristila za izradu ograde vojnog groblja. Dodatne su devastacije nastale savezničkim bombardiranjem neprijateljskih položaja na tvrđavi.

Sarkofag kneza Branimira iz Biskupije bačen pred ulazna vrata tvrđave (muzeja); na njemu čizma talijanskog vojnika (Čl. Živića: Spremnost, br. 104, 20-II. 1944.); snimljeno 1943., MK, UZKB – F, inv. br. 1969.¹

¹ Legenda je preuzeta iz Zbirke fotografske dokumentacije Ministarstva kulture RH.

Nakon završetka rata, u Kninu je 1945. godine osnovan Odbor za očuvanje kulturno-povijesnih spomenika² koji će do 1974. godine, uz materijalnu pomoć Republičkog fonda za kulturu SR Hrvatske, biti nositelj radova na obnovi i revitalizaciji kninske tvrđave. Zavičajni muzej kninske krajine osnovan je 1969. godine i od tada se rad Muzeja i Odbora isprepliću, a 1974. Odbor postaje "Savjet muzeja".

Analiza dosadašnjih konzervatorskih zahvata temelji se na analizi konzervatorske dokumentacije pohranjene u centralnom arhivu Ministarstva kulture RH i vizualnoj analizi građe *in situ*.

U arhivu Ministarstva kulture, u 11 dosjea (br.: 430, 431, 432, 433, 1188, 1240, 1869, 2443, 2444, 2546 i I-278) pohranjena je dokumentacija o izvedenim zahvatima od 1967. do 1990. godine.

Postojeća građa se sastoji od "tipske" dokumentacije vezane za godišnje aktivnosti Odbora ili Muzeja kninske krajine, kao nosilaca programa obnove u kojima oni (uz prethodni dogovor s tada nadležnim Konzervatorskim odjelom Ministarstva kulture u Splitu) Republičkom zavodu za zaštitu kulture predlažu i obrazlažu radove za svaku godinu, Komisija za ocjenu projektnih elaborata Republičkog zavoda im te radove, uz poneke sugestije, dozvoljava, iza čega slijedi izvještaj o izvedenim radovima (sastoji se od opisa radova, troškovnika, tehničkih crteža i nekoliko fotografija).

Ta dokumentacija pruža uvid u primijenjene kriterije pri odabiru prioriteta (od najugroženijih dijelova tvrđave ka manje ugroženim) te u primijenjene principe obnove (koristiti što je moguće više urušenu građu, raditi na što sličniji način izvornom načinu gradnje). Praćenjem dokumentacije stječe se uvid u kronologiju radova i uložena sredstva. Kroz tekstove većine izvještaja naglašava se potreba za arheološkim istraživanjima koja se, iako se svi slažu, ipak ne realiziraju, a očit je i nedostatak bilo kakvih drugih konzervatorskih istraživanja ili barem temeljitijeg dokumentiranja.

Iz postojeće se građe, kvalitetom i aktualnošću izdvaja cjelovit i sustavan dokument: "Prijedlog prostornog uređenja kninske tvrđave" (izradili dipl. ing. arh.: Đorđe Romić, Višnja Jelić i Mate Mikić; konzultanti: Paško Paić i Petar Živković) te "Kninska tvrđava, valorizacija objekata" istih autora iz 1974. godine.

² U daljnjem tekstu – Odbor.

Zahvate na obnovi tvrđave pokrenuo je Odbor za očuvanje kulturno-povijesnih spomenika iz Knina, ali tek su, uz materijalnu pomoć Republičkog fonda za kulturu SR Hrvatske, 1964. godine otpočeli s prvim radovima na obnovi. Radove na obnovi tvrđave su podijelili u tri faze:

1. popravak svih zidina, bastiona i bedema Kninske tvrđave
2. obnavljanje starih kasarni, barutana i vojne bolnice
3. izrada plana funkcionalnosti tvrđave.³

Do 1969. godine obnovljeno je oko 700 m obrambenih zidova, nekoliko bastiona te su konzervirani najoštećeniji dijelovi tvrđave da bi se zaštitili od daljnjeg propadanja. Svi radovi su se izvodili u organizaciji Odbora i Skupštine općine Knin, uz stručnu pomoć počasnog konzervatora prof. Paška Paića i konzervatorski nadzor Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu. Tijekom 1968. godine obnovljena je stražarnica na bastionu Pisani i pretvorena u ugostiteljsko-turistički objekt te je izveden betonski krov i pokrov kupom kanalicom na crkvi Sv. Ćirila i Metodija (Sv. Barbare) jer je bila namijenjena za smještaj povijesne zbirke "kao osnove budućeg muzeja."⁴

Situacioni plan izvedenih radova do 1970. godine (sl. 1.), prikazuje točno koji su dijelovi tvrđave i kada bili obnavljani.

1964. – obrambeni prsten na Bandijeri; bastion Pisani i kurtina do bastiona Vendramin; pokrov Kapele sv. Barbare i radovi na zgradi stražarnice kod bastiona Pisani
1965. – bastion Vendramin i obrambeni potez prema postaji Belveder, uključujući postaju Belveder i dio istočne kurtine južno od nje
1966. – kurtina od bastiona Pisani prema bastionu Sveceze, bastion Sveceze i potez do bastiona Grimani te visoki plato s kruništem za kontrolu ulaza u Srednji grad, a nalazi se jugozapadno od bastiona Grimani
1967. – istočna kurtina Belvedera, od bastiona s cisternom do stražarnice u samom južnom vrhu; bastion Grimani i dio poteza sjeverno od njega

³ Iz Izvještaja Odbora za očuvanje kult.-pov. spomenika o izvedenim radovima 1971. godine. (dosje br. 430, 1971. godina, str. 1).

⁴ Navedeno u Tehničkom izvještaju za popravak porušenih bedema na sjevernim bastionima i centralnom dijelu tvrđave iz 1969. godine (dosje br. 430).

1968. – kružna kula Topana i dijelovi kurtine sjeverno i južno od nje; predutvrda i ulaz u kaštel Knin te ulazna vrata u poprečnom zidu unutar kaštela
1969. – istočni potez niskog vanjskog bedema; zapadni bedem kaštela Knin i južni kraj kaštela; južni recinkt pod bastionom Grimani; zidovi zemljanih terasa južno od Galerije
1970. – istočni bedem kaštela Knin i najviša etaža Kalunerice

sl. 1. Situacioni plan izvedenih radova po godinama, priložen dokumentaciji za 1970. godinu (dosje 430)

Na poticaj kninskog Odbora, Republički fond za unapređenje kulturnih djelatnosti, 1971. godine je imenovao članove stručne Komisije za praćenje radova na kninskoj tvrđavi (A. Mohorovićić, D. Jelovina, D. Dumančić, S. Machiedo, N. Aleksić i P. Pavić).

Budući da je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture sugerirao da se, osim građevinskih radova na obnovi, započne s izradom konzervatorske dokumentacije, Odbor je za radove u 1973. godini predložio izradu elaborata za revitalizaciju kninske tvrđave koji će sadržavati plan namjene i korištenja tvrđavskih objekata, arhitektonsku snimku postojećeg stanja građevina, povijesnu valorizaciju tvrđave te studiju izvedbenih detalja. Tu studiju je 1974. godine izradio Đorđe Romić sa suradnicima.

Zanimljiv je dio izvještaja koji P. Paić, u ime Odbora šalje Republičkom zavodu, a odnosi se na arheološka istraživanja i konzervatorske radove na Bandijeri 1972. godine. Naime, tijekom kopanja kanala za vodovodnu cijev na Bandijeri, naišlo se na ostatke starijih zidova, radovi su obustavljeni te su provedena zaštitna arheološka istraživanja na prostoru na kojem je trebalo ugraditi rezervoar za vodu. Na sjevernom dijelu platoa pronađen je stariji zid građen tesanim kamenom i vapnenim mortom, debljine 0,5 m, u dužini od 44 metra. Istraživanja su ubrzo prekinuta, a sam P. Paić kaže da bi ih svakako trebalo nastaviti, jer se sigurno radi o predmletačkim arhitektonskim strukturama, dapače, predlaže nastavak istraživanja i lokacije unutar tvrđave koji bi svakako trebalo istražiti – plato kaštela Knin, Bandijeru i lokacije u Srednjem gradu.

sl. 2. Fotografija starijih zidova pronađenih na Bandijeri 1972. godine
(nalazi se kao prilog: slika 13. izvještaju Odbora za radove u 1972. godini – dosje 430)

Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina provodili su se zahvati na obnovi i konzervaciji preostalih ruševnih dijelova fortifikacija, ali u bitno manjoj mjeri nego do tada. Istovremeno se radilo na izradi projektne dokumentacije za obnovu više zgrada koje su bile u ruševnom stanju, a nastojale su se adaptirati za potrebe tadašnjeg Muzeja kninske krajine. Tijekom osamdesetih godina XX. stoljeća sve tri zgrade na postaji Belveder bile su obnovljene.

VALORIZACIJA IZVEDENIH KONZERVATORSKIH ZAHVATA NA KNINSKOJ TVRĐAVI

Valorizirajući dosadašnje konzervatorske zahvate na strukturama kninske tvrđave, mogli bi ih podijeliti na tri grupe: zahvate izvedene 60-tih i 70-tih godina XX. stoljeća, one izvedene 80-tih godina XX. stoljeća te na recentno izvedene radove, nakon Domovinskog rata.

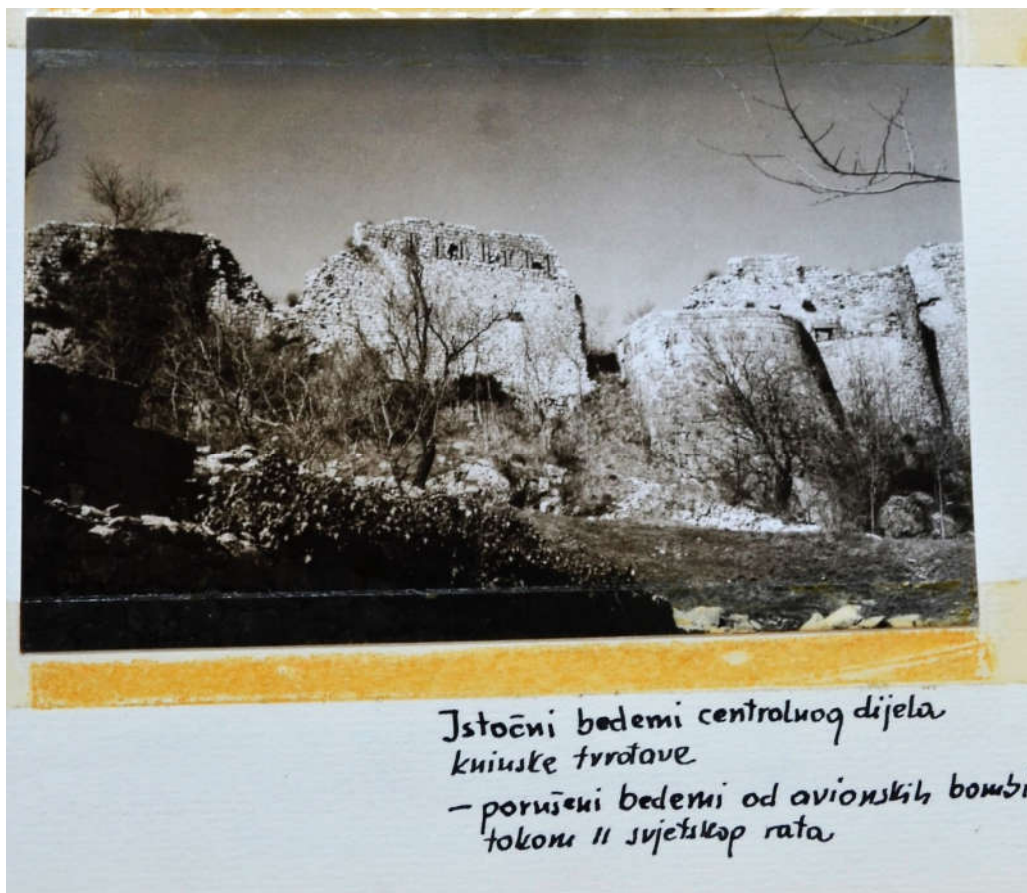
a) Zahvati izvedeni 60-tih i 70-tih godina XX. stoljeća

Za današnji izgled i sačuvanost kninske tvrđave najvećim je dijelom zaslužan entuzijazam, upornost, ali nadasve znanje i spremnost na suradnju s ostalim stručnjacima, koje je kroz čitavo vrijeme dugotrajnog rada sa uvijek ograničenim sredstvima, pokazao Odbor za očuvanje kulturno-povijesnih spomenika iz Knina, odnosno njegov najaktivniji član prof. Paško Paić, koji je uz Petra Živkovića, ravnatelja Muzeja kninske krajine, najčešće i vodio radove tijekom 60-tih i 70-tih godina XX. stoljeća.

Kninska tvrđava je iz II. svjetskog rata izašla sa vrlo teškim oštećenjima. U analiziranim dokumentima procjena tih oštećenja varira između 60% do čak 80%.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

sl. 3. Foto prilog uz dokumentaciju o radovima 1969. godine (dosje 430)

sl. 4. Foto prilog uz dokumentaciju o radovima 1969. godine (dosje 430)

Analizom arhitektonskih detalja vidljivih na ovim i nizu sličnih fotografija, uočava se da je, usprkos ruševnosti, ipak bilo sačuvano dovoljno elemenata za rekonstrukciju nedostajućih dijelova građevina. U radu je strogo poštivan princip obnove što je moguće više, prikupljenom urušenom građom sa same građevine, uz nastojanje da se ponovi tehnika gradnje izvornika i to vapnenim mortom.

Nedostaci ovih zahvata su izostanak prethodnih arheoloških i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, čega je i P. Paić bio svjestan te je ukazivao na potrebu provedbe arheoloških istraživanja na točno određenim lokacijama tvrđave te ponekad gruba izvedba (puškarnice u zidu koji se sa Bandijere spušta prema ulazu u Belveder).

b) Zahvati izvedeni 80-tih godina XX. stoljeća

Ovi zahvati se uglavnom odnose na obnovu ruševnih zgrada u tvrđavi, koje su tada obnavljane za potrebe nove muzejske namjene. Pozitivno je da je bio utvrđen način obnove koji je sustavno primijenjen na svim obnovljenim građevinama.

Osnovna im je zamjerka što su, usprkos sačuvanim i prepoznatim konstruktivnim elementima, oni potpuno poništeni i zanemareni, a umjesto njih su korištena, za povijesni zaštićeni spomenik neprimjerena rješenja. Na primjer, sve su građevine unutar tvrđave, osim barutana i bolnice na Belvederu imale drvene međukatne konstrukcije oslonjene na kamene konzole. Usprkos tome, na obnovljenim građevinama korištene su armiranobetonske konstrukcije.

c) Zahvati izvedeni nakon Domovinskog rata

Pohvalna je briga i održavanje spomenika, ali recentni zahvati imaju dozu uniformnosti i agresivnosti prema spomeniku i prema ambijentalnoj cjelini. Uz to, vrve neurednim i nepreciznim izvedbama. Ove se opaske uglavnom odnose na dersanje srednjovjekovnog bedemskog plašta Gornjeg grada na način koji onemogućuje svaku analizu građe. Puni su plastičnih cjevčica zaostalih nakon injektiranja i morta koji je curio niz plohe zidova, a nakon rada nije očišćen. Možda su to sitnice, ali one obezvređuju spomenik i dojam posjetitelja.

Zajedničko je svim dosadašnjim nastojanjima vlasnika i korisnika građevina u tvrđavi da su nastojali obnoviti i prenamijeniti postojeće građevine, ali nedostaju dokumentirana arheološka i konzervatorsko – restauratorska istraživanja.

5. POSTOJEĆE STANJE

Tlocrt kninske tvrđave je izdužen, razveden, nepravilan oblik kojem dulja os donekle odstupa od kardinalne orijentacije sjever-jug. Smještena je na uzvisini čija je strma zapadna strana omeđena tokom rijeke Krke, na sjevernoj strani je usjekom razdvojena od brda Spas, dok su istočne padine nešto blaže položene prema dolini i prostoru današnjeg naselja.

Unutarnji prostor utvrde ograničen je kamenim zidovima na obodu, a konfiguracija terena, obrambena namjena i oblikovne izmjene građevina tijekom povijesti su unutar tih granica formirali posebne dijelove: Gornji grad, kaštel Lab, Srednji grad, Donji grad i Belveder.

GORNJI GRAD

Gornji grad nalazi se na prostoru srednjovjekovnog burga na sjevernom dijelu tvrđave. Obodni zidovi na istoku recentno su obnovljeni, vjerovatno u obliku u kojem su zatečeni. Mletačka dogradnja s početka 18. stoljeća na samom sjevernom kraju tvrđave, kao i ona na ulazu u burg, također je u dobrom stanju, osim što iz sljubnica među klesancima vanjskog lica zida raste vegetacija (ima i stablašica). Zgrada vojarne građena lomljenim kamenom s uglovnjacima i klesanim segmentno zaključenim portalom nema krova i djelomično je urušena. Unutrašnjost je obrasla i u nju nije moguće pristupiti. Na zaravni na kojoj se nalazi cisterna u zidu je vidljiv prozorski otvor sa sačuvanim kamenim okvirom – dokaz da je unutrašnjost neidentificirane građevine naknadno nasuta. Unutar perimetra nalazi se još nekoliko djelomično urušenih zgrada bez krova i obraslih vegetacijom.

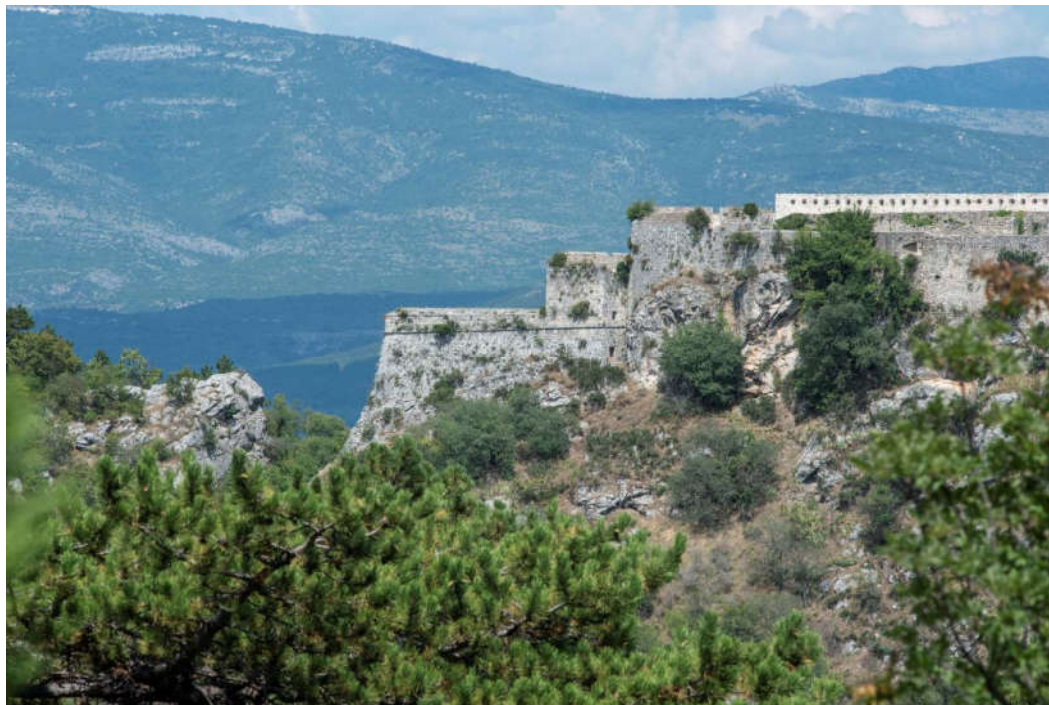
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

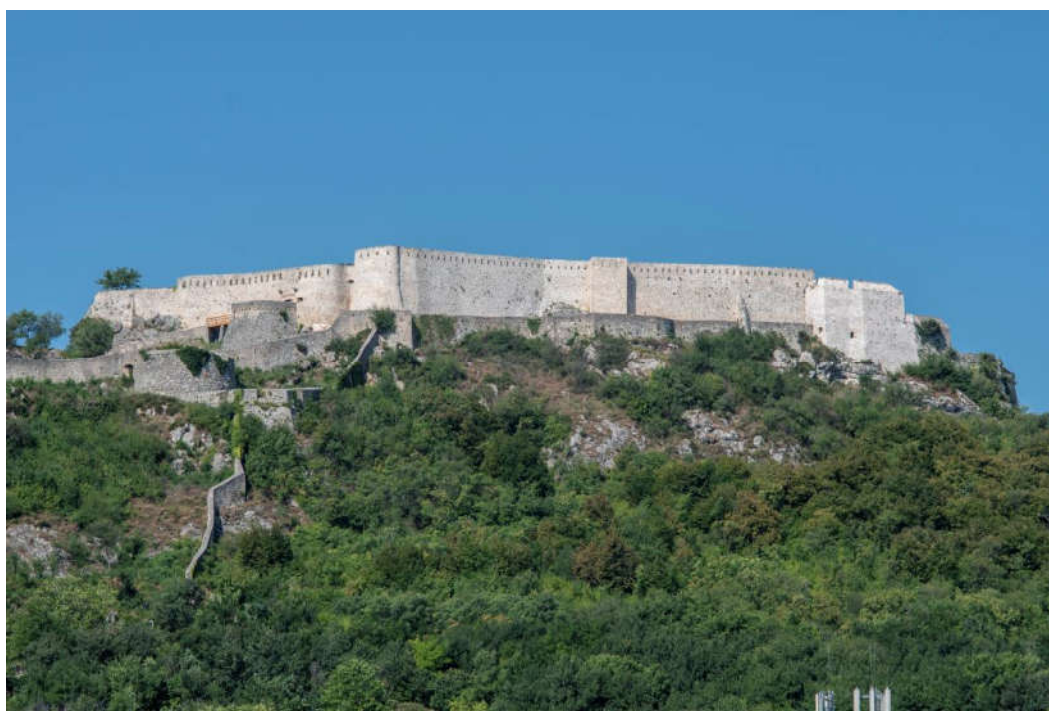
1 – Gornji grad, pogled s istoka

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

2 – sjeverni dio Gornjeg grada, pogled sa zapada

3 – Gornji grad, pogled sa sjeveroistoka

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

4 – Gornji grad, pogled sa zapada

5 - Gornji grad, pogled s juga

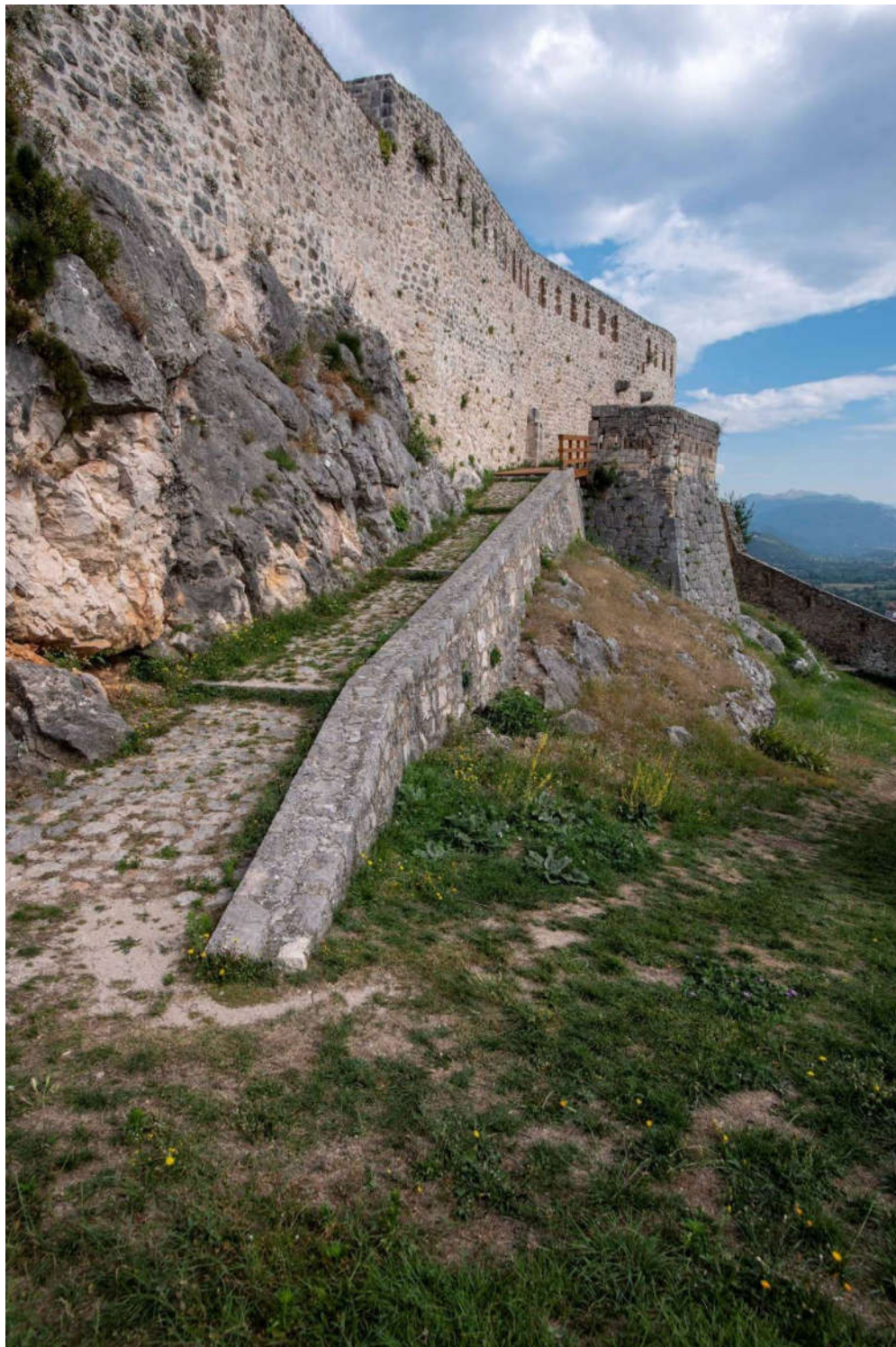
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

6 – Gornji grad, pogled sa sjevera

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

7 – Gornji grad, prilaz glavnom ulazu iz Srednjeg grada

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

8 – Gornji grad, glavni ulaz

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

9 – Gornji grad, prilaz mlatačkoj fortifikaciji uz istočni zid

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

10 – Gornji grad, srednjovjekovna polu-kula na istočnom zidu

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

11 – Gornji grad, ulaz u mletačku fortifikaciju

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

12 – Gornji grad, unutrašnjost mletačke fortifikacije

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

13 – Gornji grad, unutrašnjost mletačke fortifikacije

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

14 – Gornji grad, mletački kazamati

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

15 – Gornji grad, dvorište mletačke fortifikacije

16 – Gornji grad, pogled na topničke terase mletačke fortifikacije

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

17 – Gornji grad, srednja terasa mletačke fortifikacije

18 – Gornji grad, pogled s gornje mletačke terase na urušenu zgradu vojarnе

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

19 – Gornji grad, istočni obrambeni zid i urušena zgrada vojarne

20 – Gornji grad, zapadno pročelje urušene zgrade vojarne

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

21 – Gornji grad, pogled sa sjevera na dio dvorišta

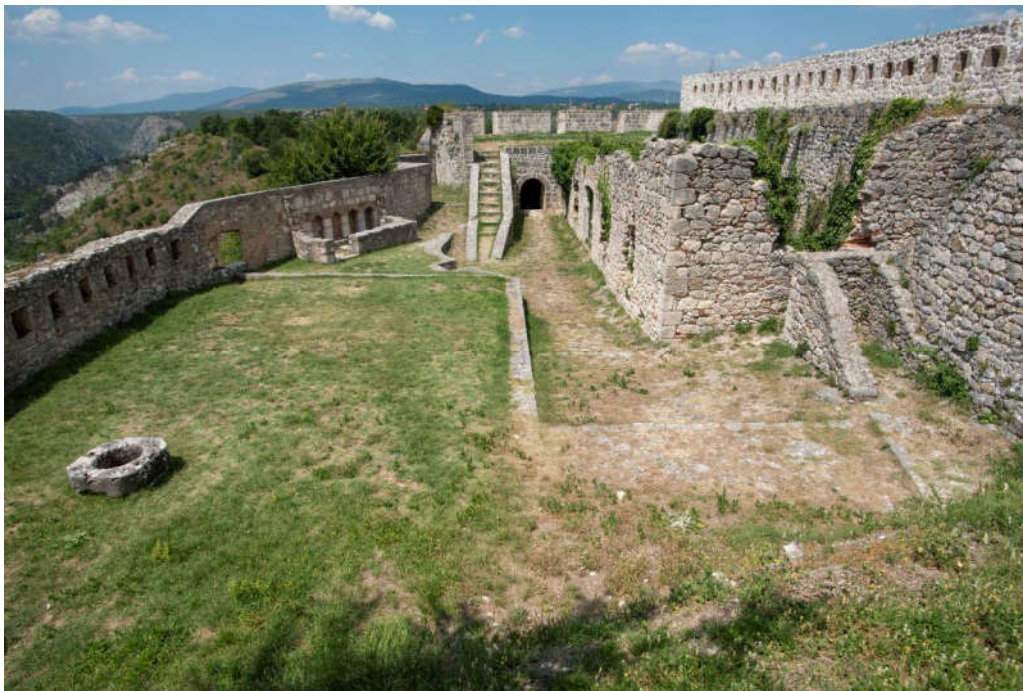
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

22 – Gornji grad, portal na zapadnom pročelju urušene zgrade vojarne

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

23 - Gornji grad, pogled s juga na dio dvorišta

24 – Gornji grad, latrine uz zapadni obrambeni zid

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

25 – Gornji grad, pogled sa sjevera na južni dio dvorišta

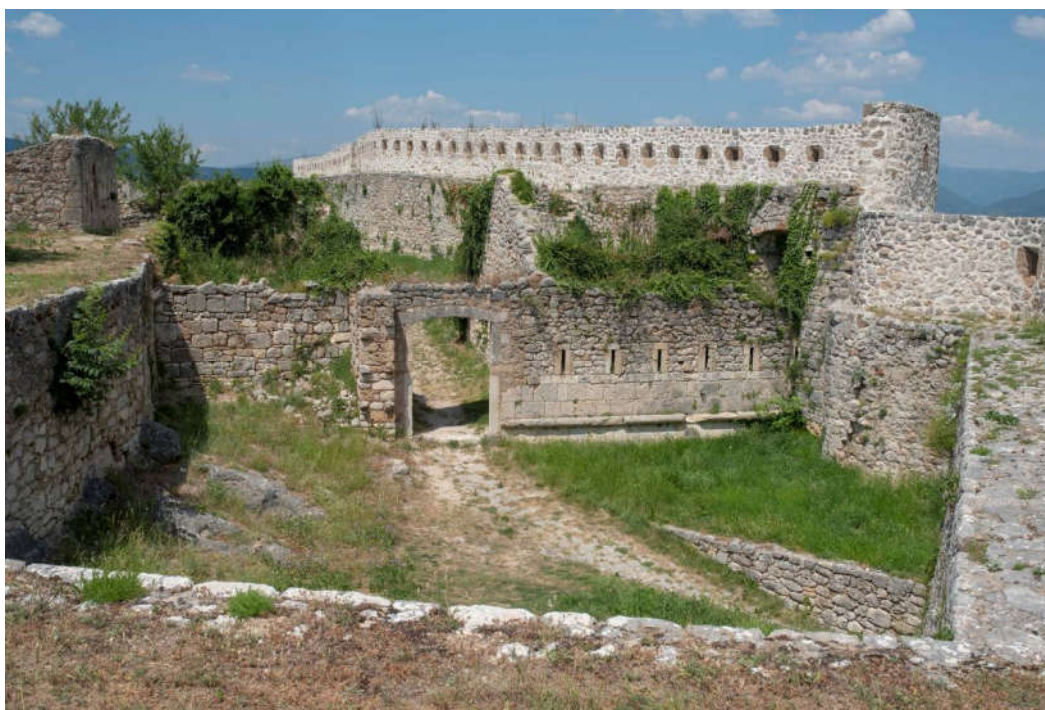
26 – Gornji grad, dio zapadnog obrambenog zida u južnom dijelu dvorišta

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

27 – Gornji grad, pogled sa zapada na urušenu zgradu u južnom dijelu

28 – Gornji grad, pogled s juga na dodatni obrambeni zid

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

29 – Gornji grad, glavni ulaz, pogled iz dvorišta

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

KAŠTEL LAB

Današnji mletački perimetar kaštela Laba građen klesancima u pokosu potječe s početka 18. stoljeća, zajedno s ulaznim portalom i natpisnom pločom. U dobrom je građevinskom stanju. U sljubnicama vanjskog lica obrambenih zidova raste vegetacija. Unutar perimetra na zaravnjenom dijelu vidljivi su ostatci starijih zidanih struktura.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

30 – kaštel Lab, pogled s istoka

31 – kaštel Lab, pogled sa zapada

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

32 – kaštel Lab, pogled sa sjevera

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

33 – kaštel Lab, pogled s juga

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

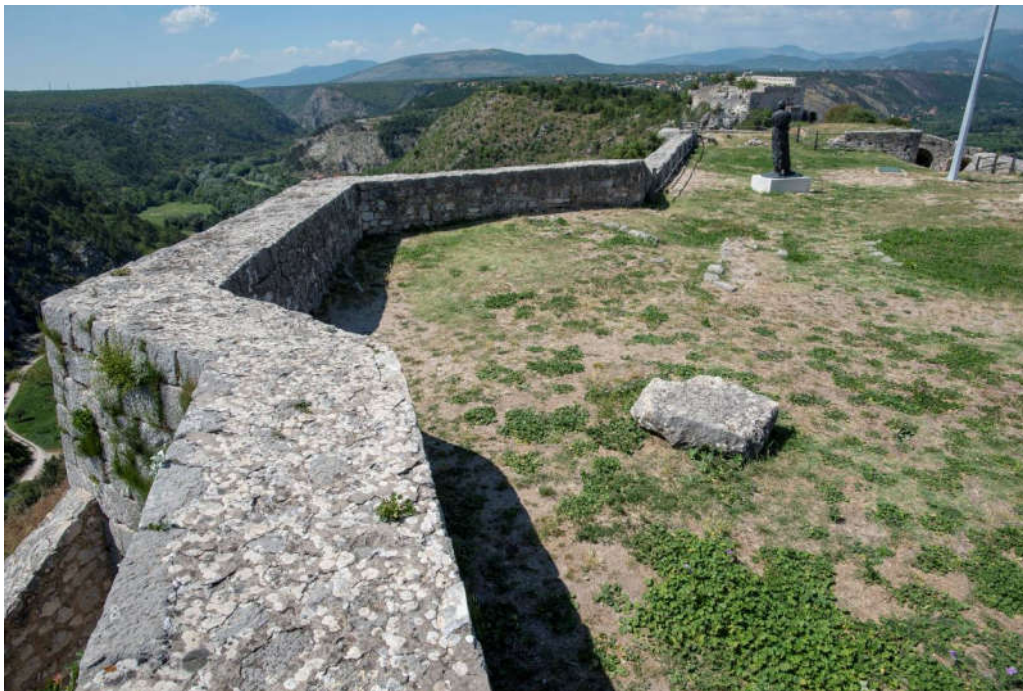
34 – kaštel Lab, južni ulaz

35 – kaštel Lab, pogled sa zaravni na sjeverni ulaz

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

36 – kaštel Lab, pogled s juga na dio zaravni

37 – kaštel Lab, dio zapadnog obrambenog zida

SREDNJI GRAD

Obrambene strukture uglavnom se sastoje od zidova građenih lošije obrađenim kamenom, dok je pojedine dijelove zapadnog i istočnog perimetra kao popravke i ojačanja izgradila Mletačka republika. Zidovi su konzervirani i u dobrom su stanju. Niše puškarnica oblikovane su u sedri ili opeci. Zgrada sjeverne barutane građena je većim pravilnim klesancima. Djelomično je urušena, tako da neposrednim uvidom nije moguće utvrditi oblik krovišta. Unutrašnjost je obrasla. Vidljivi su jedino začetci svoda, vjerojatno bačvastog. Okružena je zaštitnim zidom od lomljenog kamena koji je također djelomično urušen.

Zgrada izduženog tlocrta, južnije od barutane, u dobrom je stanju i privedena je muzejsko-galerijskoj svrsi. Uz nju je recentno pridodana suvremeno oblikovana prigradnja.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

38 – Srednji grad, istočni obrambeni zid

39 – Srednji grad, zapadni obrambeni zid

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

40 – Srednji grad, pogled iznutra na ulaz

41 – Srednji grad, kula postaje Candia Nuova

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

42 – Srednji grad, pogled s juga na dio postaje Candia Nuova

43 – Srednji grad, jugoistočni dio postaje Candia Nuova

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

44 – Srednji grad, istočni obrambeni zid postaje candia Nuova

45 – Srednji grad, pogled s juga na poligonalno skladište baruta

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

46 – Srednji grad, pogled sa sjevera na potez zapadnog obrambenog zida

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

47 – Srednji grad, pogled s juga na potez zapadnog obrambenog zida

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

48 – Srednji grad, pogled prema sjeveru sa suvremeno interpoliranom zgradom muzeja, urušenim skladištem baruta i potezom istočnog obrambenog zida

49 – Srednji grad, urušeno skladište baruta, interpolirana zgrada i bastion Grimani

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

50 – Srednji grad, ulaz na južnom pročelju urušenog skladišta baruta

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

51 – Srednji grad, pogled sa sjevera na urušeno skladište baruta i zaštitni zid

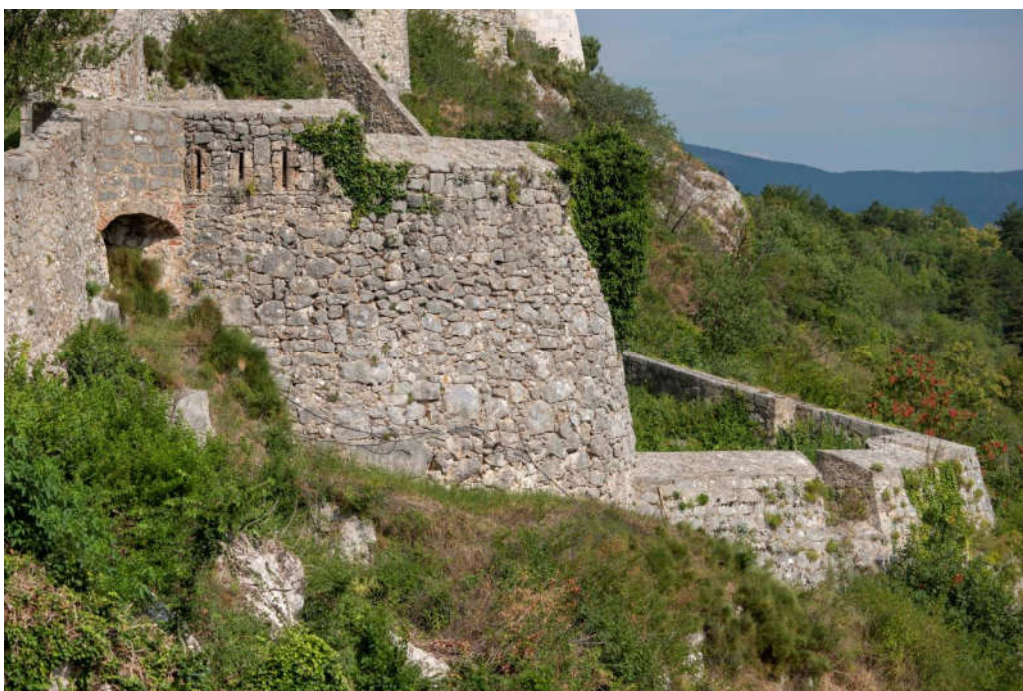
52 – Srednji grad, prozorski otvor na istočnom pročelju urušenog skladišta baruta

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

53 – Srednji grad, pogled sa zapada na okruglu kulu

54 – Srednji grad, pogled s juga na okruglu kulu i dio postaje Pasqualigo

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

55 – Srednji grad, pogled s okrugle kule na dio postaje Pasqualigo i kaštelu Tenen

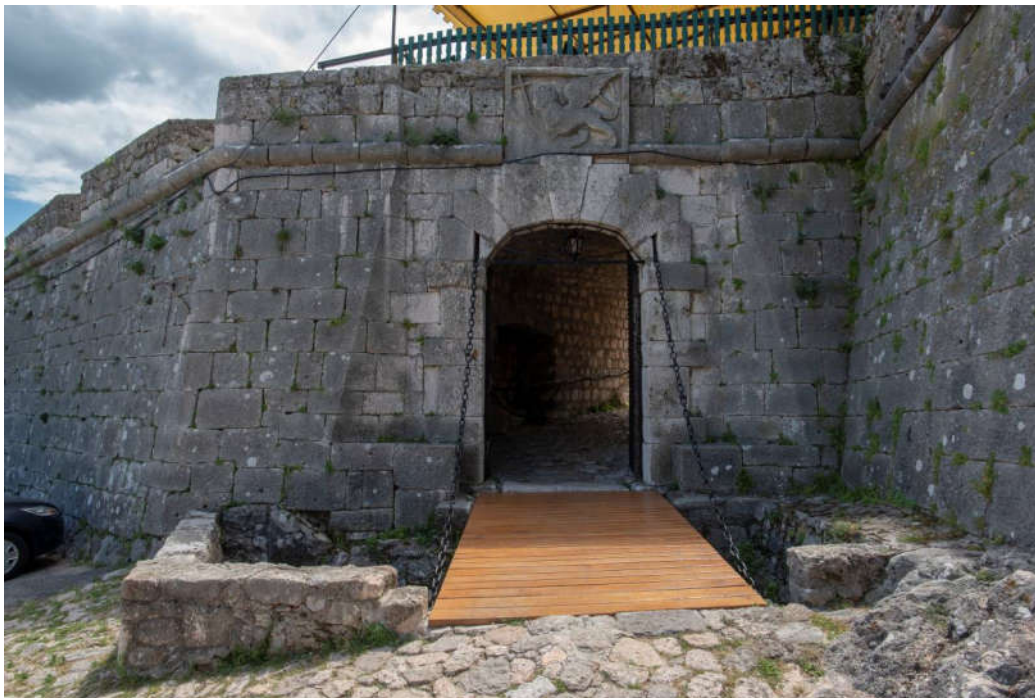
Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

DONJI GRAD

Definiran je sa sjevera potezom zidina Srednjeg grada, s istoka potezom mletačkih baroknih bastionskih struktura, sa zapada baroknim perimetrom kaštela Laba, a s juga obrambenim zidom koji ga dijeli od postaje Belveder. Zidovi i građevine u dobrom su stanju, a zgrade su privedene svrsi. Na vanjskom licu obrambenog perimetra raste vegetacija. U nekadašnjoj kapeli sv. Barbare uređen je galerijski prostor.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

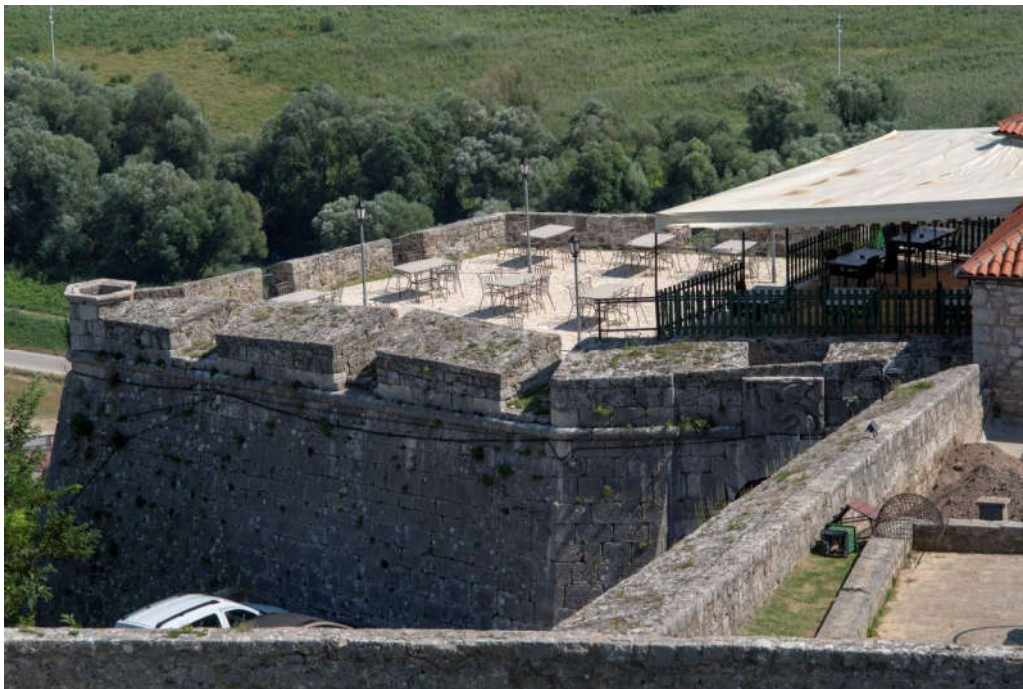
56 – Donji grad, ulaz u tvrđavu

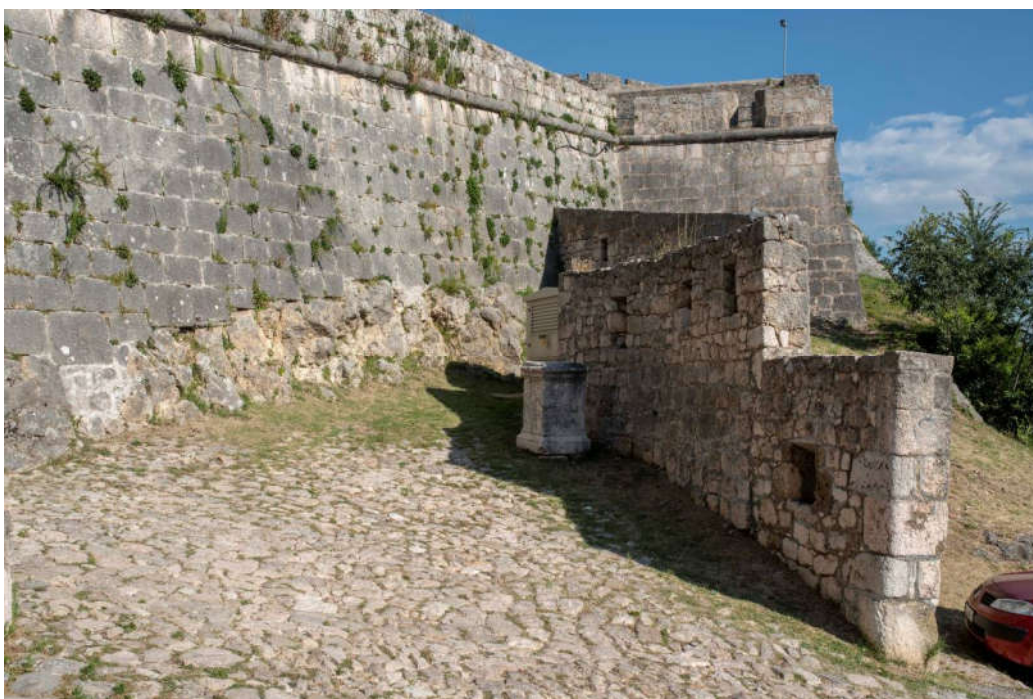
57 – Donji grad, reljef mletačkog lava nad ulazom u tvrđavu

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

58 – Donji grad, pogled sa sjevera na bastion Pisani

59 – Donji grad, pogled s ulaza na obrambeni predzid i bastion Cavalier Svezese

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

60 – Donji grad, potez istočnog obrambenog zida

61 – Donji grad, zgrada galerije, vijećnica, stražarnica i bivša crkva sv. Barbare

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

62 – Donji grad, pogled sa sjevera na zgradu vijećnice

63 – Donji grad, dvorište između vijećnice i zgrade galerije

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

64 – Donji grad, bastion Cavalier Svezese i zgrada galerije u prvom planu

65 – Donji grad, pogled sa sjevera na zgradu galerije

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

66 – Donji grad, potez istočnog obrambenog zida uz zgradu galerije

67 – Donji grad, potez istočnog obrambenog zida s nišama puškarnica

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

68 – Donji grad, šilj istočnog obrambenog zida pred ulazom u Srednji grad

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

69 – Donji grad, bivša crkva sv. Barbare uz rub trga

70 – Donji grad, pogled s juga na stražarnicu i prolaz prema glavnom ulazu

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

71 – Donji grad, pogled s juga na bastion Pisani i dio niskih kliješta

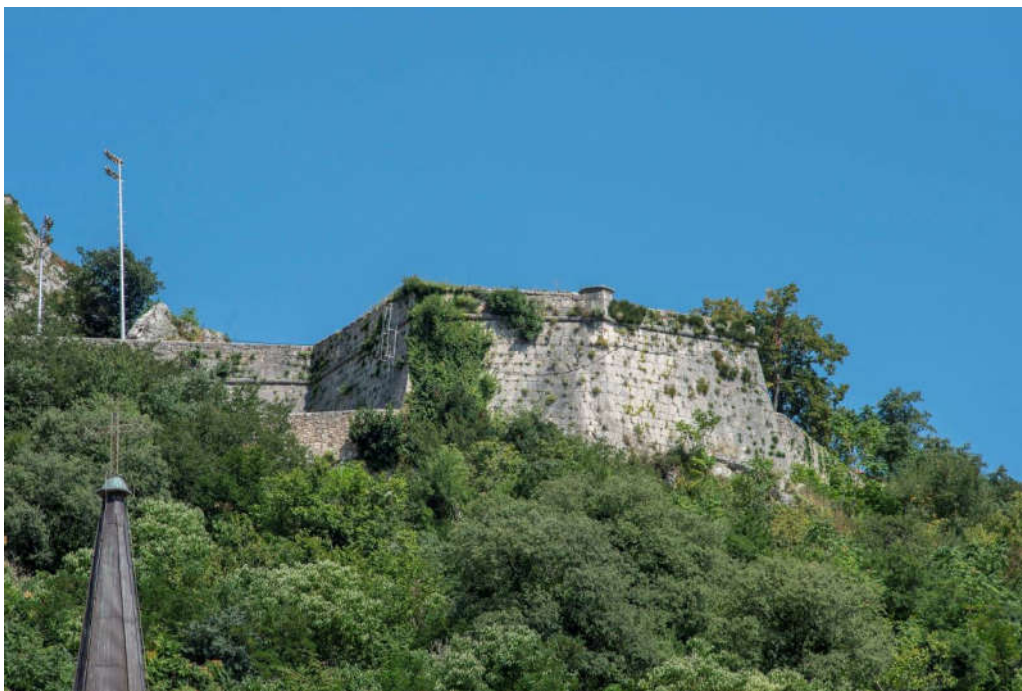
72 – Donji grad, pogled sa sjevera na postaju Vendramin i dio niskih kliješta

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

73 – Donji grad, pogled s juga na postaju Vendramin i kliješta

74 – Donji grad, pogled s istoka na postaju Vendramin

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

75 – pogled s postaje Vendramin prema jugu

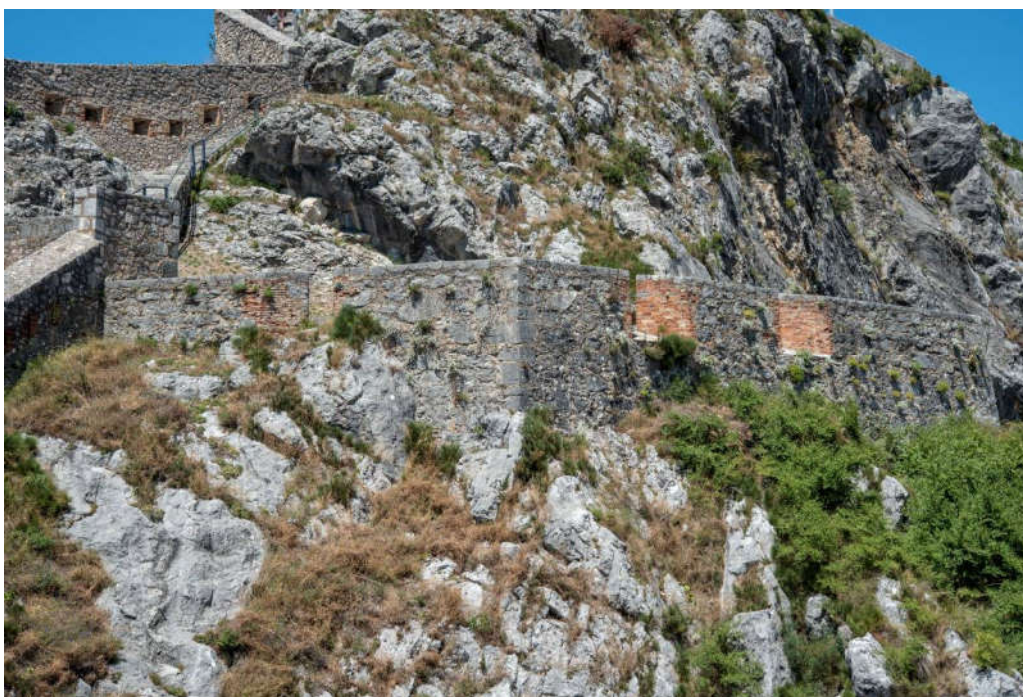
76 – Donji grad, pogled na trg s istoka

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

77 – Donji grad, pogled na trg sa sjevera

78 – Donji grad, pogled s istoka na postaju Emo

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

79 – Donji grad, dio zapadnog obrambenog zida od postaje Emo prema kaštelu Lab

80 – Donji grad, pogled sa zapada na postaju Emo u prvom planu i južni dio trga

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

POSTAJA BELVEDER

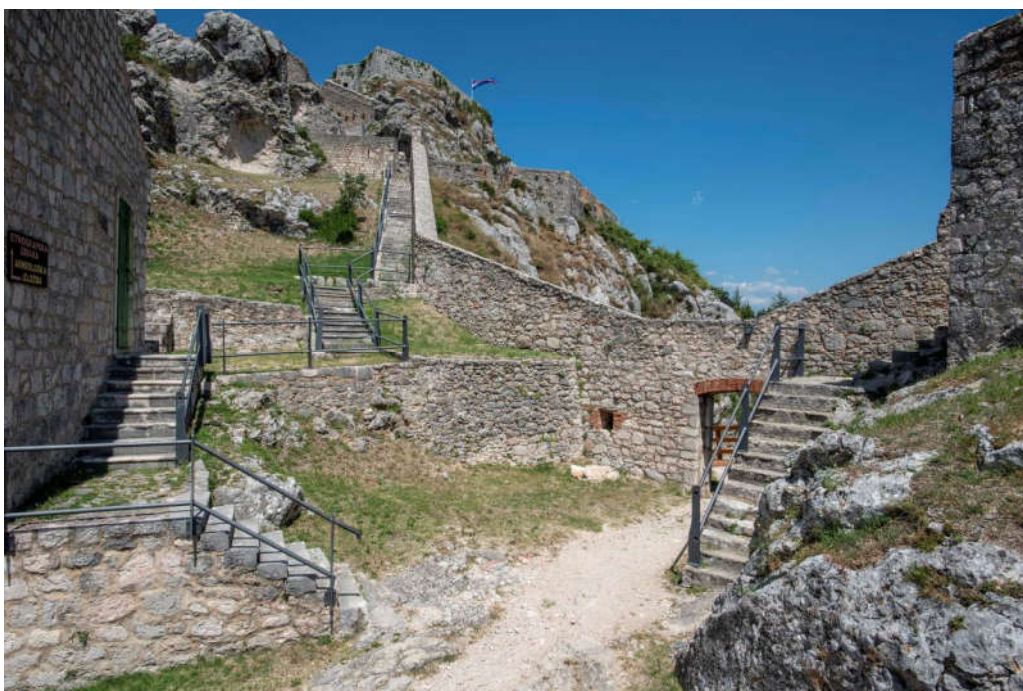
U većem dijelu opasana je mletačkim zidinama izvedenim klesancima (istočni dio) i zidovima od lomljenog kamena (jug i jugozapad), dok je sjeverozapadni potez zbog litica neograđen. Zidovi su konzervirani i u dobrom su stanju. Na vanjskom licu obrambenih zidova raste vegetacija. Zgrade u tom dijelu tvrđave u dobrom su stanju i privedene su muzejskoj svrsi.

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

81 – postaja Belveder, pogled na ulaz i prsobran s postaje Emo

82 – postaja Belveder, pogled s juga na ulaznu zonu

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

83 – postaja Belveder, pogled s postaje Emo na zatvoreni prsobran ulaza

84 – postaja Belveder, pogled s juga na potez istočnog obrambenog zida

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

85 – postaja Belveder, potez istočnog obrambenog zida

86 – postaja Belveder, zgrade bivše vojarne u prvom planu i nekadašnja bolnica

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

87 – postaja Belveder, potez istočnog obrambenog zida s nišama puškarnica

88 – postaja Belveder, pogled sa sjevera na bastion s cisternom

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

89 – postaja Belveder, pogled sa zapada na bastion s cisternom

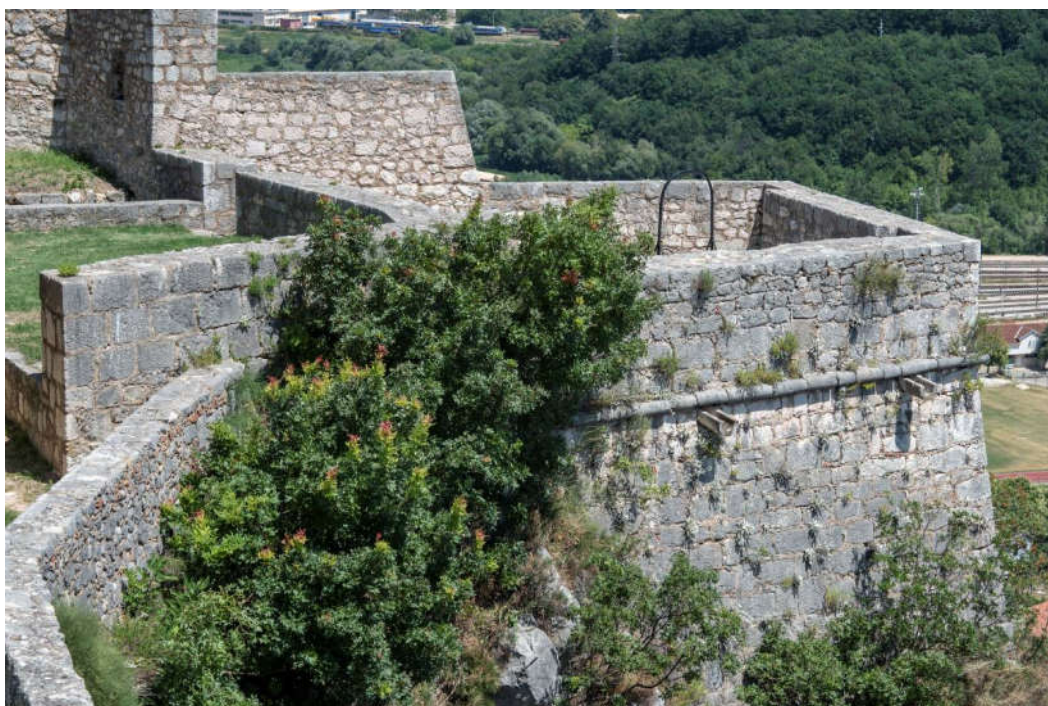
90 – postaja Belveder, pogled s bastiona-cisterne na zgrade bivše vojarne

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

91 – postaja Belveder, pogled s bastiona-cisterne na zgrade bivše bolnice i vojarne

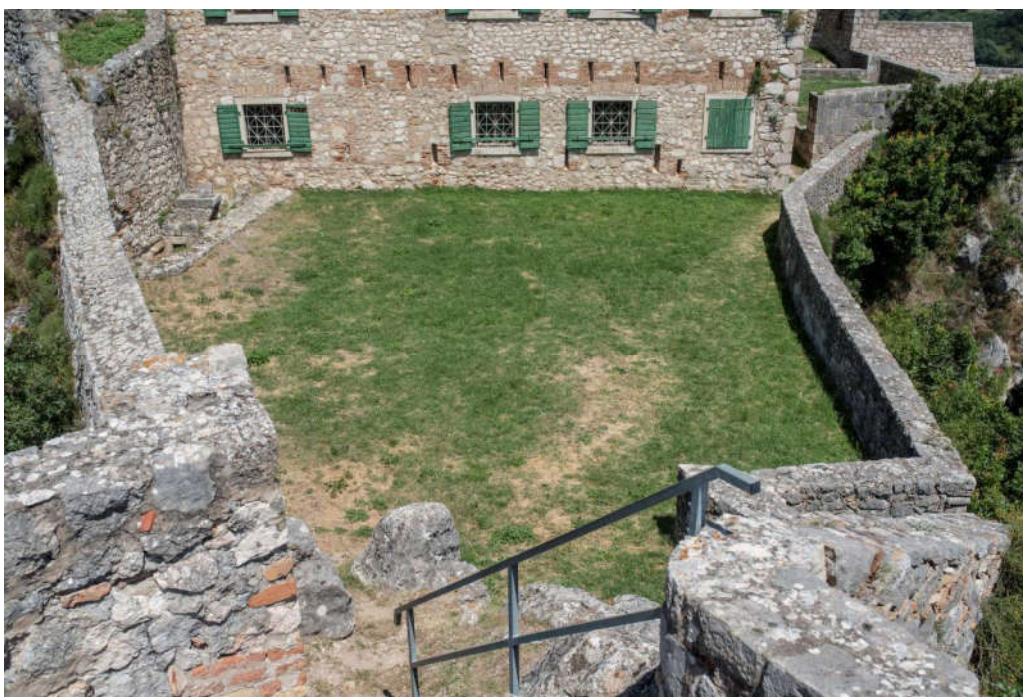
92 – postaja Belveder, pogled s juga na bastion s cisternom

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

93 – postaja Belveder, pogled na krajnji južni dio tvrđave

94 – postaja Belveder, pogled s juga na zgradu bivše bolnice

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

95 – postaja Belveder, pogled s juga na zapadni obrambeni zid

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

96 – postaja Belveder, pogled sa sjevera na potez zapadnog obrambenog zida

97 – postaja Belveder, pogled s juga

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

TORETTA

Amorfni ostatci kule građene lomljenim kamenom stoje na izdvojenoj litici nad rijekom Krkom.

98 – Toretta, pogled sa zapada

6. ANALIZA PROSTORNO- PLANSKE DOKUMENTACIJE I RAZVOJNIH DOKUMENTA GRADA

Analizom su obuhvaćeni slijedeći dostupni prostorno planski dokumenti razmatrani u dijelovima koji se odnose na tvrđavu:

- 1. KNINSKA TVRĐAVA PRIJEDLOG PROSTORNOG UREĐENJA, 1974.**
- 2. GENERALNI URBANISTIČKI PLAN KNINA, 1999.**
- 3. IZMJENA I DOPUNA GENERALNOG URBANISTIČKOG PLANA KNINA, 2005.**
- 4. IZMJENA I DOPUNA GENERALNOG URBANISTIČKOG PLANA KNINA, 2011.**
- 5. GENERALNI URBANISTIČKI PLAN GRADA KNINA, Ciljane izmjene i dopune, 2015.**
- 6. INTERVENCIJSKI PLAN GRADA KNINA, 2016.**

1. KNINSKA TVRĐAVA PRIJEDLOG PROSTORNOG UREĐENJA, 1974.

investitori

MUZEJ KNINSKE KRAJINE

SKUPŠTINA OPĆINE KNIN

autori

dipl ing arh ĐORĐE ROMIĆ, dipl ing arh VIŠNJA JELIĆ, dipl ing arh MILE MIKIĆ

konzultanti prof PAŠKO PAIĆ, prof PETAR ŽIVKOVIĆ

ZAGREB, srpanj 1974.

SADRŽAJ

- I. ANALIZA SADAŠNJEG STANJA, MOGUĆNOST OBNOVE I ODNOS PREMA GRADU
- II. POVIJESNI RAZVOJ I ZNAČAJ
- III. SNIMAK POSTOJEĆEG STANJA
- IV. PROSTORNA KONCEPCIJA
- V. PRIJEDLOG ELEMENATA OBLIKOVANJA

Dokument sadrži tekstualni dio, tabelarni prikaz s iskazom površina, povijesnom namjenom, planiranom namjenom i zahvatima na građevinama metodama konzerviranja, restauriranja i adaptacije za novi sadržaj. Uz

nacrte postojećeg stanja pojedinačnih zgrada u mjerilu 1:100 i 1:50, data je i zatečena situacija s legendom, te plan uređenja kompleksa u mjerilu 1:500, kao i prijedlog oblikovnih elementa pokrova, stolarije i sl. zasnovan na oblicima vernakularne gradnje u regiji.

Zanimljivo je tadašnji pristup i ciljeve sagledati s vremenskim odmakom od gotovo pola stoljeća.

»Željezničkim prugama, cestama, tvornicama, Knin je danas integriran u društvenu zajednicu Dalmacije, Hrvatske, Jugoslavije pa i šire. U svojim razmišljanjima i planovima on je kao i uvijek okrenut tvrdjavi, ne više kao uporištu ili skloništu, već kao simbolu, koji bi trebao vezati prošlost sa sadašnjošću i budućnosti.

Unatoč činjenici, što se čitavom kompleksu poklanja tek toliko pažnje, da bi ga se sačuvalo od potpunog rušenja i devastiranja, tvrdjava je uvijek bila meta dolaska poznavaoaca nacionalne povijesti, djačkih ekskurzija, stručnih obilazaka i sl. Uz to redovito je posjećuju mnogi građani, gotovo svi slučajni posjetioči ili gosti Knina. S obzirom na njen izdvojen položaj, te gotovo isključivo transitni karakter kninskog ugostiteljstva i turizma, smatramo, da tvrdjavski kompleks treba prvenstveno prilagoditi navedenim funkcijama.

U tom smislu djelatnost bi trebalo razvijati u nekoliko osnovnih pravaca.

1. Razvijati naučno-istraživački rad. Sklop ovih aktivnosti podrazumijeva, kako nastavak arheološko-povijesnih ispitivanja tvrdjave, podgradja i okolice, tako i prikupljanje ostalog blaga ovog kraja (od etnografskog do paleontološkog), ponovno otvaranje muzejskih zbirki, organiziranje stručnih simpozija i sl.

2. Razvijati edukativnu djelatnost usmjerenu privlačenju i prijemu običnog, svakodnevnog, posjetioca, koga na najpogodniji način treba upoznavati sa povješću tvrdjave, razvojem grada, ostalim karakteristikama i znamenitostima čitave okoline.

3. Već u momentu kad se osnovni zahvat mora usmjeriti na obnovu i rekonstrukciju, nužno je razmišljati i o što neposrednijem uklapanju tvrdjave u svakodnevni život grada. Osim navedenog pod 1. i 2. (muzeji, stručni simpoziji, ekskurzije i sl.) tvrdjavski kompleks pruža idealan okvir za organizaciju ugostiteljske djelatnosti, postavu izložbi i ostale kulturne manifestacije.»¹

¹ KNINSKA TVRĐAVA PRIJEDLOG PROSTORNOG UREĐENJA, 1974., str. 2-3

Današnje funkcije i oblikovanje građevina u tvrđavi velikim su dijelom određene ovim planom prostornog uređenja – zgrade muzejskog kompleksa i vijećnice, kapela i restoran, barutana podno Bandijere. Građevine koje su bile predviđene za restauriranje i konzerviranje danas su u velikoj mjeri devastirane, te u bitno lošijem stanju nego 1974. godine kad je izrađena osnovna arhitektonska dokumentacija.

To je posebno uočljivo na svim strukturama u Gornjem gradu, te na barutani pored okrugle kule u Srednjem gradu.

Radovi koji su prema ovom planu izvedeni nisu ni dovoljno ni dosljedno dokumentirani.

Naučno-istraživački rad kao prioritetni cilj plana iz 1974. nije doživio razvoj, odnosno ni danas nema dokumentiranih arheoloških ni konzervatorsko-restauratorskih istraživanja na čijim bi se rezultatima temeljila valorizacija, konzervatorske smjernice, način održavanja i metode revitalizacije kompleksa tvrđave.

2. GENERALNI URBANISTIČKI PLAN KNINA, 1999.

Elaborat Generalnog plana izradio URBOS-u d.oo Split

U sklopu Generalnog urbanističkog plana Knina iz 1999. godine u poglavlju II Odredbe za provođenje, pod točkom 8. navedene su Mjere očuvanja i zaštite krajobraznih i prirodnih vrijednosti i kulturno –povijesnih cjelina:

« **Osobito vrijedan predjel – kultivirani krajolik**

8.5 *Na zaštićenom području brda Spas (izvan izgrađenog zaštićenog urbanog dijela naselja) ne dozvoljava se gradnja kojom bi se narušio postojeći krajolik, osim bioloških radova na unapređenju šumske podloge. U sklopu kultiviranog krajolika je i tvrđava, odnosno arheološka zona, spomenici kulture najviše kategorije, prostori koji se uređuju premo posebnim odredbama.*

Kulturno-povijesne cjeline i građevine

8.6 *Područje grada Knina je bogato graditeljskom baštinom koja nije sustavno i temeljito istražena, pa danas zaštićeni spomenici kulture predstavljaju tek dio ukupne baštine. Potrebna je revizija postojećeg registra na temelju daljnjih istraživanja.*

(1) Arheološka baština

- 8.7 Na području obuhvata Generalnog urbanističkog plana Knina označene su tri arheološke zone od kojih je područje brda Spas i područje Kapitula zaštićeno u smislu posebnog zakona;
- SPAS, predpovijesna građevina (oko 1000 god.p.n.e) i srednjovjekovno naselja
 - KAPITUL, srednjovjekovni lokalitet sakralni arhitektonski kompleks, R 759/74.
 - KOVAČIĆ, antički lokalitet, neselje i nekropola iz vremena I – IV st.

Za sve poznate arheološke zone su potrebna daljnja istraživanja. Na tim područjima nije moguća gradnja novih građevina a za ostale zahvate (eventualno infrastruktura) je nužna suglasnost nadležne službe zaštite spomenika kulture.

(2) Povijesna graditeljska cjelina

- 8.8

Kako je prometnica prema tvrđavi važna za regulaciju prometa u cjelini, predlaže se regulacija kolnog prometa do Loredanovih vrata uz proširenje postojećeg parkirališta, okretišta, za autobuse. Poprečni profili ulica unutar zaštićene urbane cjeline naselja Knin mogu odstupati od standarda profila utvrđenih u ovom Planu za određenu kategoriju ulice.

(3) Povijesni sklop i građevina

- 8.9 - tvrđava (utvrđeni kompleks pretežno vojnih građevina) R 357/68.

Kninska tvrđava je danas najveća i najočuvanija kraška tvrđava na Balkanu nastala u vremenu od predromanike do postturskog razdoblja tj. od druge polovine IX st. do prvih decenija XVIII st. Nastala je na uskom vrhu južno od prirodne rasjekline koja Spas dijeli od platoa na sjevernom dijelu. Najstariji dio (Gornji ili Sjeverni grad) najvjerojatnije je građen od ostataka antičke Ninije a za potrebe plemena i župe. Srednji i južni dio tvrđave imaju dosta preinaka i dogradnji iz vremena Turaka i Mlećana (XVI-

XVIII st.). U tvrđavi i njenoj bližoj okolini nađeni su predmeti iz prapovijesnog i rimskog razdoblja, doba seobe naroda i starohrvatskog vremena.

Tvrđava kao svojevrsni dokument povijesti iz doba formiranja prve nacionalne države Hrvata predstavlja spomenik najviše kategorije pa njena zaštita i revitalizacija podliježu najstrožim kriterijima. Za izradu kompleksnog programa revitalizacije nužni su prethodni istražni radovi kojima inače treba obuhvatiti i nekropolu i arheološku zonu na sjevernom dijelu Spasa.

Unutar tvrđave je moguće smjestiti različite sadržaje koji neće ugroziti integritet spomenika kulture. Danas je u tvrđavi funkcionira muzej, galerija, ugostiteljski sadržaj. Nužno je ukloniti neprimjerenu ljetnu pozornicu te unositi sadržaje kulture i turizma koji će najbolje pridonijeti revitalizaciji povijesnog sklopa. U sklopu rekonstrukcije i revitalizacije pojedinih građevina moguće je urediti i specifični smještajni prostor (eventualno hotel za stručnjake koji će raditi na tvrđavi i sl.).»

3. IZMJENA I DOPUNA GENERALNOG URBANISTIČKOG PLANA KNINA, 2005.

Dokument ne sadrži izmjene u odnosu na GUP iz 1999. godine koje bi se odnosile na kompleks tvrđave.²

4. IZMJENA I DOPUNA GENERALNOG URBANISTIČKOG PLANA KNINA, 2011.

Dokument sadrži izmjene u odnosu na GUP iz 1999. godine, te Izmjene i dopune GUP-a iz 2005. koje se odnose na kompleks tvrđave koji je okarakteriziran i kao arheološka baština:

« 8.2 Mjere zaštite i očuvanja kulturno-povijesnih cjelina i građevina

(1) Arheološka baština

² U poglavlju 3.2.5 UVJETI KORIŠTENJA, UREĐENJA I ZAŠTITE POVRŠINA I GRAĐEVINA opis tvrđave dopunjen kako slijedi: «Tvrđava se dakle sastoji od tri zaokružene fortifikacijske cjeline i osim obrambenih zidova i bastiona ima utvrđena vrata, a unutar bedema su kazamati, vojarne, barutane, skladišta, kovačnica-oružnica, zatvor, peć, bolnica, lazaret i tvrđavska kapela.»

Na području obuhvata Generalnog urbanističkog plana Knina označene su tri arheološke zone od kojih je područje brda Spas i područje Kapitula zaštićeno u smislu posebnog zakona;

-SPAS, predpovijesna građevina (oko 1000 god.p.n.e) i srednjovjekovno naselje

-KNINSKA TVRĐAVA

-KAPITUL, srednjovjekovni lokalitet sakralni arhitektonski kompleks, R 759/74.

-KOVAČIĆ, antički lokalitet, naselje i nekropola iz vremena I – IV st.

-CRKVA sv. ĐURAD, Knin, Sinobadova glavica

-CRKVA sv. JOSIPA, Knin

Za sve poznate arheološke zone su potrebna daljnja istraživanja. Za planiranu gradnju na tim područjima potrebna je suglasnost nadležne službe zaštite spomenika kulture.

5. GENERALNI URBANISTIČKI PLAN GRADA KNINA, Ciljane izmjene i dopune, 2015.

GEO data, Split, travanj 2015. godine

Dokument ne sadrži izmjene u odnosu na GUP iz 1999. godine, te Izmjene i dopune GUP-a iz 2005. koje se odnose na kompleks tvrđave u užem smislu.³

6. INTERVENCIJSKI PLAN GRADA KNINA, 2016.

U dokumentu se određuje razvojna strategija, razvojni ciljevi grada te plan provedbe. Jedan od razvojnih ciljeva grada je **povećana atraktivnost grada za posjetioce i stanovnike** za koju su određeni razvojni prioriteti:

1. urbana revitalizacija gradske jezgre
2. aktiviranje rijeke Krke kao resursa za društveni život i turizam
3. razvoj turističke ponude te razvoj potpore poduzetništvu kroz obnovu i opremanje dijelova Kninske tvrđave, razvoj vizualnog identiteta i brenda, dekorativnu rasvjetu tvrđave

³ Članak 9. U članku 5. dodaje se točka 8.12. koja se odnosi na moguću ubicaciju groblja «extra portam Molinam» iz 18. stoljeća

Mali prihodi od prodanih ulaznica nisu dovoljni za pokrivanje izdataka za održavanje infrastrukture muzeja i izložbenih prostora, a posljedica nedovoljne posjećenosti tvrđave je i slabo poslovanje ugostiteljskog objekta na tvrđavi.

Uzrok takvih ekonomskih pokazatelja je nedostatak popratnih sadržaja koji bi mogli privući više posjetilaca kao i nedostatna razina promotivnih aktivnosti.

Da bi se stanje popravilo neophodni su novi sadržaji, smještajni kapaciteti, daljnja infrastrukturna ulaganja u vodovod, kanalizaciju i elektromrežu, uključivanje poduzetnika s ciljem da se *kulturna i prirodna baština Knina poveže u jednu zajedničku priču koja bi se prosječnom domaćem i stranom gostu mogla učiniti zanimljivom*,⁴ vizualni identitet, marketinški plan i promocijska strategija.

Konačni cilj je održivo upravljanje kulturnim dobrom koji se ostvaruje provedbom slijedećih aktivnosti:⁵

1. Upravljanje projektom

2. Izrada projektne dokumentacije

- 2.1 Izrada konzervatorskog elaborata
- 2.2. Izrada Procjene utjecaja na okoliš
- 2.3 Izrada idejnog rješenja ukupnog uređenja tvrđave
- 2.4 Izrada studije izvedivosti i odabir scenarija razvoja tvrđave
- 2.5 Izrada glavnog projekta

3. Priprema poslovnog plana i definiranje turističkog proizvoda

4. Razvoj marketing plana i branda tvrđave

- 4.1. Promocija tvrđave (promocija u tiskanim i digitalnim medijima, sajmovi, tiskani materijali, web, web trgovina)

5. Razvoj infrastrukture

- 5.1 Uvođenje vodovoda, kanalizacija i elektromreža
- 5.2 Postavljanje rasvjete (funkcionalna i dekorativna)
- 5.3 Obnova sjevernog i središnjeg dijela te donjeg grada tvrđave

⁴ IP Grada Knina str.29

⁵ IP Grada Knina str.51

5.4 Izgradnja i opremanje ugostiteljskog objekta u donjem gradu tvrđave

5.5 Adaptacija/opremanje postojećeg restorana

5.6 Uređenje trga u donjem gradu tvrđave

5.9 Uređenje parkinga ispred tvrđave

5.10 Prilagodba tvrđave za OSI

6. Edukacije i mobilizacija poduzetnika

6.1. Edukacije za razvoj turističkih proizvoda

6.2. Edukacije za kvalitetnu podršku poduzetnicima i unaprjeđenje poslovanja (poslovni plan, marketinški plan i sl.)

6.3. Mobilizacija poduzetnika, proizvođača Ključni rezultat

Detaljniju razradu razvojnih prioriteta iz Intervencijskog plana predstavljaju DPO – detaljni projektni obrasci:

DPO TURISTIČKA VALORIZACIJA KNINSKE TVRĐAVE KAO KULTURNO-POVIJESNE CJELINE

DPO UREĐENJE I OPREMANJE RESTORANA NA KNINSKOJ TVRĐAVI

DPO IZGRADNJA MULTIMEDIJSKE DVORANE I LJETNE POZORNICE NA TVRĐAVI

DPO UREĐENJE MUZEJA KRALJA ZVONIMIRA, VINOTEKE I APARTMANA KRALJA ZVONIMIRA I
KRALJICE JELENE

DPO IZGRADNJA ZIP-LINE I OSIGURAVANJE PRISTUPAČNOSTI ZA OSOBE S INVALIDITETOM

DPO UREĐENJE INFRASTRUKTURE NA TVRĐAVI

Preduvjet izrade idejnog rješenja uređenja tvrđave su dokumentirana arheološka i konzervatorsko-restauratorska istraživanja kao osnova za prezentaciju spomeničkih vrijednosti i izradu detaljnih i konkretnih konzervatorskih smjernica. To važi za sve dijelove kompleksa, a posebno su složene i osjetljive zone Laba i Gornjeg grada koje nikad nisu sustavno istražene, a povijesno su izuzetno slojevite.

Svi graditeljski zahvati na Gornjem gradu planiraju se na neistraženom lokalitetu na kojem je danas najjasnije uočljiv sloj mletačke fortifikacije 18. stoljeća. Većina spoznaja o starijim slojevima temelji se na vizualnom pregledu zidanih struktura te nastojanjima da se arhivski pisani i kartografski izvori povežu s vidljivim dijelovima arhitekture utvrde. Pisani povijesni izvori sežu do antičkih vremena, a posebno su značajni oni koji lokalitet

vezuju uz srednjovjekovnu Hrvatsku i narodne vladare, osobito kralja Zvonimira koji je Knin učinio svojom prijestolnicom. Razumljivo je da današnji naraštaji žele ukazati na povijesno značenje mjesta, ali treba pažljivo razmotriti koliko tome pridonose predložene adaptacija mletačke vojarne. Uostalom, premise koje isčitavamo u DPO UREĐENJE MUZEJA KRALJA ZVONIMIRA, VINOTEKE I APARTMANA KRALJA ZVONIMIRA I KRALJICE JELENE u sebi su proturječne:

*-«Naručena je izrada projektnog zadatka za muzej, apartmane i vinoteku. Radi se o već postojećim objektima na tvrđavi, koje je **potrebno restaurirati prema pravilima struke.**»*

*-«Kako je Tvrđava spomenik kulture u istoj je planirana obnova i prenamjena postojećih objekata u smještajne kapacitete te njihovo **opremanje u duhu vremena iz kojeg datira i sama tvrđava.**»*

Cijeli koncept revitalizacije tvrđave u samodrživu turističku atrakciju trebao bi se oblikovati i prema valorizaciji rezultata znanstvenih istraživanja na terenu i iscrpne analize mogućnosti lociranja zahtjevnih smještajnih kapaciteta koji se moraju oblikovati u skladu sa standardima suvremenog života u povijesne prostore koji ih nisu poznavali.

Koliko su potrebe smještajnog kapaciteta – apartmana na Gornjem gradu usklađene s ciljanim masovnim turističkim obilaskom zidina i uživanjem u vizurama?

Iz dokumenta nije posve razvidan točan smještaj svih novih sadržaja, osim kušaonice vina koja bi se smjestila u prostor razrušene barutane južno od ostataka okrugle kule. Pretpostavljamo da će detaljnija razrada projekta i uvažavanje rezultata arheoloških i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja dovesti do revizije i izmjena na tragu prepoznavanja i prezentiranja najvrijednijeg dijela baštinjene arhitekture i krajobraza.

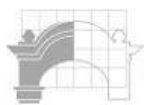
Zaključak:

U svim dijelovima Intervencijskog plana koji se odnose na projekte iz razvojnog prioriteta turističke ponude te razvoj potpore poduzetništvu kroz obnovu i opremanje dijelova Kninske tvrđave, razvoj vizualnog identiteta i brenda, dekorativnu rasvjetu tvrđave je izravno ili neizravno spomenuta potreba izrade konzervatorske dokumentacije. Izravno se navodi *«priprema dokumentacija za javnu nabavu za provođenje arheološkog istraživanja na svim lokacijama na tvrđavi obuhvaćenim IP-om.»*

Mjesto: Knin
Objekt: Kninska tvrđava
Program: Konzervatorski elaborat (2497)

i obveza rada prema konzervatorskim smjernicama i elaboratu što neizravno upućuje na potrebu stvaranja primarne konzervatorske dokumentacije o arheološkim i konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima. U dosljednu i savjesnu provedbu IP-a uključena je i primjena konzervatorskih principa, načela i metoda te time zajamčena primjerena prezentacija svih spomeničkih i kulturnih vrijednosti.

7. PRIJEDLOG KONZERVATORSKIH SMJERNICA ZA OBNOVU TVRĐAVE

Konzervatorska bi studija trebala sadržavati sintezu svih dostupnih povijesnih, arheoloških i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, kao i pregled dokumentacije na kojoj su se temeljile konzervatorske intervencije s ciljem revitalizacije, konzerviranja, restauriranja i prezentiranja spomenika.

Obzirom da su terenska istraživanja arheološkog sloja i očuvanih zidanih struktura kompleksa kninske tvrđave gotovo posve izostala ili nisu dovoljno dokumentirana, konzervatorske smjernice se ne mogu zasnivati na znanstvenim spoznajama, konzervatorskim metodama i načelima već su ograničene na naglašavanje nužnosti provođenja istražnih radova.

Tvrđavski kompleks i njegovo neposredno okruženje određeni su kao razvojni prioritet turističke ponude lokalne zajednice i ulažu se veliki naponi u planiranje revitalizacije i promocije krajobraznih i kulturnih vrijednosti. Kako se ne bi dogodilo da se u tom procesu nepovratno izgube, u ovom trenutku nevidljivi i nepoznati slojevi baštine neophodno je provesti arheološka i konzervatorsko-restauratorska istraživanja, planski i etapno.

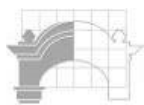
Prioritet su sve lokacije koje su u Intervencijskom planu predviđene za prenamjenu, adaptaciju i sl., a prostor Gornjeg grada treba istražiti u cjelini, u što je moguće kraćem roku.

Svi radovi na čišćenju i održavanju građevina, a naročito radovi kojima se zadire u tlo ili građevinske strukture moraju se provoditi uz konstantan konzervatorski nadzor, kao i radovi na obnovi tvrđave. Arheološka ili konzervatorsko-restauratorska istraživanja moraju biti usuglašena s nadležnim Konzervatorskim odjelom Ministarstva kulture.

Istraživanja

GORNJI GRAD

- Građevine stražarnice, kaštelanovog stana, barutane i vojarne koje su obuhvaćene intervencijskim planom nalaze se u ruševnom stanju, neistražene su i nužno ih je istražiti da bi se donijele ispravne odluke o načinu prezentacije i budućoj namjeni. Osim samih građevina, zbog povijesne slojevitosti ove lokacije nužno je istražiti i cijeli prostor platoa. Radovi se moraju odvijati uz konstantan arheološki i konzervatorski nadzor.

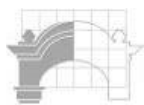
- očistiti od vegetacije, zemljanog nasipa, urušenog građevinskog materijala, građevinski materijal pažljivo pregledati u cilju izdvajanja elemenata arhitektonske plastike, ulomaka skulptura i sl., složiti i sortirati za ponovnu upotrebu
- građevine detaljno arhitektonski snimiti, provesti sva potrebna istraživanja strukture građe kao i eventualna restauratorska istraživanja žbukanih i ličenih slojeva
- prostor unutar perimetra očišćenih građevina, kao i njihov okoliš ukoliko se ukaže potreba treba arheološki istražiti
- sva istraživanja nužno je dokumentirati fotografijama, crtežima, opisima, uzorcima i ispitivanjima uzoraka prema potrebi i značenju nalaza
- nužno je provesti arheološka istraživanja prostora ispred stražarnice, a iza glavnog ulaza s južne strane grada
- provesti detaljna konzervatorsko-restauratorska istraživanja svih natkrivenih prostora Kalunerice, osobito elemente arhitektonske plastike te arheološka istraživanja unutarnjih i vanjskih prostora, a sva provedena istraživanja treba sustavno dokumentirati
- arheološki istražiti i dokumentirati dvorište od stražarnice do Kalunerice, cisternu pred vojarnom te istražiti i dokumentirati građu unutarnjeg perimetra obodnih zidova

Svaka materijalna potvrda povijesne slojevitosti ovog dijela kompleksa sigurno produbljuje znanstvene spoznaje i uvećava značenje baštinjenih vrijednosti.

Nakon sinteze rezultata istraživanja, valorizacije i prijedloga prezentacije nadležni konzervatori i lokalna zajednica odlučuju o eventualnim izmjenama u planiranju novih funkcija i potrebnoj infrastrukturnoj opremi.

Prostorna ograničenja i slojevitost Gornjeg grada ne pogoduju smještaju ugostiteljskih kapaciteta – hotela, apartmana i sl. Svi ti sadržaji moraju udovoljiti raznim funkcionalnim standardima koji se odnose na dimenzije prostora, opremljenost raznim instalacijama, pratećim sadržajima, komunikacijsku protočnost, dostupnost, sigurnosne i sanitarne propise čija primjena može uzrokovati ozbiljno narušavanje integriteta spomenika.

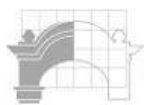
Na cijelom prostoru Gornjeg grada moraju se ukloniti tragovi recentnih intervencija, curenja mase za injektiranje, cjevčica i sl.

SREDNJI GRAD

Od osobite važnosti bila bi provedba i dokumentiranje arheoloških istraživanja prostora pred južnim pročeljem Gornjeg grada, odnosno vrata Kaštela. O rezultatima tih istraživanja umnogome ovisi i oblikovanje prilaznog prostora i komunikacija u kontaktnoj zoni Srednjeg i Gornjeg grada.

- **okrugla kula i prostor postaje Pasqualico** mogu se arheološki istraživati simultano ili u slijedu istražnih etapa
- **građevinu barutane** zapadno od okrugle kule očistiti od vegetacije, zemljanog nasipa i urušenog građevinskog materijala, uz konstantan arheološki i konzervatorski nadzor
- građevinski materijal treba pažljivo pregledati u cilju izdvajanja elemenata arhitektonske plastike i sl. te složiti i sortirati za ponovnu upotrebu
- pažljivo dokumentirati sve nalaze na terenu i po potrebi otvoriti i dokumentirati dodatne građevinske i arheološke sonde
- od postojeće građe, uz minimalnu moguću količinu novog materijala, a prema stvarnom stanju u prostoru i snimkama iz 1974. godine treba rekonstruirati građevinu skladišta baruta i dati joj predviđenu novu namjenu za koju postoji i detaljni projektni obrazac u okviru IP
- u izradi glavnog i izvedbenog projekta poštivati napatke i smjernice konzervatorske službe
- u dogovoru s nadležnim konzervatorima pažljivo pregledati prostore u zoni ulaza u Srednji grad, bastion Grimani, i sve obodne zidove Srednjeg grada radi uklanjanja invazivnog raslinja s lica zidova i manjih popravaka kamene strukture ziđa
- napraviti vremenski i prostorni plan arheoloških sondažnih i istražnih radova, geofizičkih istraživanja isl. u svrhu definiranja oblikovanja, urbane opreme, hortikulturnog uređenja i sl. prostora između peterokutne barutane i Muzeja «Oluja 95»
- prezentirati unutarnji prostor peterokutne barutane
- pećine i tunele u Srednjem gradu treba očistiti i uključiti u plan obilaska fortifikacije

LAB

Cijeli plato, obzirom na spoznaje temeljene na arhivskim izvorima te slučajni nalaz iz 1972., treba temeljito arheološki istražiti i dokumentirati.

Istraživanja se mogu obavljati u razdoblju kada se ne vrše pripreme za proslavu nacionalnog praznika te uz primjerenu zaštitu skulpture dr.Franje Tuđmana i podnožja jarbola sa zastavom. Nakon provedenih arheoloških istraživanja, u dogovoru lokalne zajednice i konzervatora može se odlučivati o načinu prezentacije nalaza ili oblikovanju podne plohe.

DONJI GRAD

Ovaj prostor, uz postaju Belveder, u drugoj polovici 20. stoljeća bio je planski uređen za smještaj muzejskih zbirki, uprave kompleksa, stare gradske vijećnice, galerijskog prostora i zgrade restorana, a o tom zahvatu postoji i dokumentacija navedena u poglavlju Analiza planskih dokumenta.

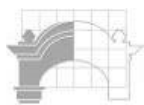
Iz onodobne dokumentacije zatečenog stanja može se iščitati da se radilo o ruševnim kamenim katnicama vojarni, kapele, vojne uprave, stražarnice i pomoćnih gospodarskih zgrada koje se nisu sačuvale. Iz preslike katastra s početka 20. stoljeća saznajemo da je u tvrđavi tada živjelo civilno stanovništvo. U osmanskim i kasnosrednjovjekovnom razdoblju ovdje su bile smještene stambene i gospodarske zgrade podgrađa.

Dakle, u ovoj zoni se mogu očekivati ostaci temelja različitih građevina. Može se primijetiti da je teren nasipan i niveliran, vjerojatno u razdoblju izgradnje mletačkog pojasa utvrde.

Obzirom da se ovdje, prema IP očekuju interpolacije novih građevina i funkcija potrebno je da se sve intervencije u prostoru odvijaju uz konzervatorsku suglasnost, te stalni arheološki i konzervatorski nadzor. Prilika je to i za sustavnija arheološka istraživanja platoa koja bi trebalo provesti prije izrade projekata.

POSTAJA BELVEDER

Uzvisinu iza vrata Belveder, odnosno samu postaju potrebno je konzervirati, urediti otvore, podne plohe, vanjsko i unutarnje lice zida i prilazne stuba kako bi se spriječila daljnja degradacija zidanih struktura i artiljerijskih otvora. Sve zahvate treba planirati, dokumentirati i izvesti uz odobrenje i nadzor nadležnih konzervatora.

Prostor u nižim zonama prema jugozapadu zapremaju muzejske zgrade smještene na lokacijama nekadašnje vojarne i bolnice. U toj zoni bi se na pažljivo odabranim pozicijama mogla postaviti primjereno oblikovana urbana oprema koja bi posjetiteljima omogućila odmor i uživanje u promatranju pejzaža.

KULA GRADAC ILI TORETTA

Ostatke kule bi svakako trebalo istražiti i dokumentirati te konzervirati ostatke ruševine primjenom tehnika zidanja, materijala i metoda koji ne ugrožavaju integritet spomenika, prema smjernicama nadležne konzervatorske službe.

Obodne zidove čitavog fortifikacijskog kompleksa uključujući i padine podno tvrđave, treba čistiti od nekontroliranog raslinja, redovito pregledavati i vršiti sitnije popravke, sve uz suglasnost nadležnog konzervatora.

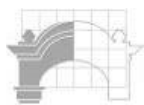
Interpolacija

Interpolacija nove arhitekture u povijesnom ambijentu uvijek je vrlo osjetljiv i riskantan postupak s obzirom na ishod, a naročito u prostoru kao što je kninska tvrđava te bi ga, u pravilu bolje bilo izbjeći.

Možda bi trebalo razmisliti i o prenamjeni i racionalnijem korištenju postojećih građevina te suvremenijem postavu muzejskih zbirki. Pri tom bi trebalo računati i na prostor sačuvanih građevina Gornjega grada, za koje se pretpostavlja da će također biti obnovljene, a za koje smatramo da je muzejska namjena mnogo primjerenija od nekih drugih. Time se otvara mogućnost prenamjene nekih građevina koje su danas u muzejskoj funkciji.

Intervencijski plan Grada Knina predviđa interpolaciju nove multifunkcionalne dvorane u Donjem gradu, zapadno od Kapele sv. Barbare, odnosno južno od zgrade Stare vijećnice i to nam se čini jedinom prihvatljivom lokacijom za takav zahvat.

Prilikom izrade projekta nove građevine svakako bi trebalo voditi računa da bude reverzibilna, odnosno građena na način da se u nekom trenutku može ukloniti bez posljedica na građevinske strukture ili prirodnu konfiguraciju

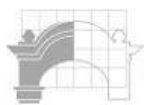
terena unutar tvrđave. Svojim volumenom i dizajnom ne bi smjela ometati vizure tvrđave te bi se morala, što je moguće više harmonizirati s ambijentom ne zadirući u kamene litice. Ne bi smjela biti viša od susjedne zgrade Stare vijećnice. Predlaže se korištenje suvremenih materijala u kombinaciji s tradicionalnim, ali ne na način da se oponašaju postojeće povijesne građevine ili fortifikacijske strukture.

Načini prezentiranja i korištenja graditeljskog nasljeđa su neminovno podložni stilskim ili modnim mijenama, ali prezentacija i funkcija ne bi smjela ugroziti ni integritet ni identitet baštinjenog. Dakle, osnovno je pitanje – može li se nova građevina ili predmet smjestiti ili ukloniti iz prostora, a da se pri tom ne ugrozi povijesni materijal koji smo ocijenili kao vrijednost koju želimo što dulje sačuvati.

Obzirom na karakter terena, neophodno je izvršiti geomehanička ispitivanja tla, a sva eventualna potrebna ojačanja tla ili sanacije pukotina u kamenoj litici izvesti tako da se ne degradira prirodni ambijent i konfiguracija terena koji su dio identiteta tvrđave baš kao i njena arhitektura. Nisu poželjni građevinski sanacioni radovi na kamenoj litici uzrokovani potrebama izvedbe projektirane novogradnje, nego se od projekatata očekuje kreacija koja uvažava vrijednosti okoliša, prilagođava se kontekstu umjesto da djeluje invazivno.

Krajobrazno uređenje okoliša

Za cijeli prostor Tvrđave nužno je izraditi projekt krajobraznog uređenja okoliša koji bi trebao sadržavati plan pješačkih tokova kretanja s uređenim površinama za boravak na otvorenom (odmorišta, vidikovci, pergole) i zelenim površinama. Oblikovanje pješačkih i zelenih površina sastavni je dio sistema upravljanja oborinskim vodama, mjera za kontrolu erozije i očuvanja prirodnih i oblikovanih kvaliteta ambijenta pa treba inzistirati na primjeni lokalnih materijala za hodne plohe, sadnji autohtonog bilja i primjerenom održavanju postojećeg biljnog materijala.

Postav i oblikovanje urbane opreme – klupa, rasvjetnih tijela, informativnih panoa, posuda za odlaganje otpada sastavni su dio projekta uređenja što znači da su materijalom, dimenzijama i izgledom međusobno usklađeni i vizualno se ne nadmeću s povijesnim ambijentom.

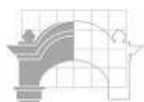
Projektirani zahvati u prostoru mogu se izvesti ukoliko udovoljavaju, u struci općeprihvaćenim, temeljnim načelima očuvanja baštine koja uključuju poštivanje izvornika i reverzibilnost intervencije.

Program projekta krajobraznog uređenja, kao i programi svih projekata koji se odnose na građenje u zaštićenoj zoni moraju biti plod interdisciplinarnе suradnje kao i timskog rada predstavnika lokalne zajednice, konzervatorske službe i službe za zaštitu prirode u svim fazama revitalizacije tvrđave.

Prijedlozi i zapažanja

Tijekom planiranja aktivnosti vezanih za obnovu i revitalizaciju kninske tvrđave, bilo bi vrijedno muzejski postav jedne od povijesnih građevina posvetiti samoj tvrđavi i njenom povijesnom razvoju i životu kroz vrijeme – vlasnicima, stanovnicima, načinu života, svakodnevicu.... Mnogi posjetioči, bez obzira na predznanje i obrazovanje, žele osjetiti i upoznati način života u različitim povijesnim razdobljima, žele ući u vremeplov, a suvremeni standardi prezentacije muzejske građe to i omogućuju.

Smatramo da bi obuhvat projekta uređenja i revitalizacije same kninske tvrđave svakako trebalo proširiti i na uređenje pješačkog/biciklističkog pristupa platou prapovijesne gradine sjeverno od tvrđave i uređenje same gradine. Te intervencije bi se, u prvom koraku prvenstveno odnosile na kontrolu i održavanje raslinja te uređenje staza kojima bi se s gradinskog platoa moglo doći do njegovog južnog ruba, odnosno ruba jarka koji su Mlečani, iz strateških razloga produbili 1711. godine, odakle se posjetiocima otvara monumentalna vizura na sjeverni kraj kninske tvrđave. Predložena neinvazivna intervencija omogućila bi neometan nastavak sustavnih arheoloških istraživanja, nužnih za stjecanje novih znanstvenih spoznaja o prisutnim kulturno povijesnim slojevima koji su dosadašnjim arheološkim istraživanjima tek naslućeni. Nakon završenih arheoloških istraživanja može se razmatrati mogućnost prezentacije nalaza. No, već bi prvi korak u ovom procesu značajno obogatio prostor brda Spas te ponudio ugodnu i zanimljivu šetnju i boravak u prirodi prvenstveno građanima Knina, ali i njihovim gostima.

Također, smatramo da bi trebalo obnoviti stazu kojom se malim vratima na jugozapadu Kalunerice silazilo prema kuli Gradac (Toretta) i Krki, čime bi se proširio obilazak i razgledanje tvrđave, kako posjetiocima tako i zainteresiranim stručnjacima.

U obilazak kulturno-povijesnih znamenitosti u neposrednoj blizini tvrđave, svakako bi, uz primjereni info-pano, trebalo uvrstiti i sačuvane strukture romaničke kuće.

Osim kninske tvrđave i lokaliteta u njenoj neposrednoj blizini, posjetioce bi trebalo uputiti i na obližnje, povijesno značajne lokalitete koji se danas nalaze u vrlo zanemarenom i zapuštenom stanju, a od neizmjernog su značaja za našu nacionalnu povijest i kulturu. Pri tom mislimo na Kapitul (koji će nadamo se doživjeti sustavna istraživanja te konzervaciju i prezentaciju nalaza) te arheološke ranosrednjovjekovne lokalitete u Biskupiji za koje nalazimo putokaze na glavnoj prometnici, ali dalje ih je jako teško pronaći, a ne mogu se ni sagledati jer su zanemareni i prekriveni samoniklim raslinjem. Uz njih je postavljen info-pano sa vrlo oskudnim informacijama (tlocrt i datacija) tako da posjetilac-nestručnjak ne može niti naslutiti značaj lokaliteta na kojem se nalazi.

U tvrđavi bi trebalo osmisliti prostor u kojem bi svaki posjetilac dobio detaljne informacije o obližnjim kulturno-povijesnim i prirodnim znamenitostima, koje bi ga zainteresirale i potaknule da ih posjeti. U suradnji s turističkom i lokalnom zajednicom mogle bi se osmisliti izletničke staze sa odabranim lokalitetima i prirodnim znamenitostima te popratnim sadržajima.

8. KOMPARATIVNI PRIMJERI ZA PROJEKT UREĐENJA TVRĐAVE

Iako zdanje kninske tvrđave ima niz povijesnih slojeva, a buduća arheološka i konzervatorska terenska istraživanja umnožit će spoznaje o starijim fazama, ipak najsačuvaniji građevinski sloj predstavlja pojas utvrde iz mletačkog perioda s manjim izmjenama iz razdoblja francuske, odnosno austrijske uprave.

Obzirom na prezentabilnost najcjelovitijeg očuvanog sloja razmjerno velik broj usporedivih građevina nalazimo među mletačkim utvrdama u Grčkoj i obrambenim inženjerskim konstrukcijama francuskih utvrda vaubanovskog tipa.

Zbog srodnosti s tvrđavom Knin žarište interesa je na utvrdama kao samostalnim, izdvojenim, funkcionalno organiziranim i specifično oblikovanim vojnim građevinama koje se razlikuju od utvrđenog pojasa zidina oko gradova i naselja.

Analiza i upoznavanje s primjerima iz Unescove liste svjetske kulturne baštine podupire primjenu visokih stručnih i znanstvenih kriterija i metoda istraživanja, očuvanja i prezentacije tvrđave u Kninu.

Tvrđava Palamidi, Nafplio, južni Peleponez, Grčka

Utvrda je, kao i bastioni kninske tvrđave, nastala prema zamislima G. Jakšića, vojnog inženjera u mletačkoj službi početkom 18. stoljeća.

U suvremenoj upotrebi građevina se koristi kao muzej s kontroliranim ulazom i organiziranim obilascima za posjetitelje te vidikovcima. Tvrđava je izložak sama po sebi, naglašena je izvornost materijala i oblika, a suvremeni materijali za urbanu opremu, ograde i sl. pojavljuju se samo gdje je funkcionalno nužno. Sve prateće turističke usluge (smještaj, ugostiteljstvo, rekreacija) smještene su u gradu ispod tvrđave.

<https://www.kastra.eu/home>

Tvrđava Besançon, Franche-Comté, Francuska

Utvrda smještena na uzvisini ponad rijeke i utvrđenog donjeg grada djelo je inženjera Vaubana koji nakon 1678. na zahtjev Louisa XIV projektira i nove gradske fortifikacije. Od 2008. je na listi Unescove svjetske kulturne baštine.

Očuvanje povijesnog obrambenog kompleksa ostvareno je unošenjem novih funkcija u povijesne građevine. U tvrđavi su smješteni zavičajni muzej, muzej pokreta otpora, prirodoslovni muzej sa zoološkim vrtom, dvorana za multimedijalne prikaze, muzej utvrde, servisni prostori za posjetitelje (restorani, trgovina, sanitarije), info punktovi, opremljeni vidikovci itd. Osobit je naglašena povezanost kulturne i prirodne baštine kroz razne tematske postave prirodoslovnog muzeja, ali i promišljenim krajobraznim uređenjem.

Usprkos činjenici da ni jednu prenamjenu povijesnih prostora i interpolaciju novih funkcija nije bilo moguće provesti bez uvođenja suvremene opreme, instalacija i tehnologija u sklop tvrđave nije interpolirana ni jedna nova građevina koja bi se vizualno nametnula povijesnom kontekstu. Svi interpolirani elementi izvedeni su suvremenim materijalima, kao montažne konstrukcije koje se u jednom trenutku mogu ukloniti bez značajnijeg utjecaja na arhitektonski kontekst i krajobraz.

Navedeni su primjeri posve različitih načina korištenja povijesnog prostora, ali u oba slučaja je očuvanje kulturnog i prirodnog naslijeđa cilj, a ne sredstvo.

Obzirom na stvarno stanje i funkcioniranje kninske tvrđave vjerujemo da bi primjer suvremene upotrebe prostora tvrđave Besançon mogao biti poticajan i inspirativan uzor. Naša tvrđava već sadrži brojne funkcionalne elemente koje je moguće učiniti suvremenijim i privlačnijim širokoj publici, a nove interpretacije prirodnog i kulturnog naslijeđa kao i zahvati u povijesnom prostoru moraju biti rezultat široke interdisciplinarne suradnje.

<http://www.sites-vauban.org>

<http://whc.unesco.org>

<https://www.kastra.eu/home>

<http://www.citadelle.com>

Austrijski primjeri korištenja povijesnih gradova navedeni su isključivo radi eventualne komparativne analize prostornih intervencija koje olakšavaju dostupnost, pospješuju komunikaciju, unose edukativne sadržaje ili privlače nove ciljane skupine posjetitelja.

<http://www.festung.kufstein.at>

<https://veste-riegersburg.at>

<http://www.burg-heinfels.com>

I naposljetku, tematske poveznice iz Velike Britanije nude bogatstvo smjernica, priručnika i sustavnih analiza vezanih za očuvanje, revitalizaciju i održavanje svekolike baštine.

www.historicengland.org.uk

www.english-heritage.org.uk

www.cadw.wales.gov.uk

TLOCRTNA SHEMA KNINSKE TVRDAVE

